

— КУРС —
ЕКОНОМІЧНОЇ
ТЕОРІЇ —

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«Харківський політехнічний інститут»

КУРС ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

**За редакцією професора С.І. Архієреєва,
доцента Н.Б. Решетняк**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків НТУ «ХПІ» 2008

ББК 65.01
К93
УДК 330.1

Рецензенти:

Є. М. Воробйов, д-р екон. наук, проф., Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна;
С. В. Тютюнникова, д-р екон. наук, проф., Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна;
В. М. Соболев, д-р екон. наук, проф., Харківська державна академія
залізничного транспорту

Автори:

С.І. Архієреєв, С.Г. Вініцька, Н.М. Волоснікова, В.М. Двінських,
О.О. Демьохіна, М.М. Деркач, Ю.В. Єгорова, О.А. Кір'янова,
С.О. Климова, В.С. Кушнір, Я.А. Максименко, О.В. Попадинець,
Н.Б. Решетняк, О.В. Решетняк, Т.В. Рябова, О.П. Соболева,
І.Є. Тимченко, Т.І. Чорна, Л.І. Шаша, Т.Э. Шедякова,
Н.В. Шибасва, К. Шимпф, І.В. Шкодїна, Л.Г. Шкодїна

Гриф наданий Міністерством освіти і науки України,
лист № 1.4/18-Г-675 від 03.05.2007 р.

Курс економічної теорії : Навч. посібник / С.І. Архієреєв,
К93 С.Г. Вініцька та ін. ; За ред. С.І. Архієреєві, Н.Б.Решетняк. –
Харків: НТУ «ХПІ», 2008. – 332 с.

ISBN 978-966-593-588-9

У навчальному посібнику на основі розробок сучасної економічної науки викладено основні теоретичні положення навчальної дисципліни «Економічна теорія». У кожній главі виділено основні поняття, тести та завдання для організації самостійної роботи, рекомендована література.

Видання розраховане на студентів технічних вищих навчальних закладів зі спеціальностей напряму «Інженерія».

Лл. 61. Табл. 19. Бібліогр. 107 назв.

ISBN 978-966-593-588-9

ББК 65.01

© Колектив авторів, 2008

ПЕРЕДМОВА

Посібник “Курс економічної теорії” призначено для студентів, що вивчають економічну теорію в технічних вищих навчальних закладах. Він відрізняється від подібних навчальних матеріалів вітчизняних і закордонних авторів. Науково-навчальна економічна інформація розглядається на основі класичної економічної теорії, маржиналізму, кейнсіанства й інституціоналізму. У концентрованому виді відображається сучасний стан трансформаційної економіки України.

Структура посібника відображає структуру навчального курсу “Основи економічної теорії”. У першій частині висвітлюються методологічні основи: предмет, метод й еволюція економічної теорії, суспільне виробництво, економічні системи й власність, теоретичні основи ринкової економіки. У другій частині послідовно розглядаються закони мікроекономіки (попит та пропозиція, виробництво, витрати фірми, конкуренція й монополія). Третя частина присвячена розкриттю закономірностей макроекономіки (кругообіг продуктів і доходів, держава в економічній системі, макроекономічна нестабільність, макроекономічна рівновага, фінанси, гроші, економічне зростання). У заключній частині посібника викладено закономірності світової економіки (світове господарство й форми світогосподарських зв'язків в умовах глобалізації економіки).

Посібник орієнтує студентів на системний підхід до самостійного вивчення навчальної інформації й знаходженню знань. Авторський колектив убачає в підготовленому посібнику певну умову самостійного творчого набуття студентами наукового економічного мислення. В посібнику також подано практикум, який буде корисним для самостійної роботи студентів.

Навчальний посібник створено колективом викладачів: д.е.н. Архієреєв С.І. (передмова, гл. 21), к.е.н. Решетняк Н.Б., к.е.н. Кушнір В.С. (гл. 7), Демьохіна О.О. (гл. 1), к.е.н. Єгорова Ю. В. (гл. 2), к.е.н. Шкодін І.В. (гл. 3, 4), Попадинець О.В. (гл. 5), Вініцька С.Г. (гл. 6), Шаша Л.І. (гл. 8, 9), Климова С.О. (гл. 10) Двінських В.М. (гл. 11), к.е.н. Рябова Т.В., к.е.н. Шимпф К. (гл. 12), к.е.н. Шibaєва Н. В. (гл. 13), Деркач М.М. (гл. 14), Чорна Т.І. (гл. 15, 16, 17), к.е.н. Соболева О.П. (гл. 18), к.е.н. Максименко Я.А. (гл. 19), к.е.н. Шкодін Л.Г., к.е.н. Кір'янова О.А. (гл. 20), к.е.н. Тимченко І. Є., к.е.н. Решетняк Є.В. (гл. 21).

Глава 1. ПРЕДМЕТ І МЕТОД ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

1. Суспільство і економіка.

Економіка як об'єкт вивчення і об'єкт управління

Економіка є особливою сферою життєдіяльності людей. У повсякденному житті кожній людині доводиться вирішувати різні економічні проблеми: здобувати товари, оплачувати послуги, підраховувати витрати на щонебудь. Вже в силу цього кожна людина, незалежно від її професії, соціального стану, займаної посади, є економічним агентом. Невипадково сам термін «**економіка**» у перекладі з грецької означає мистецтво керувати домашнім господарством (ойкос – будинок, номос – закон, правило). Але люди одночасно є не тільки споживачами благ (товарів і послуг), але й їх виробниками. Саме люди як суб'єкти економіки роблять вибір на користь виробництва того чи іншого товару (послуги), інвестують капітал у засоби виробництва (сировину, устаткування), реалізують зроблені товари, одержують доходи, платять податки. Положення економічних суб'єктів і самої економіки піддається постійним змінам. Об'єктом вивчення економічної науки і її складової частини – економічної теорії саме і є виявлення і вивчення стійких тенденцій, взаємозв'язків, пошук економічних рішень.

Для того, щоб жити, люди повинні мати дах над головою, їсти, пити, одягатися, тобто задовольняти свої матеріальні **потреби**. У кожної людини виникає необхідність і в задоволенні більш складних – духовних потреб (освіта, культура, дозвілля). В міру розвитку суспільства відбувається постійне зростання і зміна потреб, що знаходить відображення в законі підвищення потреб.

Для того, щоб задовольняти зростаючі потреби, необхідно працювати. При цьому зростання і зміна потреб служить найсильнішим спонукальним мотивом трудової діяльності. Основна проблема, що виникає при цьому: матеріальні і духовні потреби безмежні, а ресурси, за допомогою яких вони можуть бути задоволені, – обмежені.

Економічні ресурси (фактори виробництва) – це природні, людські і матеріальні ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг. **Праця** – це усі фізичні і розумові здібності людей, застосовувані у виробництві товарів і послуг. **Земля** – усі природні ресурси виробництва: земля, ліс, вода, корисні копалини. **Капітал** (інвестиційні ресурси) – це усі вже

створені людьми засоби виробництва (будинки, спорудження, устаткування і т. ін.). **Підприємницька здібність** – особливий вид людських ресурсів, що полягає в умінні найбільш ефективно використовувати всі інші фактори виробництва.

Економічна діяльність суб'єктів являє собою єдність виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ. Виробництво – процес створення благ, що ведеться заради задоволення потреб, тобто споживання. Розподіл – це визначення кількості блага, що надходить у споживання учасникам економічної діяльності. Проблеми розподілу завжди цікавили економістів, тому що несправедливий розподіл найчастіше викликає соціальну напруженість у суспільстві. Розрізняють розподіл у вузькому змісті (розподіл благ) і розподіл у широкому змісті (умов і факторів виробництва). Розрізняють також первинний розподіл і вторинний (перерозподіл). Виробничі блага і отриманий дохід підлягають перерозподілу між різними суб'єктами економічної діяльності: підприємствами і державою, державою і регіонами і т. ін. Обмін: у ході цієї стадії руху суспільного продукту економічні блага надходять до суб'єктів економічної діяльності. В умовах сучасної економіки це – обмін товарами, посередником в якому виступають гроші. На більш ранніх стадіях економічного розвитку здійснюється обмін продуктами. Споживання, тобто, задоволення потреб – кінцева мета процесу виробництва. Споживання залежить від рівня доходів.

2. Основні економічні проблеми. Крива виробничих можливостей

Зміст економічної діяльності полягає в тім, що наявні в розпорядженні суспільства ресурси в процесі виробництва перетворюються в продукти (економічні блага), що повинні задовольняти матеріальні і духовні потреби членів суспільства.

Даний підхід дозволяє виділити такі **основні економічні проблеми**.

- Що робити (які саме потреби задовольняти)?
- Як робити (які ресурси і які технології використовувати)?
- З якою метою (для кого робити і скільки)?

Будь-яка економічна система постійно зіштовхується з проблемою вибору: які саме потреби й у якій кількості повинні бути задоволені, тому що можливості суспільства для задоволення потреб практично завжди обмежені. Ця обмеженість обумовлена рідкістю, невідновлюваністю багатьох,

особливо природних, ресурсів. Різноманіття потреб при обмеженості засобів їхнього задоволення призводить до того, що будуть задоволені не всі, а деякі потреби, і скоріше усього не повною мірою. Отже, буде обраний один з альтернативних варіантів економічних дій, що означає одночасне відмовлення від задоволення інших потреб у даній ситуації.

Для ілюстрації альтернативності скористаємося класичним прикладом одного з найвідоміших економістів П. Самуельсона, що показує суспільний вибір між військовим і цивільним виробництвом. Допустимо, що необхідно зробити тільки два товари: пушки і олію. Припустимо, що якщо абсолютно всі ресурси суспільства витратити на виробництво олії, то можна одержати її максимальну кількість – 5 млн. т; якщо на виробництво гармат – 15 тис. гармат. Але суспільство може (і повинне!) робити і те, і інше одночасно, знизивши виробництво і олії, і гармат до рівня, нижче максимального. Таким чином, обсяги виробництва олії і гармат не тільки альтернативні, але й взаємозамінні. Технологічний вибір представлений комбінаціями альтернативних можливостей у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1 – Альтернативні можливості виробництва олії і гармат

Можливості	Гармати, тис. шт.	Олія, млн. т
А	15	0
Б	14	1
В	12	2
Г	9	3
Д	5	4
Е	0	5

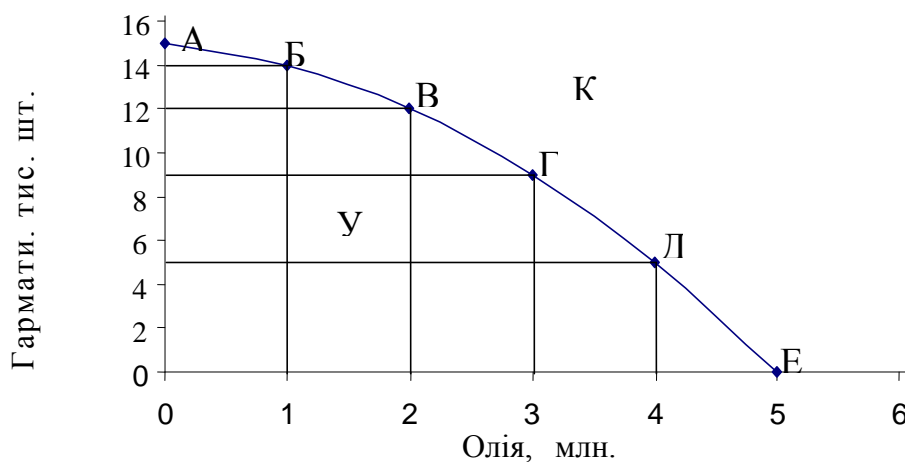

Рисунок 1.1 – Крива виробничих можливостей (крива трансформації)

На графіку альтернативи представлено **кривою виробничих можливостей**, чи кривою трансформації. При абсолютному використанні ресурсів (в економіці повної зайнятості) усі точки можливих комбінацій виробництва гармат і олії знаходяться на межі виробничих можливостей. Якщо ж виробничі потужності завантажені не цілком (наприклад, у результаті безробіття), різні комбінації виробництва олії і гармат знаходяться не на кривій трансформації, а, наприклад, у точці У. У даній ситуації при використанні наявних незайнятих ресурсів можна збільшити і цивільне, і військове виробництво, а точка В на графіку зміститься в будь-яку точку на кривій трансформації.

Точка К указує на відсутність у суспільства на даний момент можливостей для збільшення одночасно і цивільного, і військового виробництва. Якщо виробничі можливості збільшаться, то крива зміститься вправо до цієї точки.

3. Предмет і метод економічної теорії

Проблема обмеженості ресурсів і необхідності вибору якої-небудь альтернативи вивчається в економічній теорії остільки, оскільки обумовлює економічне поведіння людей. Таким чином, **предметом економічної теорії** саме і є вивчення того, як різні суб'єкти економіки використовують обмежені ресурси для виробництва, розподілу, обміну і споживання благ між членами суспільства.

Економічна теорія тісно пов'язана з багатьма іншими науками: філософією, історією, демографією, статистикою, юриспруденцією, математикою. Англійський економіст Дж. М. Кейнс вважав, що: «Дійсний економіст, знавець своєї справи, повинний бути наділений різноманітними даруваннями, – деякою мірою він повинний бути математиком, істориком, державним діячем, філософом».

Економічна теорія містить у собі два розділи: мікроекономіку і макроекономіку. **Мікроекономіка** – розділ економічної теорії, у якому вивчається діяльність економічних агентів на рівні домашніх господарств, фірм, галузей. **Макроекономіка** – вивчає механізм функціонування національної економіки в цілому, яка включає в себе основні підрозділи (агрегати) – домогосподарства, приватний сектор, урядовий сектор.

При дослідженні економічних явищ в економічній теорії виділяють позитивний і нормативний аналіз, що представлено, відповідно, в позитивній і нормативній економічній теорії. Позитивна економічна теорія аналізує факти і вільна від суб'єктивних оцінок. На відміну від неї нормативна економічна теорія містить оцінювальні судження щодо того, якою повинна бути економіка. Іншими словами, позитивна економіка вивчає те, що є, тоді як нормативна – суб'єктивні думки про те, що повинно бути. Наприклад, твердження: «Рівень інфляції за рік склав 28%» – позитивне, а «Рівень інфляції варто знизити, тому що це веде до погіршення життєвого рівня громадян» – нормативне.

Приведений приклад свідчить, наскільки тісно зв'язані між собою економічна теорія (особливо нормативна) і державна економічна політика. Економічна політика являє собою комплекс мір держави, що регулюють поведінку економічних агентів чи наслідків їхньої діяльності. Економічна політика націлена на економічне зростання, повну зайнятість, стабільні ціни, більш справедливий розподіл доходів. Для досягнення цих цілей держава використовує різні засоби – від адміністративних мір до інструментів грошово-кредитної і бюджетно-податкової політики.

Економічна теорія як наука виконує кілька функцій. Основні з них:

- пізнавальна, котра поглиблює пізнання людей у світі складних економічних зв'язків;
- методологічна, що дає теоретичну основу для прикладних досліджень;
- практична, що дозволяє приймати вірні рішення в області економічної політики;
- прогностична, що дає можливість робити короткострокові і довгострокові прогнози в економіці.

Систематизуючи, аналізуючи й узагальнюючи різні економічні явища і процеси, можна виділити певні закономірності і підпорядкованість процесів, що відбуваються, дії економічних законів. Економічний закон – це стійкий, повторюваний причинно-наслідковий зв'язок між економічними явищами (наприклад, закон попиту та пропозиції). Економічні закони носять об'єктивний характер, тобто вони діють поза залежністю від волі і бажання людей; задача людей – вивчати, пізнавати їх і використовувати їх дію для досягнення своїх цілей.

При вивченні економічної науки використовуються такі економічні категорії, що виражають окремі економічні процеси (наприклад, товар, гроші, капітал, ціна, заробітна плата й ін.)

Яким же чином, за допомогою яких методів вивчаються і пізнаються економічні явища і процеси? **Методом дослідження економічної науки** є системний підхід. Цей загальнонауковий метод включає такі відомі і широко використовувані методи як: аналіз, синтез, індукція, дедукція, наукова абстракція, економіко-математичне моделювання, статистичний аналіз.

Аналіз – поділ досліджуваного об'єкта на окремі елементи і вивчення кожного з них. **Синтез** – з'єднання окремих елементів у єдине ціле. Аналіз і синтез є двома взаємозалежними сторонами в процесі пізнання. Індукція – виведення загального з приватних фактів. Дедукція – рух від загального до часткового. **Наукова абстракція** – виділення найбільш істотних властивостей досліджуваного предмета й абстрагування від другорядного. Часто створюється абстрактний образ – **модель**. Побудова економічних моделей – спрощених представлень про взаємозв'язки між економічними показниками – використовується часто тому, що в економіці проведення експериментів (основного методу пізнання в природних науках) ускладнено. Особливе місце в моделюванні належить комп'ютерному моделюванню. Використовувані при вивченні економічної науки комп'ютерні програми можуть бути засновані або на теоретичних моделях, або на реальних статистичних даних, або поєднувати і те, й інше. Комп'ютерні моделі допомагають не тільки краще пізнати економічну науку, але і змодельовати різні варіанти економічної політики. Дуже важлива роль статистичного аналізу, тому що більшість економічних явищ має кількісні характеристики.

4. Еволюція економічної науки

Економічна думка виникла в далекій давнині як відображення у свідомості людини економічних явищ. Перші сліди економічної думки можна знайти в християнській «Біблії», древньоіндійських «Ведах», трактатах учених древнього Китаю. І в цих працях, і в більш пізніх, що відносяться до епохи античності і середньовіччя вже проводиться економічний аналіз (факти систематизуються, вивчаються стійкі залежності між ними).

Перші уявлення про економіку як науку пов'язані з іменами Конфуція, Ксенофонта (430–355 до н.е.), Аристотеля (364–322 до н.е.), Платона

(428–348 до н. е). Так, Аристотель визначив економіку як науку про багатство, а Ксенофонта вважають автором самого терміну «економіка».

Особливий етап розвитку економічної науки пов'язано із християнством. Деякі дослідники називають період середньовіччя «наукою в монастирі». Уся господарська діяльність розглядалася з погляду відповідності християнським нормам (наприклад, праця – необхідна і свята справа, а погоня за наживою, обман у торгівлі засуджувалися). Але в працях богослова Хоми Аквінського (1225–1274) прибуток уже розглядається як винагорода за ризик підприємця.

В міру становлення й удосконалювання економічної системи виникають перші економічні школи.

Першим напрямком економічної думки, що розглядає економіку як базис для суспільної системи, був меркантилізм (від італійського «мерканте» – купець), XIV–XVIII ст.

На думку меркантилістів:

- ціль суспільної системи – збагачення держави і населення;
- багатство створюється в зовнішній торгівлі, а втілення багатства – золото і срібло. Їхнє нагромадження є основою національного процвітання;
- конкуренція шкідлива, тому її необхідно уникати;
- роль держави полягає в підтримці монополії вітчизняних комерсантів на внутрішньому і зовнішньому ринках.

До числа найвизначніших меркантилістів можна віднести французьких економістів А. Монкретьєна (1575–1621), Ж.-Б. Кольбера (1619–1683), англійських економістів Томаса Мэна (1571–1641), Вільяма Петті (1623–1687), російського економіста І.Т. Посошкова (1652–1726) і ін. Але погляди меркантилістів були багато в чому наївними і поверхневими.

Фізіократи Франсуа Кене (1694–1774) і Анн Тюрго (1727–1781) створили цілісну систему поглядів на економічну структуру суспільства, вважаючи землеробство основою життя суспільства. Їм належить і перша спроба створити модель суспільного відтворення. («Економічна таблиця», 1758). Їхні праці вплинули на творчість найближчого послідовника і великого систематизатора економічної теорії Адама Сміта (1723–1790).

Саме з іменами засновників класичної школи Адама Сміта і Давіда Рікардо (1772–1823) пов'язане становлення системи економічної теорії. Представники класичної школи вважають, що економічний порядок встано-

влюється в суспільстві стихійно, незалежно від волі і бажання економічних суб'єктів і цей порядок кращим чином задовольняє потреби суспільства і громадян. Тому втручання держави в економіку повинно бути зведено до мінімуму.

В економіці, основою якої є товарний обмін, діє немов би принцип “невидимої руки”. Адам Сміт говорив: “Дайте мені те, що я потребую, і ви одержите від мене те, у чому відчуваєте потребу ви самі”. А. Сміт і його послідовники розробили економічну теорію, в основу якої покладена концепція трудової вартості; вважали, що багатство створюється працею не тільки хліборобів, але й усіх класів, що вступають у співробітництво; дане співробітництво найбільш ефективно, якщо воно здійснюється у формі ринкового обміну. Але уже в другій половині XIX в. класична школа зазнає серйозної критики в зв'язку з тим, що описана ними як ідеальна економічна система породжує нерівність у розподілі благ, розподіл суспільства на багатих і бідних, періодичні кризи.

Саме тоді починає домінувати соціалістична ідея. Німецький економіст і соціолог Карл Маркс (1818–1883) узяв за основу трудову теорію вартості і створив учення додаткової вартості, поставивши в голову кута питання про експлуатацію у капіталістичному суспільстві і наростаючий антагонізм між класом капіталістів і найманих робітників. Маркс зробив висновок про необхідність соціальної революції, щоб змінити капіталістичний захід виробництва більш прогресивним соціалістичним.

Одним з послідовників К. Маркса був В.І. Ленін. Багаторічний економічний експеримент у СРСР і інших країнах (що ґрунтувався на вченні Маркса – Леніна) привів до глибокої кризи, деформацій в економіці і довів, що ігнорування економічних закономірностей неприпустимо, а їхнє вивчення, пізнання – це і є основна задача економічної теорії.

Новий етап у розвитку економічної науки зв'язаний з ім'ям англійського економіста, основоположника неокласичного напрямку А. Маршалла (1842–1924). У своїй книзі «Принципи економічної науки» (1890) він відзначив необхідність дослідження економічного вибору й аналізу факторів виробництва, вважаючи що економічна наука повинна бути відображенням життєвої логіки, узагальнювати поведінку суб'єктів ринку.

А. Курно (1801–1877), Г. Госсен (1810–1858), У. Джевонс (1835–1882), Л. Вальрас (1834–1910), В. Парето (1848–1923) і ін. були прихильниками вільної конкуренції, вивчали проблему економічної рівноваги на мік-

рорівні, заклали основи раціонального використання обмежених ресурсів. Саме в працях неокласиків К. Менгера (1840–1921), Ф. Візера (1851–1926), Е. Бем-Баверка (1851–1919) були сформульовані основні принципи маржиналізму (від англійського *marginal* – граничний), чи теорії граничної корисності. Маржиналісти вважали вихідним принципом дослідження суб'єктивно – психологічний підхід до економічних процесів і принципи раціонального поведіння.

У 30-х роках ХХ століття, у супереч прогнозам неокласиків вибухнула світова економічна криза і тоді ж виникає новий напрям економічної думки – кейнсіанство, що поставило в центр уваги проблеми макроекономіки. Джон Мейнард Кейнс (1883–1946) вплинув на еволюцію економічної науки і не тільки створив макроекономічну теорію раціонального використання обмежених ресурсів, але й позначив реальні протиріччя капіталістичної системи. У своїй книзі «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей» він обґрунтував необхідність державного регулювання сучасної економіки через створення ефективного попиту.

У цей же період часу виникає ще один – соціально-економічний – напрям економічної теорії – інституціоналізм. Його представники Т. Веблен (1857–1929), Дж. Гелбрейт вважали, що економіка розвивається паралельно з розвитком суспільства і його інститутів (держави, профспілок, приватної власності, конкуренції, корпорації, технічного прогресу, родини, звичаїв).

У післявоєнний період одержали розвиток концепції сучасного лібералізму, у яких здійснюється пошук шляхів стимулювання ринкової економіки. Так, монетаристи на чолі з М. Фридменом основним параметром регулювання економіки вважають гроші; прихильники економіки пропозиції (А. Лаффер, М. Еванс) звертають особливу увагу на необхідність стимулювання діяльності корпорацій; теорія раціональних очікувань (Р. Лукас) апелює до здатності суб'єктів ринку адаптуватися до реалій, що змінюються; представники теорії суспільного вибору (Дж. Бьюкенен, Н. Обсон), що відноситься до сучасного неоінституціоналізму, думають, що перебороти недоліки державного регулювання можна на основі прийняття суспільних рішень.

Світова економічна думка представлена також вітчизняними вченими-економістами, серед яких почесне місце посідає випускник Харківського університету Михайло Іванович Туган-Барановський. Він зробив значний внесок у теорію економічної кон'юнктури, ринкової рівноваги, циклічного

характеру суспільного відтворення, теорію грошового обігу і, особливо, теорію кооперації.

Економічна теорія сьогодні – це система економічних наук, що має загальним предметом дослідження – закономірності розвитку економічної системи.

Основні поняття

Економіка	economy
Потреби	needs
Економічні ресурси	economic resources
Економічні відносини	economic relation
Обмеженість (рідкість)	scarcity
Крива виробничих можливостей	production possibility curve
Мікроекономіка	microeconomics
Макроекономіка	macroeconomics
Позитивна і нормативна економічна теорія	positive and normative economics
Економічна політика	economic policy
Аналіз і синтез	analysis and syntheses
Індукція і дедукція	induction and deduction
Економічна модель	economic model
Меркантилізм	mercantilism
Класична школа	classical school
Маржиналізм	marginalism
Кейнсіанство	keynesianism
Монетаризм	monetarism
Інституціоналізм.	institutionalism

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

1. Мотивом трудової діяльності людей є:
  - а) зростання потреб;
  - б) зміна потреб;
  - в) бажання самореалізації в праці;
  - г) стимули до одержання прибутку.
2. Предметом економічної теорії є:
  - а) наука про закони виробництва і обігу життєвих благ у суспільстві;
  - б) наука про те, як різні господарюючі суб'єкти використовують об-

межені ресурси для виробництва благ з метою задовільнення потреб;

в) наука про економічні відносини, що складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання;

г) наука про багатство.

3. В економічних дослідженнях доцільним є використання таких методів, як:

а) моделювання;

в) експеримент;

б) наукова абстракція;

г) статистичний аналіз.

4. До факторів виробництва (економічних ресурсів) відносяться:

а) земля;

в) капітал;

б) труд;

г) підприємницька здібність.

5. На мікроекономічному рівні вирішуються наступні питання:

а) що виробляти;

в) як позбутися інфляції;

б) скільки виробляти;

г) як стимулювати економічне зростання.

6. На макроекономічному рівні вирішуються наступні питання:

а) як досягти рівня повної зайнятості;

б) як зменшити витрати виробництва;

в) у якій кількості виробляти товар;

г) яким повинен бути рівень оподаткування у суспільстві.

7. До функцій економічної теорії відносяться:

а) пізнавальна;

в) практична;

б) методологічна;

г) ціноутворююча.

8. До економічних категорій відносяться:

а) товар;

в) папір;

б) гроші;

г) податок.

9. Засновниками класичної школи є:

а) Карл Маркс;

в) Дж. М. Кейнс;

б) Адам Сміт;

г) Давід Рікардо.

10. Засновниками маржиналізму є:

а) К. Менгер;

в) Е. Бем-Баверк;

б) Ф. Візер;

г) В. Петті.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Охарактеризуйте поняття економічних ресурсів.

2. Дайте характеристику підприємницькій здібності?

3. Проаналізуйте зв'язок між виробництвом, розподілом, обміном і споживанням благ.
4. Порівняйте позитивну і нормативну економічну теорію.
5. Назвіть основні методи економічних досліджень.
6. Чому економіко-математичне моделювання є доцільним методом в економічній теорії?
7. Порівняйте погляди представників класичної і кейнсіанської економічних шкіл?
8. У кожній економічній системі основні економічні проблеми зважуються на макро- і мікрорівні. Які питання може бути вирішено на мікрорівні:
  - а) яким чином можна досягти рівня повної зайнятості?
  - б) що і скільки виробляти?
  - в) як позбутися інфляції?
  - г) як стимулювати економічне зростання?
9. Поясніть сутність проблеми оптимального використання ресурсів?
10. Крива виробничих можливостей показує:
  - а) кількісне співвідношення двох передбачуваних до виробництва товарів;
  - б) кращу комбінацію двох товарів;
  - в) альтернативні комбінації товарів при даній кількості ресурсів.

Література

1. Курс экономической теории: Учебник / Под. ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е. А. – Киров, 1999. – Гл. 1, 2, 3.
2. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – М., 1992, Т. 1. – Гл. 1.
3. Курс экономической теории / Под ред. А. В. Сидоровича. – М., 1998. – Гл. 1, 2.
4. Основи економічної теорії: Підручник. / За ред. Гальчинського А.С., Єщенко П.С., Палкіна Ю.І. – К., 1995. – Гл.1.
5. Економічної теорія /За ред. С.В. Мочерного. – Київ, 1999. – Гл.1, 2.
6. Історія економічних учень. Підручник / За ред. Корнійчука Л.Я. – К., 1999. – Гл. 2, 3, 4, 7, 11, 12, 16.
7. Історія економічних учень. Навч. посібник / За ред. Юхименко П.І., Леоненко П.М. – К., 2001. – Гл. 2–6, 13, 16.

Глава 2. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО

1. Сутність і структура суспільного виробництва

Основою життя та розвитку людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ.

Суспільне виробництво – це процес створення благ, необхідних для існування та розвитку суспільства. Воно передбачає свідому, цілеспрямовану трудову діяльність, яка здійснюється в певній суспільній формі.

У процесі виробництва взаємодіють праця і природа. **Праця** – це людська діяльність, спрямована на створення матеріальних і духовних благ для задоволення потреб людей. Проте виробництво і праця не тотожні поняття. **Виробництво** – це процес праці, яка має завершений, результативний характер. Така праця є продуктивною. Якщо кінцевий результат – вироблений продукт, то процес виробництва відбувся. Однак може бути ситуація, коли праця мала місце, але продукт з якихось причин не створений. Таке виробництво має незавершений характер.

Виробництво включає в себе не лише створення благ особистого споживання, а й виготовлення засобів виробництва, які йдуть у виробниче споживання. Тому суспільне виробництво поділяють на два великих підрозділи: виробництво засобів виробництва і виробництво предметів споживання.

Суспільне виробництво є безперервним, постійно повторюваним процесом. В цьому аспекті його визначають як процес відтворення.

За своєю структурою суспільне виробництво складається з наступних елементів або фаз:

- а) безпосереднє виробництво;
- б) розподіл;
- в) обмін;
- г) споживання.

Виробництво (безпосереднє виробництво) – процес створення матеріальних благ та послуг, необхідних для існування та розвитку людини.

Розподіл – процес визначення частки кожного економічного суб'єкта у створених економічних благах та її отримання у натуральній або грошовій формі.

Обмін – процес руху економічних благ від виробників до споживачів,

що опосередковується купівлею-продажем за допомогою грошей.

Споживання – процес використання результатів виробництва для задоволення певних потреб.

Фази виробництва тісно пов'язані між собою, хоча кожна з них відносно відособлена, має свої характерні особливості.

Виробництво є вихідним пунктом руху суспільного продукту через розподіл, обмін та споживання. Крім того, йому належить визначальна роль у всіх наступних фазах. По-перше, розподіляти, обмінювати і споживати можна лише те, що попередньо вироблено, а по-друге, від характеру виробництва залежить і характер розподілу, обміну та споживання. Але існує й зворотний вплив на виробництво, що сприяє йому або гальмує його. Так, більш справедливий розподіл доходів від виробництва підвищує зацікавленість учасників виробничого процесу у підвищенні його результативності. Поширення ринку обміну товарів сприяє розвитку виробництва. Крім того, тісний зв'язок існує між власне виробництвом і споживанням. Споживання визначає мету виробництва і його структуру. Створення благ для задоволення різноманітних потреб людини є головною метою виробництва. Виробництво створює предмет споживання, породжує нове споживання, визначає його спосіб. Відповідно, споживання надає стимул до зростання й удосконалення виробництва. Таким чином, всі стадії взаємопов'язані й складають певну цілісність.

За сферами економічної діяльності людей у суспільному виробництві розрізняють:

- 1) основне виробництво;
- 2) виробничу інфраструктуру;
- 3) соціальну інфраструктуру.

Основне виробництво – це галузі матеріального виробництва, де безпосередньо виготовляються предмети споживання й засоби виробництва. Воно включає сировинний, паливно-енергетичний, металургійний, агропромисловий комплекси, виробництво товарів народного вжитку тощо.

Виробнича інфраструктура являє собою комплекс галузей, які обслуговують основне виробництво і забезпечують ефективну економічну діяльність на кожному підприємстві й в народному господарстві в цілому. До них належать: транспорт, зв'язок, фінансово-кредитні установи.

Надаючи послуги виробництву, сприяючи підвищенню його ефективності і поліпшуючи умови праці, господарська діяльність даних галузей фа-

ктивно примножує суспільне багатство. Тому саме розширення виробничої інфраструктури і перетворення її в крупний сектор господарства є однією з найважливіших закономірностей індустріального розвитку економіки. Отже, за сучасних умов найважливішим напрямом удосконалення суспільного виробництва має бути прискорений розвиток виробничої інфраструктури.

Основне виробництво і виробнича інфраструктура у сукупності становлять сферу матеріального виробництва. Але в міру розвитку суспільства зростають його потреби в духовних благах, які створюються в нематеріальній сфері, що й зумовлює існування соціальної інфраструктури.

Соціальна інфраструктура – це нематеріальне виробництво, галузі, продукт яких спрямований на задоволення потреб всебічного розвитку людини, підвищення культурного та особистого рівня людини. До сфери соціальної інфраструктури входять: охорона здоров'я, освіта, наука, культура й мистецтво.

Досвід розвинутих країн переконує, що соціальна інфраструктура поступово перетворюється в основну сферу людської діяльності. Обсяг і якість соціальних послуг – важливий показник економічного прогресу суспільства й рівня життя населення.

Важливою складовою суспільного виробництва є також його організація й управління. Причому за умов посилення усупільнення виробництва, поглиблення поділу праці, спеціалізації та кооперування значення чіткої організації всіх ланок економіки зростає.

Суспільна організація виробництва має забезпечувати науково-технічний прогрес і бути адекватною досягненому рівню реального усупільнення виробництва, лише тоді вона сприятиме економічному розвитку.

Характерною рисою виробництва як процесу є також поєднання в ньому елементів розвитку й функціонування. Нарощування кількісних змін під час функціонування виробництва робить можливим перехід на новий якісний рівень, на якому забезпечується більш ефективне функціонування.

Отже, суспільне виробництво не лише забезпечує людей необхідними споживчими благами, але й є двигуном науково-технічного прогресу, розвитку людини.

2. Фактори суспільного виробництва

Процес суспільного виробництва передбачає наявність двох факторів:

особистого й речового.

Особистий фактор виробництва –це робоча сила.

Робоча сила – це здатність людини до праці, або сукупність її фізичних і розумових здібностей, що використовуються в процесі створення матеріальних і духовних благ.

У процесі трудової діяльності людина перетворює надані природою предмети відповідно до своїх потреб. Функція робітника як особистого фактора виробництва полягає у використанні своєї робочої сили в процесі праці як діяльності, спрямованої на зміну предметів та сил природи з метою задоволення своїх потреб. Однак цей процес не слід розуміти однобічно. Кожен працівник, впливаючи на природу, розвиває власні здібності, нагромаджує досвід, знання і вміння. В цьому розумінні праця забезпечує людині розвиток і вдосконалення.

Люди завжди жили й трудилися в суспільстві. Тому розвиток суспільного виробництва завжди починається з удосконалення самих працівників виробництва, які потім збагачують увесь виробничий процес новими винаходами, забезпечують його постійний прогрес. З іншого боку науково-технічний прогрес підвищує роль людини в суспільному виробництві і висуває нові вимоги до кожного працівника. По-перше, зростають вимоги до кваліфікації і відповідальності працівників. по-друге, технічний прогрес вимагає від робітника творчого підходу до праці. В свою чергу розвиток тієї чи іншої економічної системи визначається насамперед тим, які вона створює умови для творчого розвитку самого працівника, його розумових та інтелектуальних здібностей, а також чи забезпечуються умови реалізації цих здібностей безпосередньо в господарській діяльності.

Іншим фактором виробництва є засоби виробництва. Це речові елементи виробництва, за допомогою яких люди створюють матеріальні й духовні блага. Первинним засобом виробництва була земля. З розвитком цивілізації з'явилися інші похідні від землі речові фактори виробництва.

Засоби виробництва поділяються на предмети праці та засоби праці. Предмети праці – це все те, на що спрямована праця людини. Вони включають: предмети, дані природою; сировину; вторинні ресурси; штучно створені матеріали (штучні тканини, полімерні, керамічні матеріали). Раціональне використання наявних і винахід нових предметів праці займає важливе місце в підвищенні ефективності виробництва. Сучасне виробництво неможливе без нових речовин, складних полімерів тощо. Певна річ, важли-

вим фактором виробництва залишається природне середовище, яке виступає первісним джерелом предметів праці.

Другою складовою засобів виробництва є засоби праці. Це ті засоби, за допомогою яких людина впливає на предмети праці (машини, верстати, виробничі будови та ін.). Вирішальна роль серед засобів праці належить знаряддям праці – машинам, механізмам, агрегатам. До складу засобів праці також входять такі умови праці, як будови, споруди, трубопроводи, канали, шляхи. Функція засобів виробництва полягає в тому, щоб бути провідником продуктивної дії робітника на предмети й сили природи. Частина засобів виробництва характеризується засобами праці, за допомогою яких робітники продуктивно трансформують предмети праці. Активною частиною засобів праці є знаряддя, рівень розвитку яких багато в чому є показником тих відносин, які складаються в процесі виробництва. Сучасні знаряддя праці на відміну від тих, що використовувалися на початкових етапах цивілізації, включають у себе не лише різні машини, механізми, обладнання, двигуни, а й автоматизовані системи управління, яким відповідають високі технології і переважно інтелектуальна праця робітників. Пасивною частиною засобів праці, яка проте має велике значення, є засоби виробничої інфраструктури: будівлі, приміщення, шляхи сполучення, засоби зв'язку, інформації та інші комунікаційні системи.

Обидва типи факторів виробництва (і засоби виробництва, і робоча сила) мають єдине призначення: вони є продуктивними силами, силами дії людей на природу з метою створення благ. Проте їх функції розрізняються. Робітник створює засоби виробництва, визначає їх призначення і приводить їх у дію в процесі праці. Речові фактори виробництва функціонують як засоби оснащення трудової діяльності людей, примноження її продуктивної сили. Це матеріальна основа розвитку процесу виробництва.

Усі зазначені функції засобів виробництва і робітників є необхідними у виробничому процесі. Однак пріоритет належить особистому фактору. Потенціальний ефект засобів виробництва не реалізується поза керуючою та спрямовуючою діяльністю головної продуктивної сили – людини. Це не означає, що речовий фактор виробництва є лише пасивною стороною процесу виробництва. Та його частина, що створена самою природою (предмети праці, які не пройшли первинної обробки), прямо впливає на робочу силу.

Функціонуванню та взаємодії факторів виробництва передують їх поєд-

нання. У продуктивних силах завжди існують певні пропорції, в яких поєднуються фактори виробництва. Характер поєднання факторів виробництва визначається їхньою суспільною формою.

Процес виробництва передбачає об'єднання людей певним способом між собою та з відповідними речовими факторами виробництва. Якщо власником засобів виробництва і робочої сили є одна й та ж сама особа, то існує пряме поєднання особистих і речових елементів продуктивних сил. Це характерно для індивідуальної трудової діяльності, дрібного товарного виробництва. В історії мало місце і пряме, відкрите насильницьке поєднання робочої сили із засобами виробництва: в рабовласницькому та феодальному суспільствах.

У капіталістичному суспільстві поєднання факторів виробництва відбувається шляхом купівлі-продажу робочої сили. Робітник як власник робочої сили продає її, а капіталіст купує. При цьому основу заробітної плати робітника становить вартість робочої сили, тобто вартість матеріальних і духовних благ, необхідних для самого працівника й утримання його сім'ї. За сучасних умов у розвинутих країнах поєднання факторів виробництва здійснюється шляхом добровільного найму працівника. При цьому заробітна плата дедалі більшою мірою пов'язується не лише з вартістю робочої сили, а й з кількістю та якістю праці.

Таким чином, аналіз поєднання факторів виробництва із соціально-економічного боку має велике значення для характеристики економічного ладу суспільства. Ефективним слід визнати той суспільний лад, який забезпечує найвищий рівень народного добробуту.

Характерною особливістю факторів виробництва є їх взаємодія. Лише єдинство і взаємодія капіталу, праці й землі робить їх дійсними факторами виробництва життєвих благ, реальною продуктивною силою суспільства. Кожен фактор виробництва окремо, ізольовано від інших залишається потенційним виробничим ресурсом. Проте у відомих межах фактори виробництва є взаємозамінними. На взаємозамінності заснована розробка виробничої функції.

Виробнича функція виражає кількісну залежність обсягів виробництва від застосованих факторів: праці, капіталу, землі, технічного прогресу. Перший варіант цієї функції був розроблений американським економістом П.Дугласом сумісно з математиком Ч. Коббом (1928). В цій функції розглядається залежність обсягів виробництва лише від двох факторів – капіталу й

праці, абстрагуючись від інших. У простішому вигляді дана функція може бути виражена формулою:

$$Y = F(K, L),$$

де Y – обсяг виробництва; F – функція; K – капітал; L – праця.

Пізніше виробнича функція Кобба-Дугласа була удосконалена введенням в неї фактора часу, якісних змін у виробництві, у тому числі й технічного прогресу. В результаті статична модель даної функції була перетворена на динамічну:

$$Y = F(K, L, t),$$

де Y – обсяг виробництва; F – функція; K – капітал; L – праця; t – фактор часу з урахуванням технічного прогресу.

Пізніше американський економіст Д. Кларк до факторів виробництва додав підприємницьку діяльність.

Виробничі функції широко застосовуються в економіці країн Заходу. Вони складаються як для окремих фірм, так і для національної економіки в цілому. Значення виробничих функцій полягає у тому, що вони покликані забезпечити найбільш оптимальне співвідношення факторів виробництва, їхнє ефективне використання.

3. Економічна ефективність виробництва та її показники

Результатом окремого процесу виробництва виступає одиничний продукт: хліб, автомобіль, токарний верстат і таке інше. А результат суспільного виробництва являє собою сукупний суспільний продукт.

Сукупний суспільний продукт – це вся сума матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу (як правило, за рік).

Детальніше характеризує результати господарської діяльності **кінцевий суспільний продукт**, що являє собою всю масу виробленої за певний період часу готової продукції. За своїм речовим змістом він складається з: а) готових до особистого споживання предметів споживання; б) готових до виробничого використання засобів праці.

Отже, кінцевий продукт є частиною валового продукту, яка у вигляді готової продукції надходить у розпорядження суспільства й використову-

ється для споживання населення, відновлення зношених протягом року засобів праці та нагромадження.

Валовий і кінцевий продукт – це показники матеріального виробництва. Проте в суспільстві існує і нематеріальне виробництво, де створюються нематеріальні форми багатства. Результати господарської діяльності в цілому у галузях матеріального і нематеріального виробництва найповніше виражаються через валовий національний продукт.

Валовий національний продукт складається з кінцевого продукту і вартості виготовлених нематеріальних благ та наданих послуг. Цей показник широко використовується при аналізі соціально-економічного розвитку країни. Розрізняють також **валовий внутрішній продукт**, що являє собою вартість кінцевих продуктів, вироблених всередині країни.

Важливим результативним показником є також **чистий продукт**. Це – реальний доход, який суспільство може використати для особистого споживання, а також для розширення виробництва. Тому стосовно суспільства в цілому чистий продукт характеризують як національний доход. За своїм натуральним змістом він складається із предметів споживання (матеріальних і духовних благ) і нагромадженої (тобто спрямованої на розширення виробництва) частини засобів виробництва.

Велике значення також має поділ чистого продукту на необхідний і додатковий продукт.

Необхідний продукт – частина чистого продукту, яка необхідна для нормального відтворення робочої сили в сфері виробництва (матеріального і нематеріального). Це – витрати на одяг, житло, задоволення культурних і соціальних потреб.

Додатковий продукт – це надлишок над необхідним продуктом. Він використовується для розширення виробництва, створення економічних основ для розвитку сфери нематеріального виробництва, повнішого задоволення духовних потреб суспільства.

Динамічність суспільного виробництва найповніше проявляється в зростанні та оновленні національного багатства, що відбувається постійно за рахунок створюваного сукупного продукту.

Національне багатство – це сума матеріальних і духовних благ, які є в розпорядженні суспільства. Воно нагромаджується суспільством протягом усієї історії його виробничої діяльності. Основну його частину становить матеріальне багатство, тобто сукупність нагромаджених засобів виробницт-

ва й предметів споживання. Крім того, національне багатство включає також нематеріальні, духовні цінності, такі як виробничий досвід, освітній потенціал, інформаційні ресурси, культурні цінності тощо.

У структурі національного багатства вирізняються насамперед виробничі фонди (основні й оборотні), основні фонди соціальної сфери (школи, лікарні, культурно-освітні і спортивні заклади, житлові будинки), а також особисте майно населення. Крім того, важливим компонентом національного багатства є природні багатства – корисні копалини, земля, вода.

Визначені матеріальні компоненти національного багатства разом із духовними цінностями являють собою сукупні можливості суспільства в розвитку суспільного виробництва і задоволенні особистих потреб населення. Крім того, розвиток суспільного виробництва визначається обсягом і високими технічними характеристиками основних і оборотних виробничих фондів, які разом з працівниками становлять економічний потенціал країни. Він виражає здатність держави забезпечити той чи інший рівень виробництва й добробуту суспільства.

Результативність використання речових та особистих факторів виробництва може бути відображена категорією ефективності виробництва.

Розрізняють соціальну та економічну ефективність. **Соціальна ефективність** виражає ступінь задоволення особистих потреб суспільства. Вона показує, наскільки господарська діяльність спрямована на саму людину, відповідає її потребам та інтересам. Якщо постійно підвищується добробут народу і забезпечується високий життєвий рівень, то дане суспільне виробництво є соціально ефективним.

Економічна ефективність виражає результативність суспільного виробництва шляхом співставлення затрат і одержаного результату, її визначають за формулою:

$$E = \Pi / Z,$$

де Π – вартість продукту; Z – матеріально-грошові затрати.

В результаті одержуємо показник, що характеризує величину затрат на одиницю створеного продукту. Чим з меншими затратами обходиться суспільству виготовлення матеріальних і духовних благ і чим більше їх створюється, тим вищою буде економічна ефективність виробництва.

Між соціальною та економічною ефективністю існує взаємозв'язок. З одного боку, поліпшення задоволення особистих потреб усіх членів суспі-

льства об'єктивно вимагає зростання економічної ефективності. Так, не можна підвищити добробут народу, не забезпечивши істотне зростання продуктивності суспільної праці. Економічна ефективність забезпечує вирішення соціальних проблем. З іншого боку, підвищення соціальної ефективності виступає вирішальним фактором раціонального та економічного ведення господарства в інтересах суспільства та окремих його членів.

Проте на практиці подібний взаємозв'язок не завжди існує, що проявляється в нераціональному використанні матеріальних ресурсів, забрудненні навколишнього середовища тощо. Якщо втрачається зв'язок між соціальною та економічною ефективністю, то це фактично означає, що виробництво здійснюється заради виробництва. Об'єктивною закономірністю має бути зростання ефективності виробництва такої продукції, яка дійсно потрібна суспільству для задоволення його потреб. У цьому суть взаємозв'язку економічної і соціальної ефективності суспільного виробництва.

Суть і основа економічного прогресу людського суспільства полягає у підвищенні ефективності виробництва. Підвищення ефективності припускає максимізацію суспільного продукту при даному обсязі ресурсів на його виробництво.

Критерієм підвищення ефективності виробництва є економія його факторів: праці, засобів виробництва й природних ресурсів. Для вимірювання ефективності виробництва застосовується сукупність показників: продуктивність праці, фондівдача (або фондомісткість продукції), її матеріаломісткість, якість продукції, норма прибутку (або рентабельність). Загальне значення має показник ефективності виробництва.

Продуктивність праці характеризує ефективність використання робочої сили (живої праці). Вона виражається формулою:

$$Пп = П/ВП,$$

де Пп – продуктивність праці; П – продукція (товарна, реалізована або національний доход, ВНП); ВП – витрати живої праці (чисельність робітників виробництва, кількість робочого часу у днях, годинах).

Зворотний цьому показник виражає трудоемність продукції. Вона показує, скільки виробляється продукції за певний проміжок часу, або, навпаки, скільки витрачається праці на одиницю продукції.

Продуктивність праці розраховується двояко: а) виробництво продук-

ції на одного працівника; б) виробництво продукції на одну відпрацьовану людину-годину. При цьому використовуються як натуральні, так і вартісні показники.

Продуктивність праці – це синтетичний показник ефективності виробництва. В ньому у концентрованому вигляді відбиваються всі сторони господарської діяльності: технічний прогрес, організація виробництва, використання трудових і матеріальних ресурсів. Тому не випадково, що саме рівень продуктивності праці часто розглядається як найважливіший показник прогресивності суспільної форми виробництва. Продуктивність праці – це показник використання робочої сили.

Ефективність використання матеріально-речових факторів виражається показниками фондівіддачі та матеріалівіддачі.

Фондовіддача (капіталовіддача) – це відношення вартості продукту до основних виробничих фондів (основного капіталу). Вона виражає результативність використання засобів праці, тобто показує, скільки готової продукції виробляється на одиницю основних виробничих фондів. Фондовіддача розраховується за формулою:

$$\Phi_{\text{в}} = \text{П} / \Phi,$$

де $\Phi_{\text{в}}$ – фондівіддача; П – реалізована продукція (національний доход); Φ – середньорічна вартість основних виробничих фондів.

Фондовіддача – це важливий показник інтенсивності використання і технічного стану основних фондів. Якщо продуктивніше й досконаліше застосовується обладнання, то відповідно має бути вищою і фондівіддача.

Завдання полягає в тому, щоб забезпечити інтенсивне використання найновішого обладнання, відмовившись від збиткового застарілого устаткування. При цьому продуктивність впроваджуваного обладнання має зростати швидше, ніж його вартість.

Ефективність використання сировини, матеріалів, палива, енергії та інших предметів праці характеризується показником матеріалівіддачі. **Матеріалівіддача** – це відношення вартості продукту до матеріальних витрат. Вона виражається формулою:

$$\text{Мв} = \text{П} / \text{М},$$

де Мв – матеріалівіддача; П – реалізована продукція; М – витрати предме-

тів праці.

Зворотний показник являє собою матеріалоемність. Поряд з яким широко застосовуються показники, які характеризують витрати металу (металоемність), енергії (енергоемність) на одиницю продукції.

Зазначені основні показники ефективності виробництва тісно пов'язані між собою. Існує прямий зв'язок між підвищенням продуктивності праці і відповідним зростанням фондівіддачі.

Названі основні показники ефективності суспільного виробництва поряд з іншими виражають лише окремі результати господарської діяльності. Щоб мати уявлення про ефективність виробництва в цілому, необхідно проаналізувати всю систему факторів, які впливають на кінцевий результат. Цей інтегральний показник ефективності виробництва можна виразити такою формулою:

$$E = \Pi/V+M+y\Phi,$$

де E – ефективність виробництва; Π – продукт чи доход; V – витрати живої праці; M – матеріальні витрати; Φ – одноразові вкладення в основні виробничі фонди; y – коефіцієнт переведення витрат одноразових вкладень у основні фонди.

Основні поняття

Виробництво	production
Розподіл	distribution
Обмін	exchange
Споживання	consumption
Економічні блага	economic goods
Земля	land
Праця	labour
Капітал	capital
Продуктивність	productivity
Робоча сила	labour force
Ефективність виробництва	productive efficiency

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

1. Виробництво – це процес:
  - а) руху економічних благ;

- б) створення економічних благ;
  - в) використання економічних благ;
  - г) визначення частки кожного економічного суб'єкта у благах.
2. Галузі виробництва, в яких створюються предмети споживання і засоби виробництва – це:
- а) основне виробництво;
  - в) виробнича інфраструктура;
  - б) промислове виробництво;
  - г) соціальна інфраструктура.
3. Засобами виробництва не є:
- а) предмети праці;
  - в) знаряддя праці;
  - б) засоби праці;
  - г) люди.
4. Предметами праці є:
- а) сировина;
  - в) будівлі;
  - б) обладнання;
  - г) засоби зв'язку.
5. Виробнича інфраструктура включає:
- а) сировинний і металургійний комплекси;
  - в) освіту і охорону здоров'я;
  - б) транспорт і зв'язок;
  - г) агропромисловий комплекс.
6. Сума матеріальних і духовних благ, створених суспільством за певний проміжок часу – це:
- а) сукупний суспільний продукт;
  - в) додатковий продукт;
  - б) необхідний продукт;
  - г) вироблений продукт.
7. Результативність використання основного капіталу характеризує показник:
- а) фондівдачі;
  - в) продуктивності праці;
  - б) матеріалівдачі;
  - г) металоємності.
8. Показником ефективності використання сировини, палива, енергії є:
- а) продуктивність праці;
  - в) фондоемність;
  - б) фондівдача;
  - г) матеріалівдача.
9. Виробнича функція характеризує:
- а) поєднання факторів виробництва;
  - б) взаємодію особистого й речового факторів виробництва;
  - в) залежність обсягів виробництва від факторів;
  - г) ефективність використання засобів виробництва.
10. Співставлення витрат і одержаного результату виражає:
- а) інтенсивність;
  - в) ефективність;
  - б) раціональність;
  - г) прогресивність.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Проаналізуйте сутність, мету та структуру суспільного виробництва.
2. Поясніть, як взаємодіють між собою окремі фази суспільного виробництва.
3. Назвіть основні фактори виробництва та охарактеризуйте їх взаємозв'язок.
4. Проаналізуйте поняття “соціальної” та “економічної” ефективності.
5. Визначте, які вимоги висуває науково-технічний прогрес до кваліфікації робітників.

Література

1. Воробьев Е.М., Гриценко А.А., Ким М.Н. Экономическая теория: учебное пособие. – Харьков, 2000. – Гл.2.
2. Економічна теорія: Посібник / За заг. ред. Є.М. Воробйова. – Київ-Харків, 2001. – Гл.6.
3. Економічна теорія: Політекономія / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2001. – Гл. 5.
4. Мочерний С.В., Довбенко М.В. Економічна теорія: Підручник. – К., 2004. – Розд.1.
5. Мочерний С.В. Основи економічних знань: Підручник – К., 2000. – Розд.1.
6. Основи економічної теорії: політичний аспект. Підручник (Відп. ред. Г.Н. Клим. – К., 2002. – Гл.3.
7. Основи економічної теорії: політичний аспект. Підручник (За ред. Г.Н. Климка, В.П. Несторенка. – К., 1994. – Гл.9.
8. Основи економічної теорії. Підручник. 3-тє вид. / За заг. ред. Ю.В. Николенка. – Київ, 2003. – Гл.2.
9. Політекономія: Підручник / За заг. ред. Ю.В. Николенка. – Київ, 2003. – Гл.2.
10. Сіроштан М.А., Григорян Г.М., Тененбаум А.Б. та ін. Політична економія: Навч. посібник. – Харків, 1998. – Розд.1.

Глава 3. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

1. Економічний зміст власності, її місце і роль в економічній системі

Соціально-економічну основу функціонування економічної системи складають відносини власності. Власність – складне, багатогранне і багаторівневе явище, яке виражає всю сукупність відносин, – вивчається різними суспільними науками. Сучасна економічна теорія вивчає реальні **економічні відносини власності**, що складаються між людьми з приводу привласнення благ й насамперед, засобів виробництва. **Привласнення** – це конкретний суспільний спосіб оволодіння річчю. Воно формує і виражає основну, корінну рису як даної форми власності, так і її конкретних видів.

Відомі два закони власності і два закони привласнення, що діють разом у взаємозв'язку. Першим є **закон власності на продукт своєї праці**. Йому відповідає закон привласнення: праця – споконвічний засіб присвоєння. Вона створює власність і ціну. На базі першого закону власності функціонує натуральне і просте товарне виробництво. Привласнення тут здійснюється двояким способом: безпосередньо через працю і через обмін продуктами своєї праці на ринку. Це – **трудова власність**.

Сучасне ринкове господарство своїм походженням зобов'язано найманій праці і капіталу. Перетворення трудової приватної власності в капіталістичну відбувається на основі переходу першого закону власності в другий – у **закон власності на чужу працю**. Йому відповідає закон привласнення: товарний обіг – споконвічний засіб привласнення. Відповідно до законів товарного обігу, присутність на товарному ринку працівника, що створив продукт, не обов'язкова: суб'єктами ринку є власники товарів. Якщо колись підставою привласнення продукту служили власна праця і власність на засоби виробництва, то тепер досить бути власником засобів виробництва.

Проте сутність відносин власності не слід обмежувати відносинами привласнення, хоча вони є визначальними. Парною до категорії привласнення є відчуження. **Відчуження** – процес перетворення діяльності та здібностей людини в самостійну силу, уречевлення результатів функціонування індивідуальної та суспільної праці з перетворенням власності суб'єктів в об'єкти економічних відносин.

Привласнювати можна тільки те, що відчужується. Акт привласнення

об'єкта власності одним суб'єктом одночасно є моментом відчуження його для іншого суб'єкта. Таким чином, процеси привласнення і відчуження – це два діалектичних боки сутнісних відносин власності. Розв'язування протиріччя системи “привласнення – відчуження” – це міцний позитивний заряд саморозвитку відносин власності. Таким чином, **власність** – це не речі, не відносини людини та речі, а **відносини між людьми** з приводу привласнення речі, перш за все засобів виробництва.

Відносини власності між суб'єктами опосередковані об'єктом.

Суб'єкт власності – це персоніфіковані носії відносин власності (індивідуум, організації, підприємства, установи, об'єднання осіб усіх організаційно-правових форм, держава в особі органів державного управління, муніципалітети). **Об'єкти власності** – це все те, що можна привласнити чи відчужити (засоби виробництва, нерухомість, природні ресурси, предмети особистого споживання, гроші, цінні папери, дорогоцінні метали та вироби, інтелектуальна власність, культурні та історичні цінності).

Результативність власності залежить від реалізації прав власності. **Право власності** – це зовнішня форма, яка законодавчо, інституціонально закріплює реальні економічні процеси. **Право власності** – це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності. Завдяки цьому економічні відносини власності набувають характеру **правовідносин**, тобто відносин, учасники яких виступають як носії певних юридичних прав і обов'язків. Забезпечення гарантії прав власності та створення умов їх ефективного функціонування є фундаментом економічної політики держави.

Право власності визначається ще з часів римського права основними правочинниками – володіння, користування і розпорядження. **Володіння** – початкова форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю у того чи іншого суб'єкта об'єктів власності з господарським володінням ними. Володарем об'єкта може бути як власник, так і не власник (наприклад, орендар). **Користування** – виражає економічні відносини власності з приводу виробничого чи особистого використання властивостей її об'єктів відповідно до функціонального призначення останніх. **Розпорядження** – вища і всеохоплююча категорія прав власності, яка передбачає, що розпорядник об'єкта є його повним власником, а отже, має право самостійно вирішувати долю певного об'єкта (використовувати, продавати, обмінювати, здавати в арену, дарувати,

ліквідувати тощо) або делегувати таке право іншим суб'єктам ринкової системи.

Проте значення власності визначається не лише тим, що вона породжує право володіння, розпорядження й користування, – це її зміст у вузькому розумінні. В широкому плані значення власності полягає в створенні **соціального середовища**, в якому функціонує суспільне виробництво. А конкретно вона визначає:

- соціальний спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва;
- специфічність дії економічних законів певної економічної системи;
- цілі та мотиви виробництва;
- характер розподілу та споживання створеного продукту;
- класову та соціальну структуру суспільства;
- панівну систему політичної та економічної влади.

Власність як економічні відносини формується ще на зорі становлення людського суспільства. У кожен епоху власність як економічна категорія відбиває всю систему соціально-економічних відносин. Економічні відносини – первинні, вони складають базис суспільства і закріплюються на поверхневому рівні законодавчо. Правові відносини можуть виникати тільки на основі економічних, відбиваючи їхню сутність, і впливають на них.

Право власності, тобто юридичне вираження власності, визначається об'єктивно існуючими економічними відносинами, економічним змістом власності. Форма права виражає реально існуючі відносини власності, їхній економічний зміст, залежить від ступеня розвитку людини, її знань, умінь виразити в юридичних формах дійсну власність. Реальні економічні відносини розвиваються, а норми права переглядаються періодично. Це неминуче породжує певний розрив між економічним змістом власності та його юридичною формою. Отже неминує існує **суперечність між дійсними відносинами власності та їхнім юридичним відбиттям**. Завдання полягає в тому, щоб:

- правові норми, що виробляються людьми, щонайповніше відбивали реально існуючі відносини власності;
- норми права мають періодично приводитися у відповідність з відносинами власності, які за певний час змінилися, набули нових якісних характеристик.

Усе це означає, що економічний зміст власності і право власності тісно взаємопов'язані.

Основою ринкової економіки є пріоритетний розвиток в умовах багатоманіття форм власності різновидів приватної власності. Вона реалізується через найбільш повну взаємопов'язану систему економічних прав, визначених відомими західними економістами (Р. Коузом, А. Алчіаном, А. Оноре та ін.):

- право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;
- право користування, тобто право застосовувати корисні властивості благ для себе;
- право управління, тобто право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ;
- право на прибуток, тобто право володіти результатами використання благ;
- право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну чи знищення блага;
- право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ та від шкоди з боку зовнішнього середовища;
- право на передачу в спадщину;
- право на безстроковість володіння благом;
- заборона використовувати благо способом, що завдає шкоду зовнішньому середовищу;
- право на відповідальність у виді стягнення, тобто можливість стягнення майна як сплата боргу;
- право на залишковий характер, тобто право на існування процедур і інститутів, що забезпечують відновлення порушених повноважень.

За умов ринкової економіки права власності виступають як специфічний товар. Оскільки ринок припускає таку поведінку господарюючого суб'єкта, що приймає найоптимальніше рішення, то, на думку Р.Коуза, права власності опиняються в руках тих, хто забезпечить їх найвищу продуктивність. Так забезпечується ефективний розподіл і використання обмежених ресурсів.

Основними функціями відносин власності є визначення цільової спрямованості виробництва; характеру розподілу, обміну і споживання його результатів і доходів; формування суспільної форми праці; реалізації і узго-

дження системи економічних інтересів різних господарських суб'єктів; визначення всього суспільного устрою виробництва, соціальної ієрархії, становища людини в суспільстві, системи її соціальних і моральних цінностей.

Іншими словами, власність – це ті відносини, з яких виростає вся економічна, соціальна і політична структура суспільства. Саме це і визначає власність як соціально-економічну основу функціонування господарської системи.

2. Типи, види та форми власності

Дослідження відносин власності дає можливість виявити, що власність не є застиглою категорією. Форми її прояву в історичній перспективі постійно змінюються й вдосконалюються відповідно до змін, що відбуваються в продуктивних силах суспільства.

Відрізняють типи, види і форми власності, які не можна зрозуміти без аналізу відносин привласнення, взаємодії суб'єктів власності, системи її об'єктів. **Тип власності** визначає узагальнюючі принципи її функціонування, сутність характеру поєднання робітника із засобами виробництва. **Вид власності** характеризується конкретним способом привласнення благ і методами господарювання. **Форма власності** – це стійка система економічних виробничих відносин і господарських зв'язків, яка зумовлює відповідний спосіб і механізм поєднання робітника із засобами виробництва.

Існує два **типи власності** – **приватна і суспільна**.

Приватна власність характеризується тим, що засоби виробництва, а отже, й вироблений продукт, належить приватним особам. Основні **види приватної власності** – це трудова приватна власність і нетрудова приватна власність.

Трудова власність є основною формою, що має місце на різних рівнях розвитку суспільства. Вона оснований на власній праці власника або членів його сім'ї. Основною формою такого виду власності є дрібнотоварне фермерське, ремісниче, одноосібне господарство, де власник і робітник виступають в одній особі. Він привласнює і вироблений продукт.

Нетрудова приватна власність оснований на використанні найманої (чужої) праці. Вона передбачає відокремлення власника від безпосередньої участі в процесі виробництва (працює найманий виробник), а безпосереднього виробника (найманого) – від засобів виробництва (бо вони йому не належать). Тобто, власник і робітник – це різні особи. Цим закладаються

основи малоефективної праці робітника, тому що продукт виробництва належить не йому, а власникові засобів виробництва. **Формами нетрудової приватної власності** історично були рабовласницька, феодальна, приватнокапіталістична.

Ще одна форма приватної власності – **інтелектуальна власність**. Вона являє собою право володіння, користування і розпорядження знаннями, науковою інформацією, винаходами, досягненнями науки і культури.

Існує також **особиста власність окремих осіб** на предмети особистого споживання. Ця власність здатна задовольнити особисті потреби людини (фізичні, духовні), але не здатна стати джерелом доходу.

Суспільна власність характеризується тим, що її суб'єктами виступає все суспільство чи колектив, що нею спільно володіє, використовує і розпоряджається. Суспільна власність, розрізняючись за рівнем усупільнення, може мати **такі види**: власність народу в цілому і власність окремих колективів. В обох випадках установлюється рівність спільних власників. Реальними **формами суспільної власності** є загальнодержавна, державна, кооперативна, акціонерна, власність господарських товариств, громадських організацій тощо.

Аналіз суспільної і приватної власності дає можливість стверджувати, що вони мають єдине сутнісне підґрунтя і не доведені до протилежності. Таким чином суспільна власність може перетворюватися в приватну, а приватна власність – в суспільну. Це зумовлює можливість існування різноманітних форм власності.

Колективна власність реалізується через діяльність корпорацій, кооперативів, релігійних і суспільних об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання і т. ін.

Корпоративна власність – власність групи осіб, однак умови її формування своєрідні. Корпорація – це, насамперед акціонерне товариство (АТ), капітал якого створюється акціонерами. Засновники АТ формують первинний, стартовий капітал і володіють контрольним пакетом акцій. Акціонери (як приватні власники частки капіталу) – одержують право на дохід у вигляді дивідендів на акції.

Кооперативна власність – це форма колективної, суспільної власності, що будується на основі пайових внесків членів кооперативу.

Поступово і **форми державної власності** стають більш різноманітними: загальнодержавна (урядові, центральні структури, національний банк

і т. ін.); територіально-регіональна (комунально-муніципальні служби і інші органи місцевого самоврядування); галузева (міністерства і відомства).

Слід відмітити, що існують **змішані форми власності**: державно-колективна, державно-приватна, приватно-колективна, спільна з використанням іноземного капіталу і т. ін.

Сучасні економічні системи характеризуються різноманітними формами власності, змішаними різновидами. Наявність багатоманітності форм власності – це головний критерій ефективності будь-якої конкретної форми власності, так як створюються умови для їх економічного змагання і конкуренції в умовах рівноправності. Таким чином, форми власності створюють можливість для приведення в дію усіх чинників розвитку продуктивних сил і доводять свою ефективність.

3. Основі тенденції розвитку відносин власності на сучасному етапі

В розвинених країнах реальне усупільнення привело до глибоких змін форм власності, передусім на основі взаємопроникнення приватної та суспільної форм власності, до різноманітності їх форм. Звичайно це не означає, що приватна власність зникла. Навпаки індивідуальна приватна власність, як і раніше, і нині має значне поширення в розвинених країнах. Вона пов'язана насамперед з малим бізнесом (найдрібніші, дрібні та навіть середні підприємства, фермерство).

Але в останні десятиріччя значного поширення набула колективна приватна власність. Вона ґрунтується на процесах акціонування, утворення і руху акціонерного капіталу. Як відомо, акціонерна форма власності довела концентрацію виробництва і капіталу до такого рівня, який зумовив виникнення монополій. Не випадково переважна більшість монополістичних об'єднань є акціонерними товариствами. Проте це не означає, що всі акціонерні товариства можна назвати монополіями. Навпаки, переважна більшість акціонерних товариств, або, як їх називають у США, корпорацій, не є монополіями. Ці компанії засновані на партнерствах вузького кола індивідуальних капіталів, що розподіляють прибуток відповідно до розподілу їхнього капіталу. Сучасним великим компаніям (корпораціям) належить провідна роль в розвитку економіки. Так, у США найбільші корпорації контролюють близько половини промислового виробництва країни. У більшості країн Західної Європи і Японії переважна частка банківських ресурсів ско-

нцентрована в 3–6 найбільших банках.

Приватна капіталістична власність сприяла посиленню відчуження найманого робітника від засобів виробництва, знижувала матеріальні стимули до ефективної праці. Підвищення відповідальності, зацікавленості в результатах праці безпосередніх виробників вимагало передачі хоча б частини прерогатив власника особам найманої праці, перетворення їх на співвласників та співуправителів виробництва. Зробити це удалось шляхом персоніфікації власності, тобто розосередження її серед усіх працюючих.

Так, у США, як реакція на небезпеку концентрації капіталу в руках вузької групи монополістів, виникла концепція розосередження власності шляхом передачі акцій найманім працівникам. Законодавчо вона була зафіксована в 1974 р. під назвою ESOP – план створення системи акціонерної робочої власності, що являє собою пайове товариство робітників, яке володіє й розпоряджається акціями підприємства від їхнього імені і в їхніх інтересах. Ці програми мають свої особливості в кожній фірмі, але їх об'єднують певні загальні принципи.

Таким чином, аналізуючи відносини власності на сучасному етапі, не можливо не помітити загальної тенденції до посилення процесу усупільнення власності в розвинутих країнах світу.

4. Реформування відносин власності в Україні

Українська економіка будувалася практично цілком на державній формі власності. Тому її корінне реформування вимагало формування різноманітних форм власності і господарювання.

Роздержавлення – це сукупність заходів, що усувають право держави на управління економікою. Це передача прав власності і господарського управління підприємством і трудовим колективом. Особлива роль належить процесам реформування, якісній трансформації монополю-державної власності. Світовий досвід свідчить, що роздержавлення – це загальноекономічний процес, який відбувається з метою підвищення конкурентоспроможності, мобільності, гнучкості, ефективності, самостійності державних підприємств і виникнення недержавних форм власності і суб'єктів господарювання. Але роздержавлення не повинне цілком усувати державу з економічного життя, тому що сучасне виробництво не може існувати, а тим більше успішно розвиватися, без державного регулювання. Світова практика як-

раво демонструє активну роль держави в найбільш розвинутих країнах.

Однієї з форм роздержавлення є **приватизація**, яка означає процес передачі державної власності в приватну власність окремих громадян і юридичних осіб. Приватизована може бути будь-як державна власність: як дрібні і середні підприємства, так і великі промислові комплекси. В результаті їх власниками стають приватні особи, трудові колективи, АТ, банки і т. ін. При цьому приватизація може здійснюватися на різних умовах. Це може бути безкоштовна передача власності, викуп її на пільгових умовах, аукціон і т. ін.

В Україні кошти, одержані від продажу майна державних підприємств, перераховуються до державної скарбниці та використовуються для вирішення економічних проблем і задоволення соціальних потреб суспільства. Процеси роздержавлення і приватизації в Україні привели до глибокої ринкової трансформації економічної структури країни, в якій на початок 2006 р. частка державних підприємств і організацій державної власності становила тільки 4,4%.

На наступні роки Фонд державного майна України визначив пріоритетними такі напрями роботи: створення надійної системи протидії відчуженню державного майна та корпоративних прав поза процесами приватизації; удосконалення законодавчо-нормативної бази приватизації та діяльності Фонду державного майна; підвищення ефективності державного сектора економіки через оптимізацію структури його активів; подальше удосконалення механізмів та процесів управління корпоративними правами держави; забезпечення надходження грошових коштів до державного бюджету, відповідно до встановлених завдань.

Зміна форми власності супроводжуються запровадженням нових організаційно-правових форм господарювання в Україні. Формування різноманітних форм власності в Україні в майбутньому приведе до трансформації перехідної економіки в змішану економіку стабільного соціально-орієнтованого суспільства.

Основні поняття

Власність	property
Володіння	possession
Користування	usage

Розпорядження	order
Суб'єкт власності	subject of the property
Об'єкт власності	object of the property
Приватна власність	private property
Державна власність	state ownership
Суспільна власність	public property
Приватизація	privatization

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Яке з визначень точніше передає сутність власності в економічному розумінні:

а) загальна умова виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі;

б) відносини між людьми з приводу привласнення засобів виробництва, робочої сили, предметів споживання;

в) відносини між людьми з приводу володіння, користування, розпорядження;

г) відносини між людьми з приводу володіння, користування, розпорядження, відчуження, управління.

2. Значення власності для економіки полягає в тому, що вона забезпечує:

а) взаємодію між економікою та юриспруденцією;

б) суспільний спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва;

в) приблизно рівний розподіл національного доходу серед домогосподарств;

г) неухильне економічне зростання.

3. Законодавство України передбачає існування на території нашої держави таких форм власності:

а) тільки державної;

в) приватної, державної, комунальної;

б) приватної і державної;

г) приватної, державної, колективної.

4. Який спосіб закріплення прав власності за суб'єктами можна вважати в сучасних умовах основним?

а) силу;

в) релігійні установки;

б) звичаї, традиції; г) юридичні норми.

5. Об'єктами власності в Україні є:

а) засоби виробництва, будинки, споруди, робоча сила;

б) земля, ліси, водні об'єкти, гроші;

в) культурні, історичні цінності, інтелектуальна власність, цінні папери;

г) всі відповіді вірні.

6. Чітке визначення прав власності важливе тому, що воно сприяє:

а) інвестуванню та економічному зростанню;

б) обміну;

в) розповсюдженню літературних та музичних творів;

г) всі відповіді вірні.

7. Процес привласнення корисного ефекту від споживання блага відображає категорія:

а) користування;

б) володіння;

в) управління;

г) розпорядження.

8. Людина, яка взяла автомобіль напрокат, є:

а) користувачем;

в) володарем;

б) розпорядником;

г) правильно вказане в п. а, в.

9. Приватизація – це:

а) перехід об'єкта у власність місцевих органів влади;

б) передача майна в оренду з правом наступного викупу;

в) відчуження державної власності на користь приватних осіб;

г) розподіл частини державної власності серед юридичних осіб.

10. Оренда підприємства обов'язково спричиняє:

а) зміну його власника;

в) зміни в технології виробництва;

б) зміну користувача;

г) правильно вказане в п. а, б, в.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Чи можна стверджувати, що для споживачів країн соціалістичного табору, де панувала державна власність, була характерна менш раціональна поведінка, ніж для споживачів розвинутих країн? Від яких факторів залежить ступінь раціональності поведінки споживача?

2. Дослідить процес приватизації в Україні та в європейських країнах. Чи досягла приватизація в Україні своєї основною мети? Докажіть використовуючи приклади.

Література

1. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред.. В.Д. Базилевича. – К., 2001. – Гл.3.
2. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відп. ред. Г.Н. Климко. – К., 2002. – Розд.5.
3. Основы экономической теории: Учеб. для вузов / Под ред. С.В. Мочерного. – К., 2000. – Гл.4.

Глава 4. Економічна система суспільства

1. Сутність і структура економічної системи

Економічну систему визначають по-різному. Кожне з визначень відбиває якусь одну із сторін категорії, бо складність об'єкта не дає можливість дати його вичерпну характеристику якимось одним визначенням. Найзагальнішим є таке визначення економічної системи: **Економічна система** – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства. Інакше кажучи – це спосіб організації національної економіки. Цілісна система – це сукупність елементів, взаємодія яких обумовлює наявність нових інтегральних якостей, не властивих утворюючим її частинам;

Признаки цілісності економічної системи:

- зв'язок між компонентами настільки тісний й органічний, що зміна одних з них, тим більше істотних, з необхідністю викликає ту чи іншу зміну інших, а нерідко і системи в цілому;
- внутрішні зв'язки частин між собою є переважаючими по відношенню до руху цих частин і до зовнішнього впливу;
- активний вплив на компоненти, із яких вона створена, і зміна їх відповідно власній природі;
- при створенні нової економічної системи нерідко, за відповідних умов, створюються нові частини, які до створення цілого були відсутні.

Крім цілісності **економічна система має** такі ознаки:

- свою структуру, рівні і їх ієрархію;
- цілісна економічна система – це доцільна система, що направлена на досягнення відповідної цілі. Дії системи і її компонентів для досягнення цілі, дії з використанням засобів єсть не що інше, як механізм господарю-

вання;

- кожна економічна система завжди є компонентом іншої системи більш високого рівня, і сама, в свою чергу, створена із компонентів систем більш низького рівня;

- кожна економічна система історична, вона переживає час свого зародження, становлення, розвитку, розквіту, занепаду і загибелі;

- система – це суперечлива єдність. Компонент і система, частина і ціле, перервне і неперервне, структура і функція, внутрішнє і зовнішнє, організація і дезорганізація, різноманітність і одноманітність – це далеко не повний перелік суперечностей економічної системи;

- важним принципом економічної системи є управління, системозберігаючий фактор (інтегральний фактор). Кожна економічна система прагне до рівноважного стану, якого можна досягти за допомогою або ринкових важелів (самоорганізації), або адміністративних (організації), чи поєднуючи ринкові і адміністративні (організація і самоорганізація). Управління неможливе без інформації, тобто тих даних, котрі характеризують стан економічної системи в кожен даний момент. Інформація – спосіб зв'язку компонентів системи.

Особливе місце в становленні, функціонуванні, розвитку економічної системи належить її **суб'єктам** як активній рушійній перетворюючій силі. Кожен суб'єкт є носієм певних прав, обов'язків і відповідальності, котрі реалізує в процесі своєї функціональної діяльності. В залежності від цього існують різні **класифікації економічних суб'єктів**: індивідуум, колектив, держава; виробник (продавець), посередник, споживач (покупець); фізичні і юридичні особи; вітчизняні і іноземні виробники; інституціональні суб'єкти (виробничі підприємства, банки, біржі) та ін.

Економічна система має **три основні підсистеми**: продуктивні сили суспільства, виробничі економічні відносини і механізм господарювання.

Продуктивні сили – це сукупність засобів виробництва, працівників з їхніми фізичними і розумовими здібностями, науки, технологій, інформації, методів організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб людей. Продуктивні сили становлять матеріально-речовий зміст економічної системи і є найважливішим показником і критерієм досягнутого нею рівня науково-технічного прогресу і продуктивності суспільної праці.

Економічні виробничі відносини – сукупність соціально-економічних і організаційно-виробничих зв'язків між господарюючими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу обміну і споживання матеріальних благ, послуг і доходів. **Система економічних відносин** складається з техніко-економічних, організаційно-економічних, соціально-економічних відносин.

Суть і основу економічних відносин складають відносини власності на засоби виробництва. Відносини власності визначають у чийх інтересах ведеться виробництво, історичну специфіку економічної системи, її соціальну структуру, систему влади. Ця група виробничих відносин отримала назву соціально-економічних. Отже **соціально-економічні відносини** – це насамперед відносини власності в економічному значенні цього поняття.

Проте виробничі відносини виникають не лише з приводу виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ або привласнення засобів і результатів виробництва. Вони виникають також і в процесі організації виробництва та управління ним. Ця група відносин називається організаційно-економічними. Специфіка організаційно-економічних відносин полягає в тому, що вони характеризують лише етап виробництва, відображають особливості розвитку факторів виробництва, їх суспільну комбінацію, при цьому не зачіпають соціально-економічні форми виробництва. Тому організаційні економічні відносини можуть мати спільний зміст на різних історичних ступенях розвитку, наприклад, поділ праці, спеціалізація та кооперація праці, комбінація виробництва тощо.

Отже, **організаційно-економічні відносини** між людьми з приводу застосування способів і методів організації та управління суспільним виробництвом – це відносини обміну діяльністю між людьми, спеціалізація праці, кооперування, концентрація та комбінування виробництва.

Техніко-економічні відносини – це відносини між людьми з приводу використання ними знарядь та предметів праці у процесі виробництва, за допомогою яких вони впливають на сили природи і створюють необхідні життєві блага. Техніко-економічні відносини є матеріально-речовим змістом суспільного виробництва.

Важливим структурним елементом економічної системи є господарський механізм. Механізм господарювання узгоджує функціонування і розвиток ланцюгів економічної системи, приводить у відповідність продуктивні сили і виробничі відносини. **Механізм господарювання** – це сукупність

конкретних форм господарювання, організаційно-інституціональних систем, методів і важелів регулювання економічних процесів. Найважливіша функція господарського механізму – забезпечення динамічної рівноваги в суспільному виробництві й насамперед між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією

Центральне місце в економічній системі належить людині – головній продуктивній силі, уособленню економічних виробничих відносин, суб'єкту і об'єкту господарської діяльності, носію і реалізатору економічних потреб, інтересів, що об'єднує і узгоджує функціонування усіх ланок економічної системи. Місце людини в суспільній ієрархії, можливості і форми її самореалізації обумовлюють характер економічної системи.

2. Класифікація економічних систем

Важливим питанням є класифікація економічних систем. В економічній літературі виділяють різні моделі, типи економічних систем, класифікація яких залежить від **різних критеріїв**.

Деякі вчені-економісти вважали, що **власність на засоби виробництва** є важливим критерієм класифікації економічних систем. Еволюція економічних систем відбувається відповідно рішенням основного економічного протиріччя: між новими продуктивними силами й організаційно-економічними відносинами, з одного боку, і існуючою формою власності – з іншої. З утвердженням нової форми власності змінюється весь економічний базис суспільства і надбудова, що йому відповідає. У результаті виділяють: первіснообщинний, рабовласницький лад, феодалізм, капіталізм, комунізм (соціалізм – перша фаза комунізму).

Сучасні концепції не відмовляються від побудови економічних систем у залежності від інститутів власності, але дослідження обов'язково доповнюються проблемами задоволення потреб людей, що збільшуються, в умовах обмежених ресурсів. Для того, щоб здійснити вибір у світі обмежених ресурсів, господарський суб'єкт повинен мати необхідну інформацію про те, що, як і для кого виробляти. Таким чином, критерієм класифікації економічних систем виступає **механізм координації (регулювання, управління)** економічної діяльності суспільства. Це функціональний підхід до економічних систем.

У **структурно-управлінських** визначеннях (У. Даффи, П. Кнірш і

ін.) економічна система розглядається як соціально створений механізм для прийняття економічних рішень («що», «як» і «для кого») у сферах виробництва, розподілу і споживання. Таким чином, під економічною системою мається на увазі механізм управління, а еволюція економічних систем означає його зміни й удосконалення.

Автори **мотиваційних визначень** економічної системи (У. Бекінгем, Д. Прибіла, М. Шнітцер і ін.) виходять з того, що сучасне суспільство в економічній сфері реалізує багато цілей: досягнення повної зайнятості, визначених темпів економічного зростання, справедливого розподілу доходів і ін. Таким чином економічна система виступає механізмом координації економічної діяльності для досягнення головної, кінцевої мети суспільства.

У **інституціонально-соціологічних** визначеннях (У. Лоукс, М. Борнтейн, Г. Гросман і ін.) економічна система характеризується як комплекс економічних відносин між господарськими одиницями (домогосподарствами, підприємствами) і економічними агентами (працівниками, споживачами, підприємцями), що розвивається завдяки певним економічним, соціальним, політичним, культурним і іншим інститутам, які і вирішують, що, як і для кого виробляти. Еволюція економічних систем відбувається під впливом змін у політико-правових інститутах, соціально-культурних потребах населення, техніко-економічній базі суспільства.

Самостійним критерієм типологізації економічних систем у сучасній економічній теорії вважається **ступінь індустріально-економічного розвитку**, що визначає відповідний етап розвитку суспільства: доіндустріальне суспільство – індустріальне суспільство – постіндустріальне суспільство. Більш змістовно специфіку кожного з етапів визначають особливості продуктивних сил, насамперед засобів виробництва (ручні знаряддя праці – машини – інформатика) і ведучого сектора економіки (землеробство – індустрія – наука), а також тип обумовленості суспільної поведінки і тип «суспільної людини».

Залежно від рівня продуктивних сил, динаміки процесів нагромадження і рівня споживання створена **теорія стадій економічного зростання** У. Ростоу. Відповідно до неї розвиток суспільства від традиційної до індустріальної економіки відбувається в такій послідовності: традиційне суспільство; перехідне суспільство, у якому закладаються основи перетворень; суспільство, що змінюється; суспільство, що визріває; суспільство, що досягло високого рівня масового споживання.

Існує також класифікація економічних систем залежно від **розвитку цивілізації**. Економічна система в такому ракурсі включає в себе дію не тільки економічних (внутрішніх), але й неекономічних (зовнішніх стосовно економіки) елементів, таких як: соціокультурні (національні, релігійні, етичні), соціально-політичні (цінності демократії, правової держави), постеконімічні (соціально-творчі, комунікативні), природнокліматичні, географічні та інші фактори. Особливістю цивілізаційного підходу до економічних систем є багатомірність аналізу і численність критеріїв, що не мають вузькоекономічних вимірів.

Більшість економістів характеризує економічні системи як форми господарювання за **формою власності на засоби виробництва і за способом координації і управління економічною діяльністю**.

Процес формування і функціонування економічної системи включає три етапи. **Перший** – поступове становлення (виникнення) системи, що приводить до її зміцнення в суспільстві як пануючої. **Другий** – період зрілості, повного прояву в процесі функціонування всіх її можливостей, історичних переваг. **Третій** – поступове «вмирання» в умовах зародження і розвитку елементів нової, майбутньої системи.

Розвиток суспільного виробництва, відкритість економічних систем для постійного обміну з зовнішнім середовищем сприяє збагаченню системи новим матеріалом, що викликає потребу у внутрішньосистемних змінах. Результатом їх може стати оновлена модель економіки. Розглянемо ці моделі зважаючи на наступні ознаки: переважна форма і види власності; економічна влада і способи її здійснення; форми господарювання; місце і роль, що відводяться ринку; економічна роль держави.

3. Типи економічних систем

Традиційна економіка характерна для країн, що з позиції технократичної цивілізації визначаються як нерозвинені; у дійсності це первинний тип економічної системи, він існує в різних видах тому, що ґрунтується на звичаях, традиціях, національних культурних коріннях. При цьому використовуються різні форми і види власності. Можна виділити ряд рис такої економіки: економічна діяльність не сприймається як первинна цінність; індивід належить до своєї споконвічної спільності; економічна влада поєднана з політичною владою.

Традиційна економіка дуже стійка, її важко реформувати. Пояснення цьому сховане в природі такого суспільства. В умовах, коли особистість не виділена із соціальної спільності й економічна діяльність не визнана як первинна цінність, стабільність суспільства підтримується через захист і відтворення даного статусу індивіда. Перехід до ринкового господарства пов'язаний з руйнуванням того, на чому базується стабільність традиційного суспільства. Таким чином колишні умови стабільності руйнуються, а нові не створюються і здійснювані реформи заздалегідь приречені на провал.

Командна економіка (командно-адміністративна, соціалістична, планова). Ця модель економічної системи існувала в СРСР і країнах соціалістичної співдружності. Основні риси командної економіки: одержавлення майже всіх матеріальних ресурсів; економічна влада централізована на основі директив і планів; централізована влада здійснюється адміністративно-бюрократичними методами і забезпечує в присвоєнні пріоритет відносинам розподілу; централізоване регулювання розподілу виготовленого національного продукту, встановлення обов'язкових співвідношень і основних народногосподарських пропорцій; поведінка суб'єктів ринку опосередкована наявністю загальної мети, загальний інтерес домінує над особистим чи, принаймні, обмежує його. Держава може бути основним економічним суб'єктом.

У той же час командна економіка має і певні позитивні риси: можливість комплексного використання ресурсів у виробництві; повна зайнятість працездатного населення; спрямованість виробництва на забезпечення населення товарами першої необхідності; можливість значної економії виробничих витрат (зниження собівартості продукції) в умовах концентрації виробництва на великих підприємствах і контроль з боку державних органів; безкоштовність послуг у сфері охорони здоров'я, культури, спорту та ін.

Однак усе це не вирішує основного економічного протиріччя командної економіки – між формально-юридичною рівністю усіх працівників як співвласників засобів виробництва і дійсним економічним привласненням окремими суб'єктами суспільства – державними органами й управлінським апаратом. Безпосередній виробник матеріальних благ при такій системі може бути тільки імітатором економічної активності. При такій системі стає можливим одержання доходів без зв'язку з результатами праці, «тіньова економіка», нерегламентоване підприємництво. Поступово стає очевидним, що подальше функціонування виробництва й існування суспільства в ціло-

му неможливо без реформування економічної системи в напрямку її демократизації шляхом індивідуалізації і персоніфікації відносин власності.

В **чистій ринковій економіці** (чистий капіталізм) переважає приватна власність; свобода вибору і підприємництва; поведінка кожного суб'єкта мотивується його особистими, егоїстичними інтересами; кожна економічна одиниця прагне максимізувати свій дохід на основі індивідуально прийнятих рішень; конкуренція як суперництво між учасниками ринкового господарства; господарські ризики; ціноутворення як основний координаційний механізм економіки, через який реалізуються рішення продавців і покупців; роль держави в економіці обмежена. “Чисто” ринковою економікою раніш традиційно вважали економічну систему США, однак аналіз сучасних відносин власності і управління свідчить, що вона, швидше за все, є теоретичною моделлю. У чистому виді ринкова економіка не існує в жодній країні світу.

Більшість розвинених країн мають **змішані економічні системи**, в яких поєднується підприємництво з активною діяльністю держави, що забезпечує економічну стабільність. Ця система заснована на різноманітних формах господарювання, що паралельно співіснують як частини єдиного організму, на багатомірності господарської діяльності. Економічними функціями держави стають: підтримка функціонування ринкової системи шляхом забезпечення правової бази і створення конкурентного середовища, захист конкуренції через антимонопольне законодавство; перерозподіл доходу і багатства; коректування розподілу ресурсів з метою зміни структури національного продукту; стабілізації економіки за допомогою контролю за рівнем зайнятості й інфляції; обмеження дії деяких елементів ринкового механізму й ін.

Суспільства з різною історичною і культурною спадщиною, різними звичаями і традиціями використовують неоднакові підходи і методи ефективного використання власних ресурсів. Існують такі сучасні моделі змішаної економіки: американська (ліберальна), німецька (неоліберальна), англійська (європейсько-кейнсіанська), шведська, японська, французька, південнокорейська, китайська та ін.

Історичний характер усякої системи (становлення, зрілість, умирання) обумовлює те, що в розвитку суспільства виникають особливі **перехідні становища**. Відмінними рисами таких станів є: співіснування елементів старої і нової систем; особливий характер протиріч – боротьба елементів, що відми-

рають і народжуються; нестійкість, обумовлена самою трансформацією суспільства, яка виявляється в альтернативності (невизначеності) варіантів його майбутнього.

Риси перехідності характеризують сьогодні всі країни світового співтовариства, у рамках якого виділяють кілька різнорідних груп. Одна – це країни-лідери, що демонструють найбільшою мірою тенденції руху до постіндустріального (інформаційного) суспільства. Інша – це країни, що називалися в минулому «країнами, що розвиваються». Наприкінці 90-х років сформувалася особлива група (колишніх соціалістичних) країн, початком перехідних процесів у який став перехід від планової економіки.

Сучасна економіка України є перехідною, у межах якої здійснюються перехідні процеси від неринкових до ринкових форм господарювання.

Для жодної країни не має однозначних і загальноприйнятих шляхів розвитку і безболісних рецептів досягнення добробуту і прогресу. При створенні сучасної економічної системи доцільно використовувати досягнення і досвід функціонування світової цивілізації, враховуючи при цьому власні специфічні умови, можливості і менталітет.

Основні поняття

Економічна система	economic system
Продуктивні сили	productive forces
Механізм господарювання	mechanism of managing
Традиційна економіка	traditional economy
Ринкова економіка	market economy
Змішана економіка	mixed economy
Перехідна економіка	transitive economy

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Основними типами економічних систем прийнято вважати:

- а) традиційну, ринкову, адміністративно-командну економіку;
- б) натуральне господарство, товарне господарство, планову економіку;
- в) товарне виробництво, змішану економіку, ринкову економіку;
- г) традиційну, змішану, ринкову економіку.

2. Економічна система:

а) потребує поєднання індивідуальних ринків, пов'язаних один із одним;

б) представляє собою конкретну систему інституціональних установок та координаційних механізмів, які використовуються при вирішенні проблеми економічного використання ресурсів;

в) потребує наявності якої-небудь центральної влади, наприклад, державної, яка координує всю економічну систему;

г) представляє собою план чи схему, яка дозволяє фірмі одержувати гроші за рахунок якоїсь іншої фірми.

3. Критеріями розмежування типів економічних систем є:

а) рівень добробуту членів суспільства;

б) тип координації та управління економічними діями суб'єктів;

в) форма власності на ресурси;

г) вірні відповіді б, в.

4. Відмінною особливістю адміністративно-командної економіки є:

а) поєднання ринкового механізму з державними методами регулювання;

б) централізоване директивне планування виробництва і розподілу ресурсів;

в) свобода вибору підприємницької діяльності;

г) платність послуг у сфері охорони здоров'я, освіти, культури.

5. Ознаками ринкової економіки є:

а) безпосередній зв'язок виробництва і споживання;

б) приватна власність на матеріальні ресурси і вироблену продукцію;

в) роль держави в економіці обмежена;

г) вірні відповіді б, в.

6. Головною ознакою сучасної змішаної економіки є:

а) наявність натурального виробництва, яке доповнює товарне;

б) поєднання натурального та товарного виробництва;

в) поєднання ринкового та державного регулювання економіки без переважаючого одного з них;

г) поєднання ручного, машинного та автоматизованого елементів у технологічному способі виробництва.

7. Які фактори викликають необхідність державного втручання в економіку?

- а) ринок породжує монополію, а тому необхідний захист конкуренції;
- б) неконтрольована диференціація доходів загрожує соціальній стабільності;
- в) ринковий механізм не може справитися з циклічними коливаннями;
- г) всі відповіді вірні.

8. Фундаментальна проблема, з якою стикаються всі економічні системи:

- а) інвестиції;
- б) виробництво;
- в) споживання;
- г) обмеженість ресурсів.

9. Проблеми що, як, для кого виробляти актуальні тільки для:

- а) системи з централізованим плануванням;
- б) ринкової економіки;
- в) будь-якої системи;
- г) відсталої економічної системи.

10. До основних рис перехідної економічної системи належать:

- а) нестійкість та невизначеність;
- б) альтернативність вибору (багатоваріантність розвитку);
- в) виникнення і функціонування перехідних економічних форм та висока ризикованість;
- г) всі відповіді вірні.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Проаналізуйте експертні оцінки рангів порівняльної конкурентоспроможності різних національних моделей змішаної економіки на початок ХХІ ст. та поясність їх.

Країна	Економічна могутність	Роль держави	Фінанси	Інфра-структура	Управління	Наука та технологія	Людські ресурси
Японія	1	2	1	5	1	1	1
США	6	1	4	1	4	2	2
Німеччина	2	4	6	6	3	4	4
Швейцарія	3	3	2	10	2	3	3
Канада	10	6	11	2	11	17	5

2. Радянський період історії України (1917 – 1991 рр.) інколи назива-

ють «великим економічним експериментом», який довів помилковість соціалістичної ідеї. Чи згодні ви з цією точкою зору? Чому?

3. Поясніть, що таке «національні моделі змішаної економіки» та які їх основні типи?

Література

1. Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведев В.С. Політична економія: Підручник для вузів. – К., 2000. – Гл.3, 4.

2. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2001. – Гл.3.

3. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Відп. ред. Г.Н.Климко. – К., 2002. – Розд.5.

4. Основы экономической теории: Учеб. для вузов / Под ред. С.В. Мочерного. – К., 2000. – Гл.3.

Глава 5. РИНКОВА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

1. Сутність ринку

У будь-якому суспільстві, якому притаманне товарне виробництво та грошовий обіг, люди здійснюють обмін виготовленими товарами за допомогою ринку. Історично ринок формувався поступово та спочатку був пов'язаний з роздрібною торгівлею споживчими благами та деякими засобами виробничого призначення. Зазвичай це відбувалось на центральній площі міста чи селища, яку називали базаром. Саме тому у повсякденному житті і в сучасному суспільстві під ринком розуміють місце, де відбувається обмін товарами, їх купівля – продаж.

Втім, з розвитком суспільного поділу праці та розвитку товарного виробництва, термін “ринок” набуває все більш складного значення. Так, на думку французького економіста – математика О.Курно, ринок – це не якась певна площа, а в цілому будь – який район, де відносини між покупцями та продавцями вільні, а ціни легко та швидко вирівнюються. В свою чергу, У. Джевонс стверджує, що ринок означає будь – яку групу людей, що вступають в ділові відносини та укладають угоди щодо товарів. Вчений наводить приклади лондонських ринків, серед яких головне місце надає біржам, таким як: Фондова біржа, Зернова біржа, Вугільна та Цукрова біржі.

Таким чином, в наведених висловлюваннях, ринок характеризується як вкрай широке поняття, що охоплює всю сукупність мінових відносин поза їх територіальною ознакою. При цьому сутність самого ринку розглядається як взаємодія продавця та покупця, укладання угод між ними щодо певного товару незалежно від характеру та місця самої угоди. Подібні визначенні властиві і сучасній західній літературі. Так, Макконнелл К. и Брю С. характеризують ринок як інститут або механізм, що зводить до купи покупців (представників попиту) та продавців (представників пропозиції) окремих товарів та послуг. Барр Р. визначає ринок як сукупність відносин між учасниками обміну, які тісно пов'язані між собою за допомогою тих чи інших засобів.

Однак, головним недоліком більшості існуючих і наведених визначень ринку є те, що сама суть ринку характеризується лише взаємодією продавців та покупців та не розкриваються його інші сторони. Тому слід розрізняти поняття “ринок” у **вузькому та широкому значенні**. У першому випадку мова йде про реалізацію, збут виробленої продукції, що відбувається у сфері обігу; у другому – взаємозв'язок цієї сфери з іншими сферами відтворення, тобто виробництвом, розподілом та споживанням.

Тому ринок характеризується за наступними взаємопов'язаними аспектами:

1) як сфера обміну, що організована за законами товарного виробництва та обігу, сукупність відносин товарного та грошового обігу;

2) як сукупність соціально – економічних відносин в сфері обігн, за допомогою яких здійснюється реалізація товарів та остаточне визнання суспільного характеру праці, що вони містять;

3) як сфера економіки, де здійснюється купівля і продаж економічних благ, що визначають розподіл та споживання їх у процесі безперервного відтворення;

4) як сфера обігу, форма руху сукупного суспільного продукту, тип господарських зв'язків, самостійна підсистема в економічній системі, форма організації і функціонування економіки.

Оскільки ринок є складовим елементом суспільного процесу відтворення, він охоплює і органічно пов'язує сферу обігу, що опосередковує виробництво і розподіл з одного боку; і споживання з іншого. Саме завдяки цьому задовольняються безперервно зростаючі потреби людей, оскільки відбувається процес купівлі – продажу і кожний виробник дізнається, наскі-

льки його праця потрібна суспільству.

Таким чином, ринок виник і розвивався поруч з товарним виробництвом, умови та причини їх виникнення аналогічні. Він є результатом природно-історичного процесу розвитку товарного виробництва, обумовленого суспільним розподілом праці та уособленням суб'єктів господарювання. Вчені стверджують, що історія існування ринку налічує більше 6 тис. років. Зі зростанням продуктивності праці, розвитком товарно-грошових відносин межі ринку розширювались. В обмін стали залучати не тільки вироблені продукти, але й продукти, що не є результатом праці: наприклад, земля, ліс та ін. Разом з тим, на кожному етапі суспільного розвитку він ставав більш цивілізованим, набуваючи певні специфічні риси, обумовлені природою пануючої економічної системи та сукупністю всіх факторів, що визначають життєдіяльність кожного народу.

2. Закони функціонування ринку

Будь-який ринок функціонує і розвивається за допомогою властивого йому механізму. Останній представляє собою спосіб взаємодії господарюючих суб'єктів з приводу розподілу ресурсів, впровадження нових технологій, визначення обсягу виробництва і реалізації вироблених товарів. Серед головних принципів функціонування ринку як економічної системи слід відзначити наступні: різноманіття форм власності та форм господарювання, свобода підприємництва та вибору, особистий інтерес, конкуренція, вільне ціноутворення відповідно до діючого законодавства.

Так, першоосновою ринку стала **приватна власність**, яка означає право приватних осіб за власним розсудом купувати, контролювати, застосовувати та реалізовувати ресурси та виготовлені блага. Крім того, поряд з приватною власністю у розвинутих країнах існує також державна та колективна власність. Розміри державного сектору визначаються відповідною обраною моделлю ринкової економіки. Так, американська модель відзначається незначними розмірами державної власності, тоді як головну роль у економіці відіграє приватний капітал. Ринкова економіка в Британії була сформована під впливом активної ролі державного регулювання, а після Другої світової війни в країні була здійснена часткова націоналізація деяких галузей і утворився значний державний сектор. Особливістю скандинавської моделі (Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія) є провідна роль приватного

сектору. Цікаво, що низька частка державної власності поєднується з значною роллю (особливо у Швеції) суспільного сектору. Суттєву роль (особливо у Данії) відіграє кооперативний сектор у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, житловому будівництві, банківській та страховій справі.

Свобода вибору для підприємця має назву свободи підприємництва і означає, що приватні підприємства мають право купувати економічні ресурси, за власним вибором організовувати виробництво товарів та послуг, реалізовувати їх на ринках згідно з вибором самої фірми. При цьому не існує будь – яких штучних обмежень, які б заважали підприємцям вступати в певну галузь або залишати її.

Свобода вибору для власників ресурсів означає, що власники матеріальних, трудових ресурсів та грошового капіталу можуть їх використовувати за власним розсудом. Наприклад, почати свою власну справу, дати в оренду або позику, встановивши при цьому свою власну ціну. Власники робочої сили можуть обирати найбільш привабливий для них вид праці, а також підприємство або установу, де вони мають працювати.

Свобода вибору для споживачів полягає в тому, що в межах своїх доходів вони можуть купувати будь – які товари та послуги для задоволення своїх потреб. Також можна зробити наголос, що саме споживач у умовах ринкової економіки має найбільшу свободу вибору. Саме він, витрачаючи власні гроші, визначає, що треба виробляти підприємцям, а це в свою чергу визначає попит на ресурси. Тому часто навіть кажуть про суверенітет споживача в умовах ринкової економіки.

Особистий інтерес проявляється в тому, що роблячи свій вибір суб'єкти ринкової економіки керуються власною вигодою. Підприємець намагається отримати максимальний прибуток, мінімізуючи витрати. Власники ресурсів намагаються їх реалізувати якомога дорожче. Споживачі, керуючись своїми інтересами, бажають купувати необхідні товари та послуги за найнижчою ціною. Саме спроби досягнути максимальної особистої вигоди надають ринковій економіці напрями розвитку та впорядкованість.

Реалізація особистих інтересів учасників ринку призводить до конкуренції. **Конкуренція** – це суперництво між суб'єктами ринку за найкращі, найбільш вигідні умови виробництва та купівлі – продажу товарів. Вона є невід'ємним елементом ринкового механізму, джерелом його функціонування і розвитку. Конкуренція розгортається за трьома основними напрям-

ками. По-перше, між продавцями, кожний з яких намагається знизити витрати виробництва, підвищити продуктивність праці, розширити виробництво, покращити якість і асортимент продукції і за рахунок цього отримати певні переваги у порівнянні з конкурентами – іншими продавцями: збувати товари за нижчою ціною, стимулювати попит та збільшити прибутки. По-друге, між покупцями, які намагаються придбати потрібні товари за більш низькою, вигідною ціною. По-третє, між продавцями і покупцями, перші з яких намагаються продати товари більш дорого, а другі – купувати дешевше. В залежності від використання того чи іншого критерію, розрізняють наступні форми конкуренції:

- за галузевою ознакою – внутрішньогалузеву та міжгалузеву конкуренцію;
- за умовами конкуренції (кількість учасників ринку, контроль над цінами, ступінь монополізації ринку та економічної свободи) – досконалу та недосконалу конкуренцію;
- за методами реалізації – цінову, нецінову, сумлінну та несумлінну;
- за масштабами здійснення – індивідуальну, місцеву, національну, регіональну, глобальну конкуренцію.

Так, внутрішньогалузева конкуренція є суперництвом між підприємцями, що створюють подібну продукцію за найвигідніші умови її виробництва та збуту, за привласнення надприбутку. Вона змушує виробників впроваджувати нові технології та знижувати витрати виробництва, що призводить до нерівності у доходах і банкрутства менш ефективних учасників ринку.

Міжгалузєва конкуренція є боротьбою підприємців за найвигідніші сфери розміщення капіталу, здійснюється у формі переливання капіталу з низькоприбуткових галузей до галузей високоприбуткових. В результаті цього в низькоприбуткових галузях виробництво скорочується, а ринкова ціна зростає і піднімає норму прибутку. В галузях з високими прибутками посилюється внутрішньогалузева конкуренція, виробництво збільшується, а пропозиція починає перевищувати попит, що зменшує і ринкові ціни і норму прибутку.

Вільне ціноутворення полягає в тому, що система цін є основним механізмом, що координує ринкову економіку. Підприємці можуть встановлювати будь – які ціни на свій товар, але, намагаючись збільшити продаж

та максимізувати прибуток, вони мусять звертати увагу на попит, на поведінку конкурентів, на якість запропонованої продукції. Ціни коливаються під впливом попиту та пропозиції і виступають орієнтиром, коли підприємці, власники ресурсів та споживачі здійснюють свій вибір.

Сутність ринку виявляється через його функції. До основних функцій ринку відносять **інформаційну**, яка забезпечує надання учасникам ринку необхідної інформації про співвідношення попиту та пропозиції на товари та послуги, їх якість, асортимент, коливання цін. **Посередницька** функція проявляється у встановленні господарських зв'язків між виробниками та споживачами, забезпеченні реалізації їх економічних інтересів. **Ціноутворююча** функція означає встановлення ціни на товари та послуги в залежності від змін у ринковій кон'юнктурі, суспільно – необхідних витрат праці на виробництво товарів та ін. **Регулююча** функція ринку свідчить про вплив на всі стадії відтворювального процесу, забезпечує узгодженість обсягу виробництва і споживання, збалансованість попиту та пропозиції за всіма ринковими параметрами, рух капіталу з однієї галузі до іншої та ін. **Стимулююча** функція означає, що за допомогою цін симулюється впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, зниження витрат, підвищення якості продукції, оновлення її асортименту. **Сануюча (оздоровча)** функція ринку полягає у звільненні суспільства від економічно слабких, нежиттєздатних підприємств та інших господарських одиниць і навпаки, сприяння розвитку ефективних фірм. **Соціальна** функція здійснює диференціацію учасників ринку в залежності від результатів господарської діяльності, деякі фірми отримують більш високі доходи, інші стають банкрутами та розоряються.

3. Види ринків

На сучасному етапі розвитку ринок країни (національний ринок) є складною системою, яку утворюють різного роду підсистеми та самостійно функціонуючі ринки. Для їх характеристики використовують різні критерії.

В залежності від **об'єктів ринкових відносин** (угод) виділяють ринок факторів виробництва, ринок споживчих товарів та послуг, ринок цінних паперів, ринок інформації, ринок валют та ін;

За **критерієм суб'єктів** виділяють: ринок покупців (ситуація, коли пропозиція перевищує попит) та ринок продавців (попит перевищує пропо-

зицію), ринок державних організацій та установ (купують певні блага, що необхідні для виконання властивих їм функцій), ринок проміжних установ (посередницькі організації);

За **географічним положенням**: місцевий ринок, регіональний ринок, національний ринок, світовий ринок;

За **рівнем насичення товарами та послугами**: рівноважний ринок, дефіцитний ринок та надлишковий ринок;

За **обсягом ринкових угод**: оптовий ринок та роздрібний ринок;

За **відповідністю діючому законодавству**: легальний ринок та тінювий (“сірий” та “чорний”);

За **ступенем зрілості** можна виділити наступні типи ринку: нерозвинутий, вільний, регульований і деформований.

Нерозвинутий ринок характеризувався тим, що ринкові відносини носили випадковий, найчастіше бартерний характер. Але навіть такий ринок відіграє у суспільстві певну роль, сприяє диференціації членів суспільства, посилює мотивації до розвитку виробництв різних товарів.

Вільний (класичний) ринок характеризується такими рисами:

- необмежена кількість учасників ринкових відносин і вільна конкуренція між ними;
- абсолютно вільний доступ до будь-якої господарської діяльності всіх членів суспільства;
- повна мобільність факторів виробництва; необмежена свобода рух капіталу;
- наявність у кожного учасника повної інформації про ринок (норму прибутку, попит, пропозицію);
- ринкові суб’єкти поводяться раціонально;
- повна однорідність товарів;
- ціни встановлюються стихійно у ході вільної конкуренції;
- відсутність монополії, моносонії та державного регулювання.

Переваги вільного ринку полягають в тому, що він за визначенням є бездефіцитним, забезпечує ефективний розподіл ресурсів, гнучку та високу адаптованість до швидко змінюваних умов, свободу вибору та дій ринкових суб’єктів, максимальне використання досягнень НТП, здатність задовольнити різні потреби, підвищення якості товарів та послуг.

Вільний ринок призводить до диференціації у рівні життя населення,

що, втім, забезпечує високу мотивацію до праці. Однак соціальними наслідками вільного ринку є безробіття, розорення та бідність окремих груп людей; діяльність вільних конкурентів призводить до небажаних ефектів, таких як забруднення оточуючого середовища, надмірне споживання невідновлюваних ресурсів; не створює стимулів для виробництва товарів та послуг колективного призначення (оборона, держане управління та ін.); не забезпечує дієву мотивацію для фундаментальних досліджень, а лише реалізує вже наявні науково – технічні досягнення; економіка вільного ринку відчуває негативні впливи циклічного розвитку; не відбувається розвиток некомерційних, але життєво необхідних галузей – охорона здоров'я, освіта, наука, культура, єдина транспортна система, стратегічних та збиткових виробництв.

Регульований ринок є результатом діяльності суспільства (держави) з метою обмежити його негативні наслідки, але не знищити мотивації до творчої, ініціативної праці. Так, вчені вважають, що ринок може регулюватись за допомогою:

- власного ринкового механізму, елементами якого є конкуренція, прибуток, ціна, попит, пропозиція та ін.;
- державою прямо чи опосередковано через планування, держзамовлення, податки та ін.

У будь-якому випадку, кожне суспільство намагається знайти оптимальне співвідношення ринкового та державного регулювання. Однак, сьогодні немає жодної країни, яка б зробила це ідеально.

Так, надмірне державне втручання в ринкові процеси призводить до їх деформації. Найяскравішим прикладом **деформації ринку** є ринок радянських країн та України, який все ж існував у вигляді актів купівлі-продажу та за рахунок підсобних господарств.

Основними рисами деформованого ринку за умов адміністративно-командної або директивної системи господарювання є: відсутність численних суб'єктів господарювання різних форм власності, завелика централізація товарних ресурсів та відсутність самостійності у комерційній діяльності; монополізм виробника і споживача; незбалансованість попиту та пропозиції; велике зростання цін, стрімка інфляція, порушення грошового обігу, бюджетний дефіцит та ін.; велика частка тіньової економіки, “сірого” та “чорного” ринку; розвиток бартерних угод, відсутність мотивації до ефек-

тивної праці, відсутність вибору у споживача

Подолання деформації ринку та хвороб ринкової економіки (безробіття, інфляції, нестабільності) вимагає створення умови для виникнення в межах української економіки регульованого ринку. Необхідно забезпечити:

- наявність в економіці різноманіття форм власності (поліморфізм власності) та різних форм господарювання, а також вільної конкуренції між ними;
- надання свободи господарської діяльності, вибору партнерів по господарським зв'язкам, самостійність, незалежність та відповідальність за господарські рішення;
- формування механізму вільного ціноутворення
- вільне маневрування ресурсами (матеріальними, трудовими, фінансовими); можливості змінювати умови виробництва, його технологію;
- повний доступ до інформації про стан ринку для всіх учасників;
- збереження ринкової інфраструктури, тобто комплексу галузей, систем, служб, підприємств, що обслуговують ринок;
- збереження значного неринкового сектору економіки;
- послідовну інтеграцію національної економіки до системи світогосподарських зв'язків;
- з боку держави соціальні гарантії громадянам та підтримку непрацездатних та соціально незахищених членів суспільства.

4. Інфраструктура ринку

Сучасний ринок є неможливим за відсутності розвинутої інфраструктури, тобто допоміжних галузей та організацій. **Ринкова інфраструктура** є надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки, під якою розуміють систему державних приватних і громадських інститутів (організацій та установ) і технічних засобів, що обслуговують інтереси суб'єктів ринкових відносин, забезпечують їхню ефективну взаємодію.

Прийнято виділяти організаційно-технічну, фінансово-кредитну та науково-дослідницьку інфраструктури ринку.

До **організаційно-технічної інфраструктури ринку** належать товарні біржі й аукціони, торгові дома і торгові палати, холдингові й брокерські компанії, інформаційні центри та ярмарки, інжинірингові фірми, сервісні

центри, пункти прокату й лізингу, державні інспекції, різного роду асоціації підприємців і споживачів, транспортні комунікації і засоби оперативного зв'язку.

Одні з цих установ покликані сприяти встановленню ділових контактів між підприємцями, надавати їм інформаційні, консультативні, розрахункові та інші послуги (ярмарки, біржі, виставки, центри), інші – беруть на себе функції загальної координації ринкових зв'язків, представляють інтереси своїх членів на регіональному, державному та міжнародному рівнях (асоціації, торгові й господарські палати), треті – являють собою спеціальні державні органи регулювання ринкових відносин (податкові інспекції, служби контролю за цінами і стандартами, страховий нагляд тощо).

Фінансово-кредитну інфраструктуру ринку утворюють банки, фондові й валютні біржі, страхові та інвестиційні компанії, фонди профспілок та інших громадських організацій. Це – всі ті, хто здатен займатися й займається мобілізацією тимчасово вільних грошових ресурсів, перетворює їх у кредити, а потім і в капіталовкладення. Фінансово-кредитна інфраструктура саме й забезпечує вирішення цієї проблеми.

Науково-дослідницька інфраструктура ринку включає в себе наукові інститути з вивчення ринкових проблем, інформаційно-консультативні фірми, аудиторські організації, спеціальні навчальні заклади. Інститути та організації, що утворюють цю інфраструктуру, вивчають динаміку ринкової ситуації, займаються розробкою стратегії і тактики поведінки підприємств на ринку, прогнозів для уряду і підприємців, моделюванням наслідків тих чи інших рішень, наданням консультацій, улагодженням конфліктів між партнерами, підготовкою економістів, менеджерів та фахівців з маркетингу.

Крім загальної інфраструктури, що обслуговує весь простір ринкових відносин, існують ще спеціалізовані, які забезпечують ефективне функціонування окремих ринків. Зазвичай розрізняють інфраструктуру трьох ринків: товарного, фінансового та ринку праці.

Інфраструктура товарного ринку включає товарні біржі, підприємства оптової та роздрібно-торгівлі, аукціони, ярмарки, посередницькі фірми не біржового характеру.

Інфраструктура фінансового ринку включає в себе фондові та валютні біржі, банки, холдингові, страхові та інвестиційні компанії та фонди.

Інфраструктура ринку праці включає в себе біржі праці, служби зайнятості та перепідготовки кадрів та ін.

Так, на ринку товарів та послуг діють товарні біржі, підприємства оптової та роздрібною торгівлі, фірми, що займаються перевезенням вантажів, наданням послуг у сфері маркетингу тощо. Ринок праці обслуговують біржі праці, державні та приватні фонди сприяння зайнятості, пенсійні фонди, державні центри підготовки кадрів тощо.

Аукціони – форма продажу у визначений час і у визначеному місці товарів, попередньо виставлених для ознайомлення на основі конкурсу покупців. На аукціонах реалізують певні види товарів, які, як правило, користуються підвищеним попитом.

Ярмарки – це торги, ринки товарів, які періодично організовують в установленому місці. Вони бувають всесвітні, міжнародні, регіональні, національні та місцеві. Свого часу вони відігравали важливу роль в економічному житті країн Західної Європи. З розвитком суспільного виробництва, розширенням торговельно-обмінних операцій, посиленням конкуренції з центрів привозу великих партій наявного товару ярмарки перетворилися на ярмарки-виставки зразків товарів, які можна замовляти.

Біржа – це такий інститут, завдяки якому оперативніше і з оптимальними наслідками для партнерів укладаються угоди купівлі-продажу товарів, реалізується єдина стратегія комерційної поведінки агентів цієї структури. Біржа є організаційною формою ринку, на якому відбуваються вільна оптова торгівля стандартними товарами та послугами, цінними паперами, валютою, наймання робочої сили і формування ринкових цін і курсів відповідних активів на основі фактичного співвідношення попиту й пропозиції.

В залежності від предмету торгів розрізняють товарні, фондові (валютні) біржі та біржі праці.

Товарні біржі – це організований ринок матеріальних об'єктів: сировини, устаткування, зерна, металу та ін. Такі біржі є **спеціалізованими**. Біржі, на яких запропоновані різноманітні товари, називають **універсальними**. Під впливом часу та економічної конкуренції серед товарних бірж виробилася чітка спеціалізація: щодо кольорових металів – Лондонська, Нью-Йоркська; натурального каучуку – Нью-Йоркська, Лондонська, Амстердамська, Сінгапурська, Куала-Лампурська; зерна – Вінніпезька, Чиказька, Лондонська, Ліверпульська, Роттердамська, Антверпенська, Міланська; цукру – Лондонська, Гамбурзька.

Фондова біржа – це організований і регулярно функціонуючий ринок, на якому відбувається купівля-продаж цінних паперів. На ній продають

та купують акції, облігації акціонерних компаній та облігації державних позик. Як найважливіший елемент розвинутої ринкової економіки, ринку капіталів фондова біржа створює можливості для мобілізації фінансових ресурсів, їх спрямування на довгострокові інвестиції, фінансування перспективних програм. До найвідоміших сучасних фондових біржах належать Нью-Йоркська, Лондонська, Токійська, Паризька, Франкфуртська, Базельська, Міланська, Сінгапурська, Тайванська та ін.

Банк – особливий фінансовий інститут, що акумулює грошові кошти та інші нагромадження (золоті запаси, цінні папери тощо), надає кредити, випускає в обіг гроші та цінні папери, здійснює грошові розрахунки, операції з золотом та інші функції. Банки виникають на основі розвинутих товарно-грошових відносин й існують у декількох суспільно-економічних формаціях (феодалізм, капіталізм, соціалізм). Поняття «банк» походить від італійського слова «Вапса» (лавка, на якій середньовічні мінйали розкладали монети для обміну).

Банківська система – сукупність різних видів банків та банківських об'єднань у їх взаємозв'язку та взаємодії. Головний елемент банківської системи – центральні емісійні банки, які здійснюють керівництво і контроль за функціонуванням і розвитком усієї банківської системи країни. У США таким банком є Федеральна резервна система, в Німеччині – Бундесбанк, в Україні – Національний банк України (НБУ).

Останнім часом значно посилюється універсалізація банків. Крім залучення коштів та кредитування, вони виконують операції страхування, консультаційного бізнесу (надання фінансової, комерційної, ринкової, технічної інформації тощо). Загалом сучасні банки надають понад 200 різноманітних послуг.

Важливі функції в ринковій економіці виконують різноманітні небанківські фінансово-кредитні заклади з інформаційними системами, які працюють на базі фінансово-кредитних телекомунікацій. Це лізингові компанії, трастові, інвестиційні, випускаючі акції, факторингові, фарфейтингові, клірингові палати, страхові товариства, пенсійні фонди. Сучасна кредитна система створює умови для швидких розрахунків без відповідних паперів шляхом електронних сигналів через міжбанківську телекомунікацію.

Основні поняття

Ринок	market
Кон'юнктура ринку	state of affairs of market
Конкуренція	competition
Ринкова інфраструктура	market infrastructure
Аукціон	auction
Ярмарок	fair
Товарна біржа	commodity exchange
Фондова біржа	exchange stock
Банк	bank
Банківська система	banking system

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

1. Ринок – це:
  - а) місце, де люди обмінюються товарами;
  - б) форма господарських зв'язків, що функціонує на принципах справедливого розподілу доходів;
  - в) сфера взаємодії і попиту та пропозиції;
  - г) сукупність угод купівлі – продажу товарів.
2. Функціями ринку є:
  - а) регулююча;
  - б) організаційна;
  - в) плануюча;
  - г) стимулююча;
  - д) інформаційна;
  - е) інтегруюча;
  - ж) освітня;
  - з) командна;
  - і) все перераховане.
3. Інфраструктура ринку складається з:
  - а) банків;
  - б) ярмарків;
  - в) валютних бірж;
  - г) бірж праці;
  - д) аукціонів;
  - е) аудиторських фірм;
  - ж) вірні відповіді: б); д);
  - з) усі відповіді вірні;
4. Ринкові ціни
  - а) більше залежать від зміни пропозиції, чим від зміни попиту;
  - б) більше залежать від зміни попиту, чим від зміни пропозиції;
  - в) встановлюються в результаті взаємодії попиту та пропозиції;
  - г) змінюються зворотно пропорційно величині пропозиції;

5. Розподіл доходів в умовах ринку здійснюється на принципах:

- а) рівності в доходах населення;
- б) нерівності в доходах населення;
- в) визначається цінами економічних ресурсів, якими володіють окремі люди;
- г) держава виступає гарантом соціального захисту громадян.

6. Конкуренція – це:

- а) боротьба виробників за одержання найбільшого прибутку;
- б) боротьба споживачів за право купувати товари по більш низьких цінах;
- в) усі відповіді вірні;
- г) усі відповіді невірні.

7. Поширення зведень, помилкових, що ганьблять товари конкурента, це елемент:

- а) нецінової конкуренції;
- б) вільної (досконалої) конкуренції;
- в) несумлінної конкуренції;
- г) недосконалої конкуренції.

8. Необхідність державного регулювання економіки обґрунтовується представниками таких економічних шкіл, як:

- а) класична;
- б) кейнсіанська;
- в) марксистська;
- г) неокласична.

9. Головними способами впливу на економічні інтереси у ринковій економіці є:

- а) позаекономічний примус;
- б) економічний примус;
- в) матеріальне заохочення трудової активності;
- г) всі відповіді вірні.

10. Ринкова система – це:

- а) відкрита система, що передбачає домовленості;
- б) зв'язок виробництва та споживання;
- в) розвинута система суспільного розподілу праці;
- г) конкуренція товаровиробників;
- д) активна роль держави у регулюванні економіки;
- е) пробуджує користолюбність, бездуховність;
- ж) марнотратна у використанні невідтворних ресурсів землі;
- з) приводить до відносного зубожіння населення.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. В чому полягають функції сучасного ринку. Яка з них, на вашу думку, “не працює” в економіці сучасної України?
2. Визначте причини існування тіньового ринку.
3. В чому полягають причини недостатнього розвитку ринкової інфраструктури на сучасному етапі?
4. В яких галузях економіки дія ринку може бути неефективною? Обґрунтуйте відповідь.
5. Охарактеризуйте переваги та недоліки ринку як системи. Яким чином можна подолати визначені недоліки?
6. Що саме називав А. Сміт “невидимою рукою ринку”? Чому?
7. Наведіть приклади дефіцитних та надлишкових ринків в сучасному житті.

Література

1. Амосова В., Гукасьян Г., Маховикова Г. Экономическая теория. – СПб., 2002. – Г.5.
2. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Учебник. – М., 2002 – Г.9.
3. Журавлева Г.П. Экономика. Учебник. – М., 2001. – Г.4.
4. Корниенко О.В. Микроэкономика. Учебное пособие – Ростов н/Д., 2005. – Г.3.
5. Курс экономической теории: учебник. – Киров, 2005. – Г.5.
6. Мочерний С.В. Економічна теорія: Посібник. – К., 2003. – Р.2.2
7. Мочерний С.В. Політична економія: Навч. посібник. – К., 2002 – Р.2.(Т. 7,8,9).
8. Основи економічної теорії /За ред. Предборовського В. – К., 2002 – Р.5.
9. Сычев Н.В. Политическая экономия. Курс лекцій. – М., 2002. – Г.5.4
10. Экономика: Учебник. 3-е изд., /Под общ. Ред. А.Булатова. – М., 2003 – Г.5.
11. Экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общ. Ред. В.Видяпина, Г.Журавлевой. – М., 2004. – Г.5.

Глава 6. ТЕОРІЯ ПОПИТУ І ПРОПОЗИЦІЇ

1. Попит і пропозиція. Детермінанти попиту і пропозиції

Головними елементами в розумінні механізму дії ринкової економічної системи є попит і пропозиція. Взаємодія головних суб'єктів ринку – виробника і споживача – здійснюється саме по каналах попиту і пропозиції і прагне досягти рівноваги поміж цими елементами шляхом врівноважуючої функції ринкової ціни.

Споживач, з'являючись на ринку, визначає свою поведінку через попит. Попит – це кількості товарів і послуг, які споживачі бажають і мають можливість придбати на ринку по конкретних цінах в ряду можливих цін на протязі визначеного часу.

Суть закону попиту полягає у тому, що поміж рівнем ціни (P) і величиною попиту (Q_d) існує зворотна залежність. Інакше кажучи, чим нижче ціна, тим більше величина попиту на благо, а чим вище ціна – тим менше величина попиту. В таблиці 5.1 наведена шкала попиту індивідуального споживача на ринку цукру.

Таблиця 6.1 – Попит індивідуального споживача на ринку цукру

Ціна за кг (грн)	Величина попиту (кг на тиждень)
5	1
4	2
3	3
2	4
1	5

На підставі даних табл. 6.1. наведено графік попиту (рис. 6.1).

Графік попиту подано спадаючою кривою попиту DD (від англійського “demand” – попит). Нахил цієї кривої пояснюється дією ефектів доходу і заміщення. Розглянемо значення цих явищ.

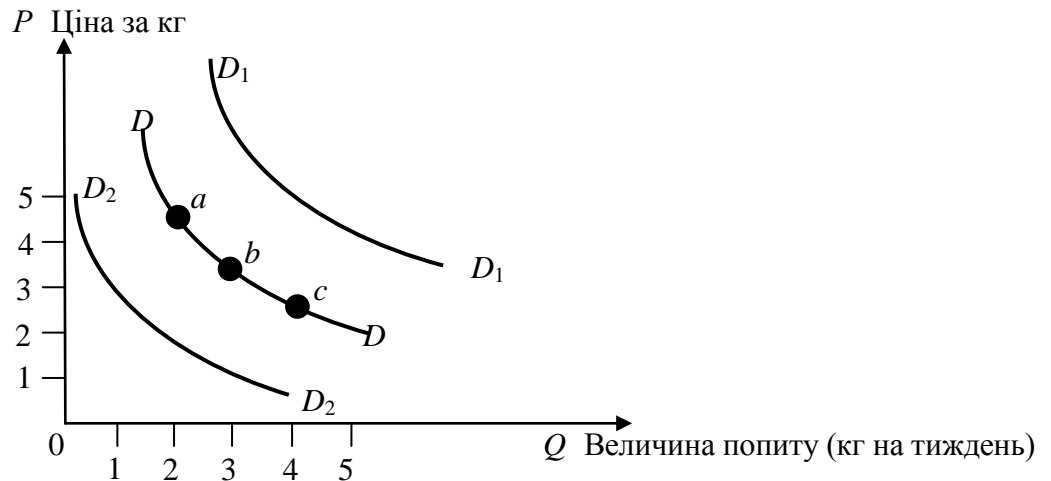

Рисунок. 6.1 – Графік попиту споживача на цукор

1. Ефект доходу. Зниження ціни дозволяє на незмінну суму витрат на даний товар придбати його в більшій кількості. Це рівнозначно збільшенню грошового доходу покупця, але тільки при купівлі даного товару. Наприклад, зниження ціни на молочну продукцію влітку дає можливість придбати її в більшій кількості аніж взимку, хоча дохід покупця при цьому може залишитись незмінним.

2. Ефект заміщення. Зниження ціни на даний товар призводить до відносного подорожчання інших товарів, хоч їхні власні ціни можуть і не змінюватись. Тому, заміщуючи “інші” товари здешевівшими, покупець забезпечує собі додатковий ефект доходу. Наприклад, зниження цін влітку на легке масло і маргарин збуджує купувати їх в більшій кількості аніж вершкове масло. Таким чином, зниження цін на окремий товар викликає багаточисленні наслідки, як і зростання цін.

3. Дія принципу спадаючої граничної корисності. Згідно даному принципу, наступні одиниці даного продукту приносять споживачу все менш і менш задоволення, тому він купує додаткові одиниці продукту лише при умові, що його ціна знижується. Зміна величини попиту на товар веде до переміщення від однієї точки до другої на постійній кривій попиту (см. рис. 5.1. від “а” до “в” і до “с”).

Таким чином, причиною зміни величини попиту є зміна ціни даного товару. Окрім ціни існують нецінові детермінанти (фактори), зміна яких приводить до зміщення всієї кривої попиту DD – праворуч угору при збіль-

шенні попиту (на рис. 5.1 від DD до D_1D_1), і ліворуч униз при зменшенні попиту (на рис. 6.1 від DD до D_2D_2).

Основні нецінові детермінанти зміни в попиті наступні:

1) уподобання споживачів, які часто змінюються під впливом моди, або ж залишаються традиційними.

2) рівень доходів в суспільстві. Чим вище доходи споживачів, тим більше вони купують якісних товарів та послуг і тим меншим попитом користуються товари і послуги “нижчої” категорії (наприклад, зношений одяг);

3) ціни на сумісні товари:

- ціни на взаємозамінюючі товари (товари–субститути);
- ціни на взаємодоповнюючі товари (компліментарні);

4) кількість покупців на ринку;

5) інфляційні очікування споживачів.

Ми розглянули індивідуальний попит. Але на ринку виступає багато споживачів. Перехід від шкали індивідуального попиту до шкали ринкового попиту можна здійснити шляхом підсумовування величин попиту, який пред’являє кожний споживач при різних можливих цінах на товар. На рис. 6.2 це показано при використанні однієї ціни на товар – 3 грн.

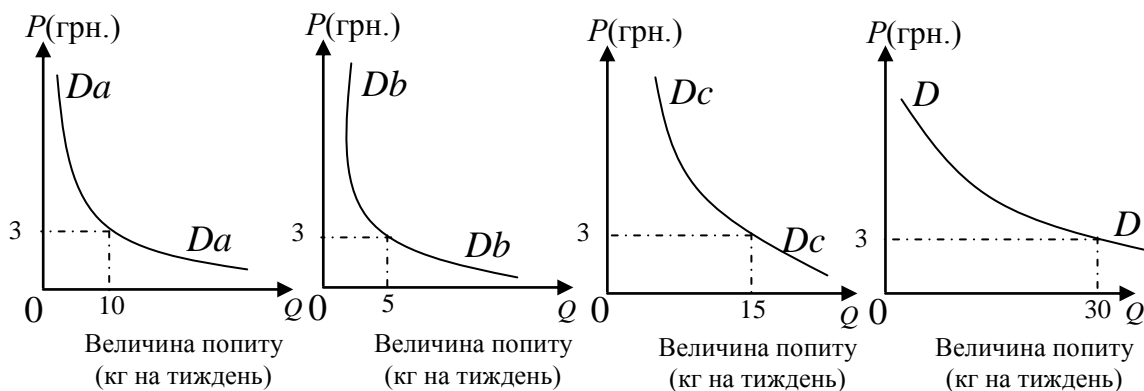

Рисунок. 6.2 – Крива ринкового попиту DD на товар (кг на тиждень)

Зрозуміло, що в умовах ринкової конкуренції припускається досить велика кількість покупців товару на ринку. Тому, щоб уникнути тривалого процесу підсумовування, можна визначити загальний ринковий попит шляхом перемноження індивідуальних величин попиту по кожній із можливих цін на кількість покупців на ринку цього товару.

Перейдемо тепер до теорії формування ринкової пропозиції **Пропозиція** – кількості товарів, які продавці готові виробити і запропонувати до

продажу на ринку по конкретних цінах в ряду можливих цін на протязі визначеного часу.

Ціна для виробників є прибутком, а не витратою. Тому продавець намагається виробляти товари з більш високими цінами. Залежність між високими цінами і збільшенням величини пропозиції цілком очевидна: при високих цінах на продаж виставляється більша кількість даного товару, аніж при низьких. Чому кількість запропонованих товарів залежить від ціни на них? Тому, що виробник намагається одержати максимальний прибуток. Чим вища ціна товару при інших рівних умовах, тим більше стимул для виробництва і продажу саме цього товару. В таблиці 6.2 наведена шкала пропозиції індивідуального виробника на ринку цукру.

Таблиця 6.2 – Пропозиція індивідуального виробника на ринку цукру

Ціна за кг (грн)	Величина пропозиції(кг на тиждень)
1	1
2	3
3	5
4	7
5	9

На підставі даних таблиці 6.2 наведено графік пропозиції (рис.6.3).

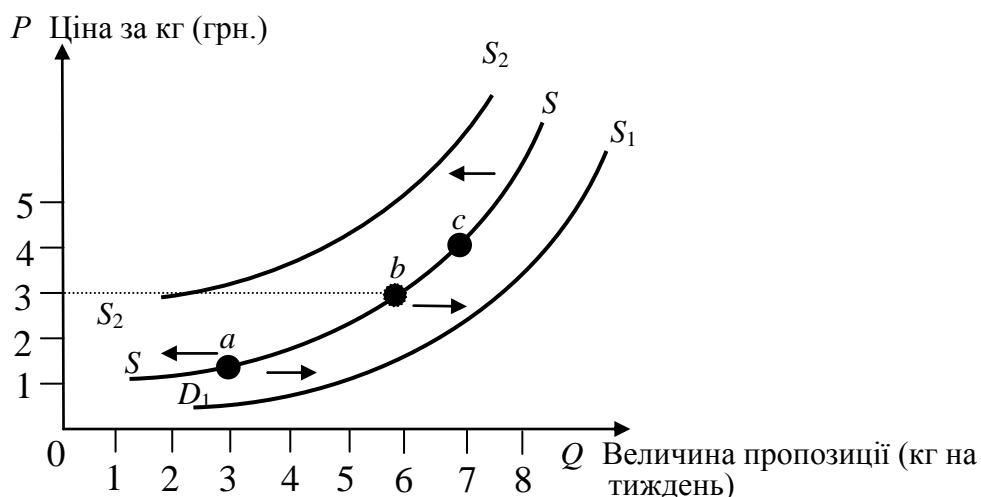

Рисунок. 6.3 – Графік пропозиції виробника на ринку цукру

Графічна залежність розміру величини пропозиції від ціни відображена на графіку в вигляді вихідної кривої, де кількість запропонованого товару фіксується на горизонтальній вісі, а ціна – на вертикальній вісі графіку пропозиції (рис. 6.3). Крива пропозиції позначається буквами SS (від англ. “supply” – пропонувати). Із графіка бачимо, що між рівнем цін і величиною пропозиції товару існує пряма залежність. Інакше кажучи, чим вища ціна товару, тим більша величина його пропозиції на ринку (рух від точки “ a ” до точки “ b ” і до точки “ c ” на кривій пропозиції SS) і навпаки.

Пропозиція, як і попит, схильна до впливу ряду нецінових детермінантів (факторів), зміщуючих на графіку (рис. 6.3) всю криву пропозиції SS . Збільшення пропозиції зміщує криву SS праворуч і вниз (крива S_1S_1 на рис. 6.3.); зменшення пропозиції зміщує криву SS ліворуч уверх (крива S_2S_2 на рис. 6.3.).

Основні нецінові детермінанти зміни в пропозиції наступні:

1) ціни на ресурси. Зниження цін на ресурси зменшує витрати виробництва і крива пропозиції зміститься праворуч до S_1S_1 . Наприклад, зниження цін на насіння і добриво збільшує пропозицію кукурудзи;

2) удосконалення технології виробництва. Даний фактор знижує витрати виробництва, отже збільшується пропозиція товарів;

3) податки та дотації підприємствам. Податки з продажу збільшують витрати виробництва і призводять до скорочення пропозиції до S_2S_2 . Навпаки, дотації знижують витрати і збільшують пропозицію до S_1S_1 ;

4) ціни на товари-конкуренти. Зниження ціни на пшеницю може спонукати фермерів вирощувати і продавати більше кукурудзи і навпаки;

5) інфляційні очікування. Наприклад, фермери можуть затримати вивіз на ринок пшениці врожаю цього року, чекаючи збільшення ціни на неї в майбутньому;

6) кількість продавців на ринку. Зрозуміло, що чим більше продавців на ринку даного товару, тим більше пропозиція цього товару і навпаки.

В цілому концепція попиту та пропозиції розповсюджується і на ринок ресурсів, але з тією особливістю, що попит на ресурси є утворювальним попитом від кінцевих товарів та послуг, які виробляються за допомогою цього ресурсу. Це означає, що стійкість попиту на ресурс буде залежати від його продуктивності та від ціни товару, створеного за допомогою цього ресурсу.

2. Цінова еластичність попиту і пропозиції

Еластичність попиту – це поняття, яке характеризує чутливість (реакцію) попиту для різних споживчих благ на зміну цін. Реакція споживачів на зміну ціни на товар може бути сильною, слабкою або нейтральною. Кожна з них породжує відповідний попит: еластичний, нееластичний, одиничної еластичності.

Еластичність попиту вимірюється кількісно, для чого вводиться поняття **коефіцієнта еластичності** E_d :

$$E_d = \frac{\Delta Q}{Q_0} : \frac{\Delta P}{P_0}$$

або:

$$E_d = \frac{\Delta Q}{Q_0} : \frac{\Delta P}{P_0}$$

Тобто, E_d вимірюється як відношення зміни попиту в порівнянні з початковим до зміни ціни в порівнянні з початковою. Наприклад, якщо ціна товару впала з 3-х грн. до 2-х грн., внаслідок чого замість купованих раніше 60-и одиниць стали купувати 100, то

$$E_d = \frac{100 - 60}{60} : \frac{2 - 3}{3} = \frac{40}{60} : \frac{-1}{3} = | -2 |$$

В практиці розрахунків завжди використовується абсолютне значення E_d , абстраговане від від'ємного знаку.

Якщо $E_d > 1$, то попит буде еластичним, тобто запитувана кількість товарів буде змінюватися швидше, ніж ціни, наприклад, предмети розкоші, товари тривалого користування.

Якщо $E_d < 1$, то попит нееластичний і ціни змінюються швидше, ніж кількість товарів, придбаних споживачами, наприклад, на товари першої необхідності.

Термін “абсолютно нееластичний попит” означає крайній випадок, коли зміна ціни не призводить ні до яких змін кількості запитуваної продукції (наприклад, попит хворих діабетом на інсулін).

Термін “абсолютно еластичний попит” означає другий крайній випадок, коли якнайменша зміна ціни спонукає покупців збільшувати покупки від нуля до межі своїх можливостей (наприклад, продукція на чисто конкурентному ринку).

На графіку (рис. 6.4) пряма D_1 паралельна вісі цін (P), показує абсолютно нееластичний попит; пряма D_2 паралельна вісі кількості (Q) і показує абсолютно еластичний попит.

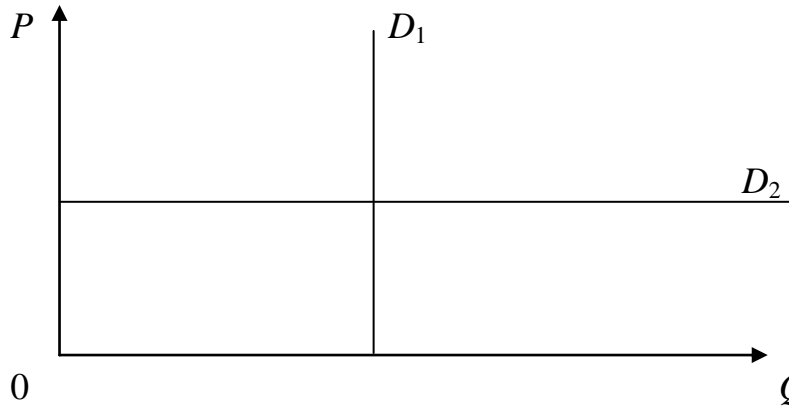

Рисунок 6.4 – Абсолютно нееластичний і абсолютно еластичний попит

Основні фактори, які впливають на цінову еластичність попиту, наступні:

- кількість товарів – замінників. Чим більше замінників є у товару, тим більшу цінову еластичність він має;
- частка витрат на придбання товару в бюджеті споживача;
- тривалість досліджуваного періоду часу.

Еластичність пропозиції – це поняття, яке характеризує чутливість (реакцію) величини пропозиції товарів на змінення їх цін. Аналогічно еластичності попиту, вона вираховується за коефіцієнтом еластичності пропозиції E_s за формулою:

$$E_s = \frac{\Delta Q}{Q_0} : \frac{\Delta P}{P_0}$$

або:

$$E_s = \frac{\Delta Q}{Q_0} : \frac{\Delta P}{P_0}$$

Тобто, E_s вимірюється як відношення зміни величини пропозиції в порівнянні з початковою до зміни ціни в порівнянні з початковою.

Пропозиція може бути абсолютно еластична або нееластична, еластична, нееластична та пропозиція з одиничною еластичністю.

Еластичність пропозиції залежить від:

- особливостей виробничого процесу, які дозволяють виробнику товару розширяти його виробництво при підвищенні ціни, або перейти на ви-

пуск іншої продукції при зниженні його ціни;

- фактору часу, коли виробник не в змозі миттєво зреагувати на зміну ціни, тому що для додаткового виробництва товару необхідно достатньо часу;

- здібності до довготривалого збереження. Для товару, який не може зберігатись довгий час, наприклад, м'ясо, овочі і фрукти, еластичність пропозиції буде низькою, тобто пропозиція буде нееластичною.

Пропозиція, на відміну від попиту, є більш інерційним елементом ринку. Це зумовлено труднощами перерозподілу ресурсів між сферами їх використання.

Найважливішим фактором, який впливає на еластичність пропозиції, є кількість часу, який мають у розпорядженні виробники для того, щоб відреагувати на дану зміну ціни на продукт. Аналізуючи вплив фактору часу на еластичність пропозиції, економісти виділяють три періоди часу: миттєвий ринковий період, короткостроковий ринковий період, довгостроковий ринковий період.

В межах миттєвого ринкового періоду виробнику не вистачає часу для того, щоб змінити об'єм виробництва. Тому пропозиція у цьому випадку абсолютно нееластична (див. рис. 6.5).

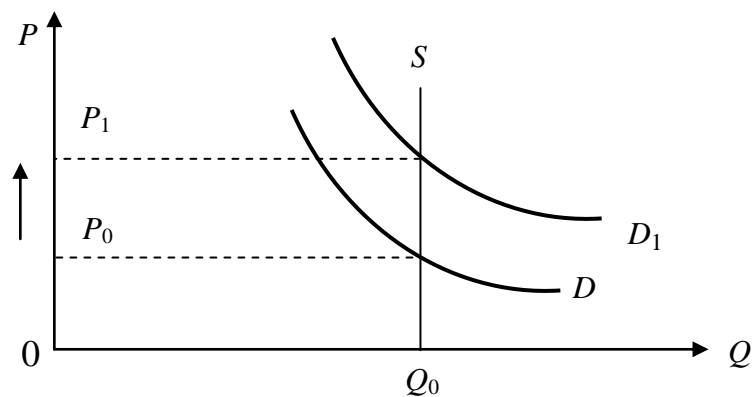

Рисунок 6.5 – Миттєвий ринковий період

В межах короткострокового ринкового періоду не можна змінити виробничі потужності підприємства, однак об'єм виробництва може бути збільшеним за рахунок інтенсивності їх використання. Тому пропозиція стає більш еластичною (див. рис.6.6).

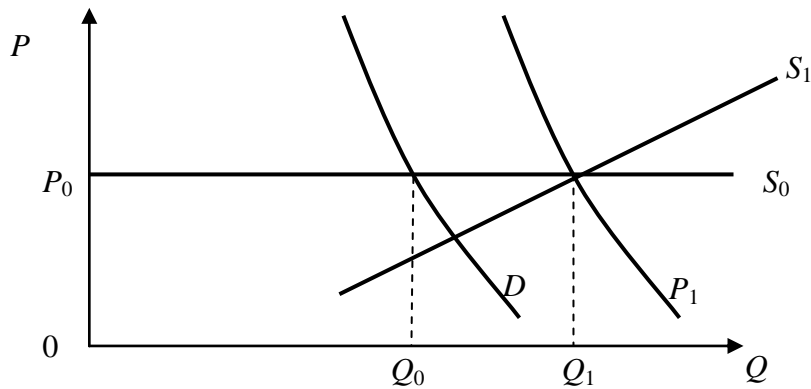

Рисунок 6.6 – Короткостроковий ринковий період

Нарешті, на протязі довгострокового ринкового періоду виробник, враховуючи зростання попиту на товар від D до D_1 може збільшити виробничі потужності і пропозиція S_1 наближається до абсолютно еластичної S_0 (рис. 6.7).

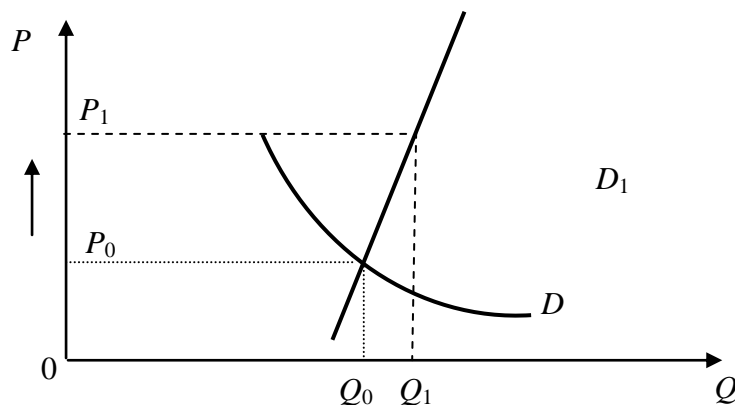

Рисунок 6.7 – Довгостроковий ринковий період

3. Ринкова рівновага попиту та пропозиції

В будь-якому випадку в ринковій економіці між попитом та пропозицією встановлюється визначене співвідношення, яке називають ринковою рівновагою. **Ринкова рівновага** – встановлення на ринку в результаті взаємодії виробників і покупців таких цін на товари та послуги, які не створюють залишок у продавців і дефіцит у покупців.

В основі ринкової рівноваги лежить рівноважна ціна, при якій кількість товару, запропонованого на ринку, дорівнює кількості товару, на який пред'явлено попит. Наочно цей процес можна показати на графіку, який

об'єднує криві попиту і пропозиції, наприклад, на ринку цукру (рис. 6.8.).

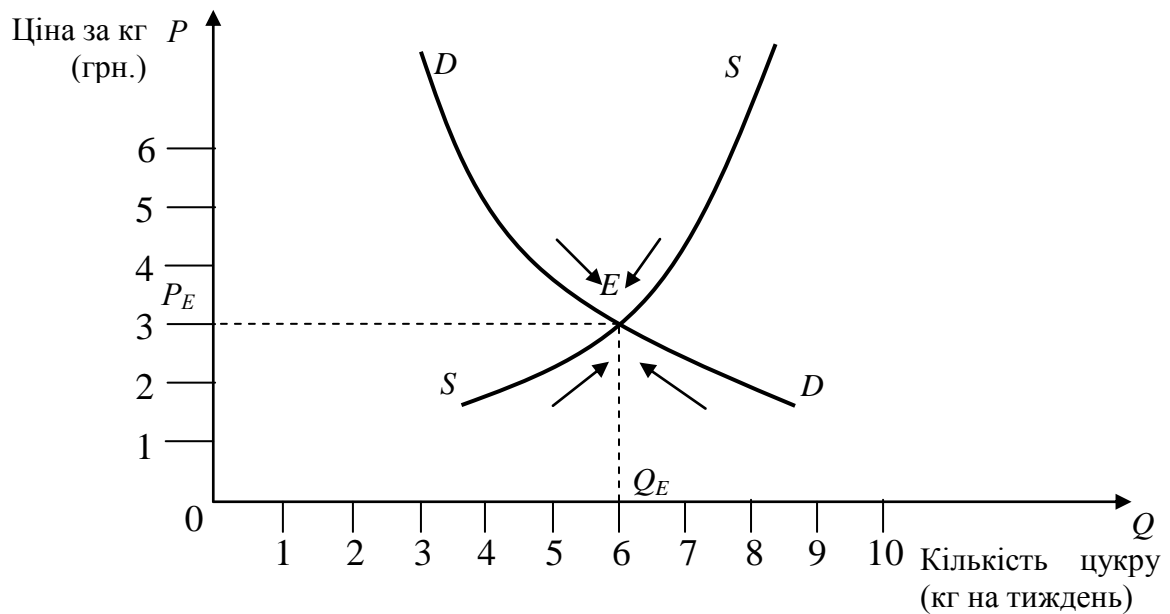

Рисунок 6.8 – Ринкова рівновага

Крива попиту DD перетинається з кривою пропозиції SS у точці E , яка вказує рівноважну ринкову ціну (P_E) і рівноважну кількість продукту (Q_E).

Нестача продукту, яка виникає при ціні, яка нижче рівноважної, тобто 2 грн., створила б надлишковий попит і штовхнула б ціну вверх. В результаті цього величина пропозиції стала би збільшуватися, а величина попиту зменшуватися до тих пір, доки не було б досягнуто рівноваги.

Надлишок продукту при ціні 4 грн. привів би до зменшення величини пропозиції товару і сприяв би зниженню ціни. Це призведе до збільшення величини попиту та скорочення величини пропозиції до тих пір, доки не буде досягнута рівновага. Таким чином, ціна за 1 кг цукру в 3 грн. є рівноважною ціною на ринку цукру, яка задовольняє як продавців, так і покупців у визначений період часу (тиждень).

4. Теорія поведінки споживача

При виробництві будь-якого товару необхідно знати поведінку споживача. Тому важливою умовою вивчення ринку є аналіз його поведінки. Теорія поведінки споживача заснована на положенні, що людина веде себе раціонально у намаганні максимізації задоволення своїх потреб.

В економічній теорії існує два підходи оцінки поведінки споживача –

кардиналістський та ординалістський. Якщо кардиналістська теорія корисності дає лише загальну характеристику поведінки споживача на ринку, то ординалістська, яка розроблена В. Парето та Дж. Хіксом, долає недоліки кардиналістського підходу та показує, якому благу віддає свою перевагу споживач.

Практика вимагає більш реалістичну теорію попиту, тому що:

1) суб'єкт неспроможний точно виміряти граничні корисності та розподілити попит на різні товари, не маючи уяви про ціни;

2) виробляючи свою стратегію споживання, суб'єкт оцінює корисність не певних благ, а наборів споживання, а саме: наскільки один набір споживання корисніше для нього від іншого.

Розглянемо далі основні елементи теорії поведінки споживача.

1. Споживчий вибір та бюджетні стримування пов'язані з бюджетом споживача, а тобто, чим менше коштів в його бюджеті, тим менший і вибір споживача і навпаки.

2. Правило максимізації корисності полягає в такому розподіленні грошового доходу споживача, при якому остання грошова одиниця (долар, гривня і т. ін.), яка витрачена на придбання кожного виду продуктів приносила б додаткову (граничну) корисність. Якщо споживач "врівноважить свої граничні корисності" за певним правилом, то ніщо не буде змушувати його до зміни структури витрат, тобто він буде знаходитися в стані рівноваги. Це правило в алгебраїчній формі:

$$\frac{MU_1}{P_1} = \frac{MU_2}{P_2}$$

де MU – гранична корисність відповідного продукту;

P – ціна відповідного продукту.

3. Бюджетні лінії, криві байдужості та рівновага споживача. Маючи певний грошовий дохід, споживач може витратити його на придбання одного товару і опинитися в точці A графіка (рис. 6.9). Він може витратити весь дохід на придбання іншого товару і опинитись в точці B . Або він може розподілити свій дохід між двома цими благами. Тоді, якщо дохід буде витрачатися повністю всі можливі комбінації такого розподілення розташовуються на лінії, яка з'єднує точки A і B , і називається бюджетною лінією. Таким чином, бюджетна лінія показує усі можливі комбінації кожної пари продуктів, які можуть бути придбані споживачем при даному рівні цін на

продукти і даній величині його доходу.

Крива байдужості споживача відображає усі можливі комбінації продуктів A і B , які дають йому рівний об'єм задоволення потреб, або корисності (крива I на рис. 6.9).

Кожна точка на кривій байдужості (" a ", " b ", " c ", " d ") являє одну з комбінацій продуктів A і B , однаково задовольняючих споживача; тобто кожна така комбінація продуктів має однакоvu сукупну корисність. Таким чином, споживачу буде байдуже, яку комбінацію продуктів він дійсно придбає. Рівноважне положення споживача досягається в точці X , в якій бюджетна лінія AB торкається найбільш високої з усіх досягаємих кривих байдужості – I .

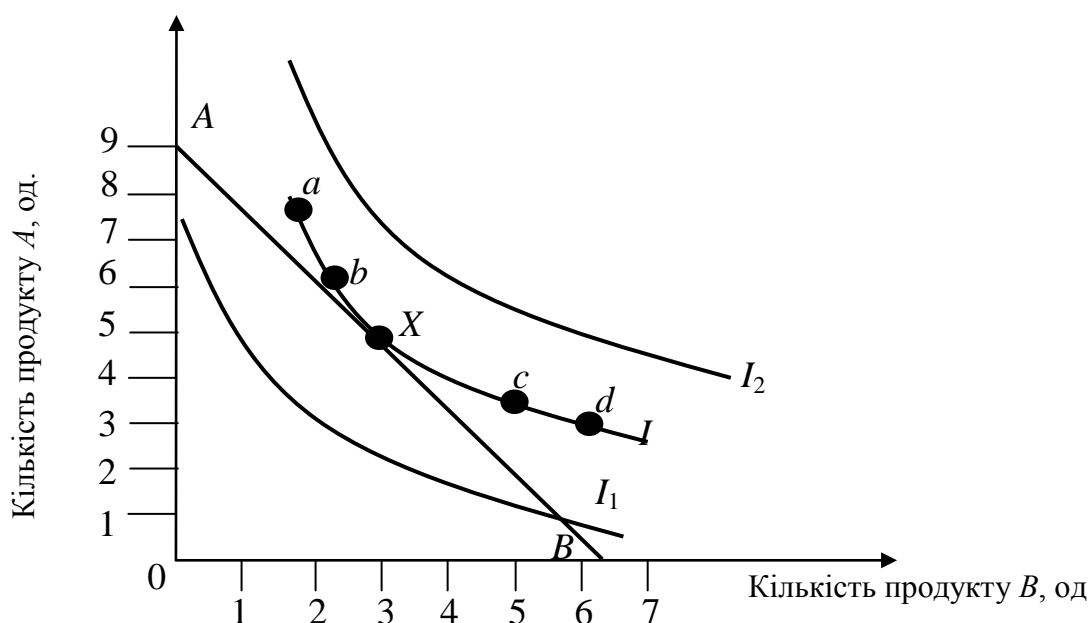

Рисунок 6.9 – Рівновага споживача

Основні поняття

Попит	demand
Пропозиція	supply
Закон попиту	law of demand
Закон пропозиції	law of supply
Крива попиту	demand curve
Крива пропозиції	supply curve
Еластичність	elasticity
Коефіцієнт еластичності попиту та пропозиції	index of elastic demand and supply

Ринкова рівновага	marketing equilibrium
Бюджетна лінія	budget line
Крива байдужості	indifference curve
Рівновага споживача	consumer equilibrium

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Графічне представлення залежності між ціною товару та його кількістю, яку бажають придбати покупці на ринку – це:

а) крива попиту;	в) крива Філіпса;
б) крива пропозиції;	г) немає правильної відповіді.

2. Графічне представлення залежності між ціною товару та його кількістю, яку продавці пропонують на ринку це:

а) крива попиту;	в) крива Лоренца;
б) крива виробничих можливостей;	г) крива пропозиції.

3. Якщо ціна товару знаходиться вище точки перетину кривих попиту та пропозиції, то виникає:

а) дефіцит товару;	в) ринкова рівновага;
б) надлишок товару;	г) немає правильної відповіді.

4. Якщо ціна товару знаходиться нижче точки перетину кривих попиту та пропозиції, то виникає:

а) надлишок товару;	в) дефіцит товару;
б) зменшення безробіття;	г) немає правильної відповіді.

5. Крива байдужості має вигляд:

а) спадаючої кривої;	в) параболічної кривої;
б) вихідної кривої;	г) немає правильної відповіді.

Вправа 2. Знайдіть правильні відповіді

1. Які з наведених факторів призведуть до падіння попиту на товар *A*:

- а) зменшення доходів споживачів;
- б) збільшення кількості покупців на ринку;
- в) падіння цін на товари-замінники;
- г) очікування зростання ціни на товар *A*.

2. Які з наведених факторів призведуть до падіння попиту на товар *B*:

- а) збільшення кількості покупців на ринку;

- б) очікування зростання ціни на товар *B*;
- в) падіння цін на товари-замінники;
- г) зменшення доходів споживачів.

3. Які з наведених факторів призведуть до падіння пропозиції товару *A*:

- а) збільшення цін на ресурси;
- б) зменшення кількості продавців на ринку;
- в) удосконалення технології виробництва;
- г) збільшення цін на товари-конкуренти.

4. Які з наведених факторів призведуть до падіння пропозиції товару *B*:

- а) зменшення цін на ресурси;
- в) зменшення кількості продавців на ринку;
- б) державні дотації;
- г) немає правильної відповіді.

5. Розташування бюджетної лінії залежить від:

- а) розміру доходу споживача;
- в) технології виробництва;
- б) цін на товари;
- г) державної податкової політики.

Вправа 3. Виконайте завдання

1. Функція попиту на товар має вигляд $D = 30 - 5P$, а функція пропозиції $S = -5 + 2P$.

Визначте:

- а) ціну рівноваги і рівноважний обсяг продажу;
- б) яким чином зміняться попит і пропозиція, якщо ринкова ціна встановиться на рівні 4 грн.;
- в) що відбудеться з обсягом продажу, якщо ринкова ціна встановиться на рівні 6 грн.

2. У таблиці наведені дані на ринку товару *A*.

- а) побудувати криві попиту та пропозиції товару *A*;
- б) якою є рівноважна ціна та рівноважний обсяг товару *A* на ринку;
- в) якщо ринкова ціна дорівнює 32 грн, що є характерним для даного ринку – дефіцит чи надлишок? Чому дорівнює його величина?

Ціна на товар A	Обсяг попиту на тов. A , тис. од.	Обсяг пропозиції на тов. A , тис. од.
8	70	10
16	60	30
24	50	50
32	40	70
40	30	90

3. У результаті підвищення ціни на товар A з 5 грн до 7 грн обсяг попиту на нього знизився з 9 до 7 одиниць. Розрахуйте еластичність попиту за ціною на цей товар та зробіть висновки .

4. Проаналізуйте еластичність попиту по ціні на наступні товари: а) апельсини; б) цигарки; в) паливо; г) хліб; д) вершкове масло; е) прикраси із золота; ж) сирники; з) автомобілі.

5. Визначте, яким чином зміститься бюджетна лінія відносно даної, якщо доходи споживача: а) збільшаться; б) зменшаться. Поясніть це графічно.

Література

1. Емцов Р.Г., Лукин М.Ю. Микроэкономика. – М., 1997. – Гл. 2–7.
2. Камаев В.Д. Экономическая теория: Учебник. – М., 1998. – Гл.5, 6.
3. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – К., 1993. – Гл. 4, 23.
4. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики. – М., 1999. – Гл.3,4.
5. Основи економічної теорії / За ред. С. В. Мочерного. – К., 1998. – Тема 12.
6. Політична економія. Навч. посібник / За ред. Кривенка Т. – К., 2002. – Тема 5.
7. Рибалкін В. Основи економічної теорії. – Київ, 2002. – Тема 4.
8. Симкина Л. Микроэкономика. Ученик. – СПб, 2001. – Тема 3.
9. Современная экономика. Лекции / Под ред. О. Мамедова. – Ростов-на-Дону, 2001. – Тема 12.
10. Тигова Т. Микроэкономика. – К., 2000. – Гл.4.

Глава 7. ТЕОРІЯ ФІРМИ

1. Економічна природа фірми

Поряд зі споживачем найважливішим господарським суб'єктом, поводження якого визначає економічну ситуацію на мікрорівні, є виробник. Його функція – забезпечення пропозиції, тобто постачання на ринок необхідної кількості товарів і послуг. Виробництво благ – складний процес. Деякі з них можуть бути зроблені індивідуально, а деякі – вимагають координованих зусиль багатьох людей. Кожний з учасників трудового процесу виконує свою частку роботи в процесі поділу праці, а кінцевий продукт є результатом їхніх спільних зусиль, тобто кооперації праці.

Розрізняються поняття «фірма» і «підприємство», хоча в закордонній і вітчизняній літературі вони часто ототожнюються. Під **підприємством** варто розуміти певний виробничо-технологічний комплекс, використовуваний для виробництва товарів і послуг у будь-якій галузі національної економіки. Підприємствами є металургійний завод, швейна фабрика, аеропорт, магазин. **Фірма** – це організація, що володіє підприємствами і веде господарську діяльність на них. У складі фірми може бути одне чи кілька підприємств. Фірми можуть бути горизонтального типу, тобто охоплюють підприємства, що знаходяться на одній стадії виробництва (наприклад мережа продуктових магазинів), чи вертикального типу, тобто поєднують підприємства, що знаходяться на різних взаємозалежних стадіях виробничого процесу (наприклад, сталеливарні комбінати, куди входять рудники, шахти, вапнякові кар'єри, коксові печі, домни, прокатні стани, кузні, ливарні цехи). Досить розвинутим явищем у сучасній ринковій економіці є диверсифіковані фірми, які охоплюють підприємства, що оперують у різних галузях і на різних ринках.

Первісне слово «фірма» (від італ. “firma”) означало “торгове ім'я” комерсанта. В даний час фірма – це суб'єкт підприємницької діяльності, що має економічну і юридичну самостійність. Фірма – це майновий комплекс, використовуваний власниками цього майна для здійснення підприємницької діяльності. До складу фірми входять усі види майна, які призначені для її діяльності, включаючи земельні ділянки, будинки, спорудження, устаткування, інвентар, сировину, нереалізовану продукцію, права вимог, борги, а також права на позначення, що індивідуалізують її діяльність (фірмове на-

йменування, товарні знаки), та інші виключні права.

У розвинутій ринковій економіці фірми різноманітні. Вони займаються виробництвом товарів, їхньою реалізацією, наданням усіляких послуг: фінансових, посередницьких, інформаційних, консультативних, науково-дослідних. По сферах підприємницької діяльності вони можуть бути промисловими, сільськогосподарськими, будівельними, транспортними, телекомунікаційними, торгово-посередницькими, рекламними, інжиніринговими, юридичними.

В економічній теорії існує два відомих підходи до розгляду природи фірми.

Технологічний підхід до вивчення фірми сформувався на базі неокласичних поглядів на мікроекономічні процеси. У його основі лежить припущення про те, що завжди є можливість визначити функцію, що виражає максимальний обсяг випуску при заданому рівні розвитку техніки і технології при всіх можливих комбінаціях факторів виробництва, які маютьесь в наявності. За допомогою такої виробничої функції можливо визначити, за якої пропорції між окремими ресурсами досягається оптимальний обсяг виробництва з погляду співвідношення витрат і випуску. У рамках технологічного підходу проблема визначення оптимального розміру фірми є центральною. Його, як відомо, можна буде досягнути, коли позитивний ефект економії на масштабі виробництва використовується цілком. Неокласичну фірму справедливо порівнюють з «чорною шухлядою», куди опускають порції ресурсів, закривають її кришкою і через якийсь час витягають з неї зроблені блага. Але цей підхід не дозволяє з'ясувати феномена виникнення фірми, закономірностей її подальшого розвитку і, в остаточному підсумку, зникнення.

Альтернативний технологічному погляд на проблему економічної природи фірми був розроблений у рамках інституціональної економічної теорії. Ця традиція бере свій початок із класичної статті Р. Коуза «Природа фірми» (1937) і одержала надалі свій логічний розвиток.

Спочатку визначимо причини походження фірми як інституту, як виробничої організації. Уявимо собі економіку, у якій кожен окремий індивід самостійно, поза якою-небудь формальною структурою займається виробництвом блага. Кожна обмінна угода в цій моделі здійснюється тільки після відповідних трансакційних витрат на процес обміну. Можна виділити наступні види трансакційних витрат: пошук інформації про стан ринку (потенцій-

ні постачальники і покупці, ціни, характеристики товарів і послуг), укладання складних контрактів, що включають застереження на випадок непередбачених обставин; довгострокові відносини по окремих питаннях; періодично повторювані угоди з продажу різних товарів; дотримання умов контрактів; юридичний супровід виконання контрактів. При даних обмінно-операційних витратах може виявитися, що дешевше організувати виробництво так, щоб деякі ринкові операції були скасовані і заміщені діями адміністрації підприємства по контролю за виробничим процесом і керування їм усередині організації (фірми). Отже, можна зробити висновок про те, що створюючи фірми, індивіди прагнуть знайти альтернативні способи координації своєї діяльності, що скорочує величину витрат.

На відміну від природним чином сформованого ринкового порядку фірми базуються на ієрархічному принципі організації економічної діяльності. Ринок припускає відокремлення засобів виробництва, фірми – їх концентрацію. В умовах ринку панують непрямі методи контролю, у фірмі – прямі. Ринок ґрунтується на економічних стимулах, фірма, навпаки, – на адміністративних формах керування. Таким чином, фірма і ринок розглядаються як альтернативні способи економічної організації. Отже, вибір при прийнятті підприємцем рішення про створення фірми полягає в тому, щоб визначити, яким чином дешевше здійснювати трансакції (угоди): шляхом створення фірми чи за допомогою ринкового механізму.

Однак організація (фірма) має і свої слабкі місця. Виробництво за участю великої групи людей, які не зацікавлені в кінцевому прибутку, збільшує витрати на спостереження за виробничим і трудовим процесом, на вимір його проміжних і кінцевих результатів, на керівництво, на укладання трудових угод і захист від опортуністичного поведіння працівників фірми (так зване «ухиляння») після укладання з ними трудової угоди.

Ринкові (зовнішні) і внутріфірмові трансакції тісним чином зв'язані між собою. Їхнє співвідношення детермінує оптимальний розмір фірми, інакше можна було б розглядати національну економіку як одну гігантську фірму. Дійсно, повинна бути досягнута деяка точка, у якій граничні витрати організації додаткових трансакцій усередині фірми дорівнюють граничним витратам, зв'язаним зі здійсненням трансакцій на відкритому ринку, чи витратам організації їх іншим підприємцем. Разом з тим, таке пояснення необхідності існування фірми представляється недостатнім. Адже фірма представляє складну управлінську систему, побудовану на ієрархічному прин-

ципі, а здійснення адміністративних функцій стає однією з відмінних ознак фірми.

У сучасній неоінституціональній теорії під **фірмою** розуміється коаліція власників факторів виробництва, зв'язаних між собою мережею контрактів, у результаті чого досягається мінімізація трансакційних витрат.

У теорії економічних організацій виділяються поняття контракту та його три основні типи. **Контракт** – це угоди з приводу обміну між економічними агентами, які специфікують права та обов'язки сторін. **Класичний контракт** припускає, що угоди між агентами носять разовий характер і через низький ступінь невизначеності всі аспекти відношень можуть бути передбачені заздалегідь і включені в контракт. Він існує тільки в писемній формі, а захист прав учасників здійснюється судовою системою держави. **Неокласичний контракт** регулює лише деякі з можливих варіантів розвитку відношень між сторонами в ході виконання контрактних зобов'язань. Він нагадує, скоріше, договір про принципи співробітництва, ніж строгий юридичний документ. **Відносинний чи імпліцитний контракт** припускає довгострокові і безперервні в часі зв'язки між економічними суб'єктами в умовах високого ступеня невизначеності. Оскільки тут неформальні умови переважають над формальними, остільки для виконання контракту потрібен планомірний порядок, що припускає ієрархію.

Система контрактів узгоджується між власниками певних ресурсів. Американський економіст О. Уільямсон розділив усі ресурси (активи) на три групи: загальні, специфічні та інтерспецифічні. **Загальні ресурси** – це ресурси, цінність яких не залежить від перебування в даній фірмі: і усередині, і поза нею вони оцінюються однаково. **Специфічні ресурси** – це ресурси, цінність яких усередині фірми вище, ніж поза нею. **Інтерспецифічні ресурси** – це взаємодоповнювані, взаємоунікальні ресурси, максимальна цінність яких досягається тільки в даній фірмі і за допомогою її. Саме наявність останнього виду ресурсів дає синергетичний ефект, що перевищує просту суму внесків кожного учасника фірми. Таким чином, серцевину фірми складає довгостроковий відносинний контракт, укладений між власниками інтерспецифічних ресурсів. Наявність інтерспецифічних і специфічних ресурсів у фірмі дозволяє заощаджувати трансакційні витрати, а їхнім власникам – діставати економічний прибуток.

Таке трактування природи фірми дозволяє пояснити різноманіття сучасних фірм. Унікальність вступаючих у коаліцію інтерспецифічних ресур-

сів і різноманіття трансакційних витрат пояснюють специфіку форм контрактів, що лежать в основі різноманітних видів сучасних фірм. Різноманіття способів мінімізації трансакційних витрат визначає, на думку прихильників інституціонального підходу, різноманіття фірм.

2. Основні типи фірм

Основними типами фірм у ринковій економіці є приватні комерційні (прибуткові) підприємства, державні (суспільні) підприємства і приватні некомерційні (неприбуткові) організації.

Приватні комерційні підприємства – це фірми, що створюються для отримання економічних вигод (прибутку) і у своїй діяльності переслідують цю мету. У країнах з ринковою економікою на них приходиться основна частка вироблених товарів і послуг. Розглянемо приватні комерційні підприємства, керовані в інтересах власників як найбільш розповсюджене явище в ринку. Власники – це люди, що ризикують своїм майном чи добробутом заради ділового починання, одержуючи прибутки чи збитки.

Існують три основні правові форми, у яких може бути організоване ділове підприємство: індивідуальне підприємство, партнерство (товариство) і акціонерне товариство (корпорація).

Індивідуальне підприємство – це фірма, власник якої самостійно веде справи у власних інтересах; керує нею, одержує весь прибуток і несе персональну відповідальність по всіх її зобов'язаннях. Власник такої фірми є центральною фігурою, з яким власники всіх інших ресурсів укладають контракти. Звичайно власником тут виступає власник найбільш важливого (інтерспецифічного) ресурсу. Наприклад, для фермерського господарства це може бути власник землі, для рекламного агента – працівник, що володіє особливими талантами в рекламній діяльності. Індивідуальне володіння, як правило, більш ієрархічно у порівнянні з іншими формами ділових підприємств, оскільки команди виходять від однієї людини, що зв'язує воєдино прийняте рішення й економічний результат. Таким чином, рівень трансакційних витрат усередині фірми індивідуального володіння, зв'язаних з реалізацією економічного рішення, нижче, ніж у більш складних організаційних структурах бізнесу. Це є однією з істотних переваг індивідуального підприємства. Крім того, безсумнівними перевагами приватнопідприємницької фірми виступають: простота організації (реєстрації при створенні, керу-

вання); свобода дій через відсутність необхідності узгодження рішень; сильні стимули до одержання економічного прибутку (однією особою). Однак, індивідуальне підприємство має і ряд недоліків, до основних з яких можна віднести: обмеженість фінансових ресурсів; концентрацію ризику на обмеженій сфері діяльності; відсутність розвиненої системи внутрішньої спеціалізації виробничих і управлінських функцій; існування необмеженої відповідальності (аж до банкрутства фірми і втрати особистого майна).

Партнерство – це фірма, організована кількома особами, що спільно володіють та управляють підприємством. Партнери несуть спільну відповідальність по зобов'язаннях фірми, величина якої визначається як їхньою часткою, так і видом партнерства. У залежності від виду партнерства (повного чи такого, що передбачає обмежену відповідальність) власники можуть відповідати по зобов'язаннях фірми усім своїм майном чи у розмірі частки участі в статутному капіталі фірми. Партнерства типові для різних сфер інтелектуальної діяльності, таких, як мистецтво, юриспруденція, медицина. Відношення між партнерами по своїй економічній природі являють собою мережу відносинних контрактів між власниками інтерспецифічних ресурсів, причому неформальні угоди між партнерами мають більш істотне значення, особливо в поточній діяльності фірми, чим формальні (установчий договір і статут фірми).

Партнерства розділяють більшість переваг індивідуального підприємства. У той же час вони мають великі можливості залучення фінансових резервів у порівнянні з індивідуальним володінням і спеціалізацією власників на окремих ділянках керування фірмою. Однак, партнерства мають і певні недоліки: необмежена майнова відповідальність по зобов'язаннях фірми; обмежені можливості доступу до джерел фінансування; можливі розбіжності і навіть несумісність інтересів партнерів щодо реалізації прав власності.

Акціонерне товариство (корпорація) – це фірма, що має форму юридичної особи, де відповідальність кожного власника обмежена його внеском у дане підприємство. Корпорація являє собою найбільш важливу форму організації ділових підприємств перед всіма іншими формами із погляду переважної частки акціонерних товариств у виробництві і виручці у всіх розвинутих країнах з ринковою економікою.

Економічна природа корпорації та її організаційна структура складні і багатогранні. Співвласниками корпорацій можуть бути десятки, сотні і навіть тисячі економічних агентів. Статутний капітал корпорації є сумою всіх

часток участі (паїв) різних фірм і громадян, що утілено у володінні певною кількістю акцій. Власник акції має права на частку в прибутку корпорації пропорційно своїй долі участі, а дохід, нарахований на одну акцію, називається дивідендом. Кожний із власників має право голосу на річних зборах акціонерів, а «вага» цього голосу визначається кількістю акцій у даного акціонера. Завжди існує власник (чи група власників), що концентрує контрольний пакет акцій (50% плюс одна акція). У великих корпораціях такий пакет через величезну кількість акціонерів може складати набагато менші значення. Збори акціонерів мають право призначення керуючих корпорацій, які здійснюють поточне управління діяльністю компаній. Акції корпорацій (відкритих акціонерних товариств) купуються і продаються на фондовому ринку, а зміна ціни акцій свідчить про довіру чи недовіру інвесторів до характеру керування підприємством. Законодавство всіх країн, де можуть створюватися корпорації, передбачає регулярну публікацію ними своїх фінансових звітів. Очевидно, що корпорація у порівнянні з індивідуальним володінням і партнерством зіштовхується з наростаючою величиною трансакційних витрат усередині фірми.

До переваг корпорації відносяться: можливості залучення значних фінансових ресурсів для свого розвитку; диверсифікована діяльність по різних ринках та, можливо, країнах; обмежена відповідальність акціонерів по зобов'язаннях фірми, тобто тільки в межах внесеного паю; відносно легка передача власності із рук у руки (права спадщини, купівля-продаж акцій); певна стабільність (незалежно від волі і бажання окремих акціонерів); можливості лобіювання своїх інтересів через механізми державної влади.

Недоліками корпорації є: складна процедура реєстрації і звітності перед державними органами; можливі зловживання, обумовлені розривом між функцією власності і функцією керування (розходження в інтересах власників і вищих менеджерів компанії); подвійне оподаткування прибутку (спочатку як прибутку корпорації, а потім як доходу акціонера, отриманого у виді дивіденду).

Звичайно, вважається, що керування приватним прибутковим підприємством здійснюються тими, кому належить капітал підприємства. Разом з тим існують **самоврядні** підприємства, де керування здійснюється робочим (трудовим) колективом. Інституціональні форми таких фірм різноманітні, неоднаковий і ступінь самоврядування в них. Найбільш стара і відома фірма підприємств, керованих працівниками, – це виробничі кооперативи,

артілі. Кооперативний рух зародився в Західній Європі XIX століття. Сучасними прикладами кооперації є кибутци в Ізраїлі і колгоспи в колишньому СРСР.

Серед інституціональних форм самоврядних підприємств розрізняють три чисті моделі. Перша – це **партнерство**, чи **частковий кооператив**. Партнери є засновниками і власниками кооперативу. Вони керують фірмою на однаковій правовій основі. Вони можуть наймати також інших працівників, які не мають прав у власності і керуванні. Друга модель – це **повний кооператив**. Підприємство належить усім його членам і кожний з них має рівно один голос у керуванні ним. Третя модель – це **підприємство, кероване працівниками**. Його капітал знаходиться в суспільній власності, що означає, що він доступний кожному члену колективу на рівних умовах. Усі працівники беруть участь у керуванні за принципом: одна людина – один голос. Виробнича організація тут ґрунтується на розходженні двох типів влади: професійної та спільної. По загальних стратегічних питаннях рішення приймаються всіма працівниками чи їхніми представниками в раді трудового колективу. У свою чергу, професійні координатори (експерти) приймають рішення по спеціальних питаннях.

Крім цих моделей робоче самоврядування може частково реалізовуватися на підприємствах, керованих власниками (участь робітників у керуванні). Це може бути практика спільних консультацій, кодетермінація (спільне прийняття рішень), робочий контроль і т. ін.

Підприємство, яке кероване трудовим колективом, реально, якщо виконуються наступні умови:

- право керувати підприємством належить усім працюючим на ньому і засновано на їхній ролі як трудящих, а не як власників капіталу;
- дохід підприємства після оплати усіх витрат і податків належить тим, хто працює на ньому, і розподіляється ними;
- учасники підприємства повинні зберігати вимоги на свої внески капіталу, а колективне фінансування повинне здійснюватися тільки із частини нерозподіленого доходу, а також ряду інших джерел: позик, кредитів, суспільних і державних фондів;
- для заохочення росту і розвитку самоврядних підприємств, доходи на капітал повинні реінвестуватися в нові основні фонди, а не цілком використовуватися на поточне споживання;

– вся інформація про підприємство повинна бути доступна всім його членам, а управлінські й інші спеціальні знання повинні поширюватися серед учасників як можна повніше.

Державне підприємство – це структурна одиниця державного підприємницького сектора, у якій держава володіє контрольним пакетом акцій чи відіграє вирішальну роль у керуванні. Як правило, державні (суспільні) підприємства виникають у відповідь на нездатність ринку забезпечити ефективне виробництво деяких видів товарів і послуг, для яких характерні недосконалість інформації на стороні покупців, наявність зовнішніх ефектів чи зростаючої віддачі від масштабу виробництва.

Розрізняють три типи державних підприємств. Перша – несамостійна корпорація публічного права. Її особливістю є приналежність державі і, відповідно, повне бюджетне фінансування. Сюди відносяться: монетні двори, в'язниці, державні і муніципальні школи, університети, лікарні. Другий – самостійна корпорація публічного права. Вона має власний капітал і здійснює самостійне керування, але держава встановлює ряд обмежень на її діяльність: регулювання цін, напрямок використання доходів. Сюди відносяться пошти, залізниці. Такі підприємства, як правило, користуються бюджетною підтримкою. Третій – це корпорація приватного права. Вона – аналогічна приватним прибутковим компаніям, але контрольний пакет акцій знаходиться у держави.

Оскільки, як правило, державні підприємства значною мірою низько ефективні, остільки практично у всіх розвинутих і в багатьох країнах, що розвиваються, сформувалася і реалізується тенденція до скорочення сфери суспільного підприємництва, широкого використання змішаних форм власності за рахунок залучення приватного капіталу в різних його формах.

Приватні некомерційні організації – це організації, які створені для задоволення яких-небудь суспільних нестатків і які за законом не можуть розподіляти між своїми власниками чи керуючими отримані після відшкодування витрат прибутки. Сюди відносяться різні добровільні, філантропічні і благодійні організації, що складають помітну частку в економічній діяльності в країнах з ринковою економікою. Протягом століть неприбуткові приватні організації надавали послуги, аналогічні послугам сьогоденних урядів. Попит на такі послуги виникає, по-перше, через ринкову недостатність і, по-друге – урядову. Цим організаціям люди схильні довіряти більш, ніж таким, що переслідують ціль отримання прибутку. Прикладами можуть

служити приватні лікарні, дитячі дошкільні заклади, банки донорської крові, медичні дослідження, природоохоронні організації, церкви.

Неприбуткові організації представляють собою форму інституційного гібрида, який поєднує риси прибуткової фірми і державної (суспільної) організації. Їхнє заснування і керування ними є результатом приватної ініціативи. Такі організації фінансуються за рахунок пожертвувань, зборів, державних дотацій, членських внесків, плати за свої послуги. Вони також широко використовують добровільну працю. Фінансування є найбільш слабким місцем неприбуткових організацій.

В Україні, відповідно до форм власності, можуть існувати підприємства таких видів:

- індивідуальне підприємство, засноване на приватній власності фізичної особи і винятково її праці;
- сімейне підприємство, засноване на власній праці громадян України – членів однієї родини, що проживають разом;
- приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина України з правом наймання робочої сили;
- колективне підприємство, засноване на власності трудового колективу підприємства, кооперативу, іншого статусного товариства, суспільної чи релігійної організації;
- державне комунальне підприємство, засноване на власності адміністративно-територіальної одиниці;
- державне підприємство, засноване на загальнодержавній (республіканській) власності;
- спільне підприємство, засноване на об'єднанні майна різних власників (змішана форма власності);
- підприємство, засноване на власності юридичних осіб і громадян інших держав.

Отже, знання про ефективність кожного типу підприємств, а також зіставлення послуг, що виробляються альтернативними типами підприємств у кожному окремому випадку впливає на вибір форми підприємства, оптимізує можливості їх функціонування.

3. Малі, середні та великі фірми

Незважаючи на те, що кожна фірма є унікальною й досить неповтор-

ною, мають місце критерії, за якими фірми можна класифікувати по групам. Найбільш поширений підхід до класифікації фірм – це поділ їх на малі, середні та великі. Виділяють два основних методи класифікації фірм – кількісний та якісний.

Кількісний метод визнає підприємство малим, середнім або великим відповідно до визначеного критерію. Як правило, за такі показники беруться кількість зайнятих, розмір активів і річний оборот (валовий виторг за рік) фірми. Причому, граничні значення критерію кількості зайнятих відрізняються від країни до країни. Так, якщо в Данії в малій фірмі кількість зайнятих – до 49, то в США – до 1500 осіб в промисловості. Відповідно до законодавства України, до малих підприємств відносяться ті, що мають кількість зайнятих до 200 чоловік – у промисловості і будівництві, до 50 чоловік – в інших областях виробничої сфери.

Якісна класифікація фірм базується на критеріях, що відображають внутрішню сутність фірми: юридичний статус, структуру управління, джерела фінансування.

В останні десятиріччя широке розповсюдження дістала теорія життєвого циклу або етапів росту фірми як результату розвитку маркетингових досліджень. В основі її лежить стратегія розвитку продукту як індикатора етапу росту фірми від його розробки та виведення на ринок через зростання та зрілість до насичення та занепаду. Класифікації такого типу допомагають вирішувати питання урядової підтримки тих чи інших фірм або отримання діяльності антимонопольним законодавством з метою підтримки конкурентного середовища в економіці.

Про переваги великих виробництв загальновідомо. Очевидно, що саме вони визначають економічну динаміку національних економік. Однак, і малі фірми, як показала практика останніх десятиліть, знаходять своє місце в економіці завдяки великим можливостям гнучкого реагування на кон'юнктуру ринку, активній розробці нововведень у рамках венчурних (ризикованих) підприємств, кооперації і спеціалізації з великими підприємствами, а також внаслідок унікальних можливостей самореалізації підприємця і допомоги в створенні нових робочих місць. Очевидно, що економіці об'єктивно необхідне існування різних за розмірів фірм.

Основні поняття

Фірма

firm

Підприємство	plant
Контракт	contract
Класичний контракт	classical contract
Неокласичний контракт	neoclassical contract
Відносинний контракт	relational contract
Загальні ресурси (активи)	common assets
Специфічні ресурси (активи)	specific assets
Інтерспецифічні ресурси (активи)	interspecific assets
Індивідуальне володіння	individual proprietorship
Партнерство	partnership
Корпорація	corporation

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

1. Фірма – це:

а) „торгове ім'я” комерсанта;

б) майновий комплекс;

в) суб'єкт підприємницької діяльності, що має економічну і юридичну самостійність;

г) суб'єкт підприємницької діяльності, що працює нелегально.

2. В економіці розвинутих країн по ролі в національній економіці переважають:

а) фірми індивідуальної власності;

в) корпорації;

б) державні підприємства;

г) партнерства.

3. Фірмою не є:

а) приватний медичний кабінет;

в) державний нотаріус;

б) приватний нотаріус;

г) приватне фермерське господарство.

4. Перевагами товариства є:

а) стабільність з перебігом часу;

б) спеціалізація власників;

в) сильні стимули до одержання прибутку;

г) можливості залучення певних фінансових ресурсів.

5. Перевагами одноосібного володіння є:

а) стабільність з перебігом часу;

в) рівень свободи дій;

- б) простота керування; г) сильні стимули до одержання прибутку.

6. Перевагами акціонерних товариств є:

- а) стабільність з перебігом часу;
б) наростаюча величина трансакційних витрат усередині фірми;
в) можливості залучення фінансових ресурсів;
г) обмежена відповідальність акціонерів.

7. Некомерційні організації мають право:

- а) вести благодійну діяльність; в) вести комерційну діяльність;
б) збирати пожертвування; г) створювати приватні лікарні.

8. Диверсифікація – це коли фірма, що випускає персональні комп'ютери:

- а) одночасно займається готельним бізнесом;
б) зливається з фірмою такого ж профілю;
в) купує акції нафтової компанії;
г) одночасно володіє кіностудією.

9. Громадянин ризикує своїм капіталом найменшою мірою в фірмі, що є:

- а) одноосібним володінням; в) корпорацією;
б) партнерством; г) кооперативом.

10. Недоліками корпорацій є:

- а) подвійне оподаткування прибутку;
б) диверсифікація діяльності;
в) можливі зловживання серед вищих менеджерів;
г) обмежена відповідальність акціонерів.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Проаналізуйте загальні риси та розходження в поняттях «фірма» і «підприємство». Наведіть приклади фірм і підприємств у своєму місті.

2. Поясніть наявність різноманіття форм і розмірів фірм. Оцініть, при якому типі фірми легше здійснити виробництво літаків, турбін для електростанцій, легкових автомобілів, одягу, взуття, вершкового масла.

3. Поясніть, чому у світі й в Україні збереглися виробничі кооперативи як форма організації і ведення господарства.

4. Назвіть основні види підприємств в економіці сучасної України й оцініть значущість кожного з них.

5. В 2005 році кількість малих підприємств в Україні зросла у порів-

нянні з 2004-м – на 4,1%, з 2000-м – на 35,4%, а з 1995-м – в 3,1 рази. Проаналізуйте динаміку цього процесу. Які можливості малих підприємств? Яку політику поводить уряд України стосовно малого бізнесу?

Література

1. Економічна теорія: Посібник / За заг. ред. Є.М. Воробйова. – Київ-Харків, 2001. – Гл.9.
2. Коуз Р. Фирма, рынок и право. – М., 1993.
3. Курс экономической теории /Под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. – Киров, 2004. – Гл.9.
4. Мочерний С.В. Довбенко М.В. Економічна теорія. – К., 2004. – Гл.3.1.
5. Мочерний С.В. Економічна теорія. – К., 1999. – Розд. 3.
6. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики. – М., 1999. – Гл. 6.
7. О. Уильямсон. Фирмы и рынки. В кн. «Современная экономическая мысль» / Пер. с англ. – М., 1981.
8. Основи економічної теорії: Підручник: У 2 кн. Кн. 2. Підприємництво, маркетинг, менеджмент / За ред. Ю.В.Ніколенка. – К., 1998. – Гл. 1–4.
9. Основы экономической теории: политэкономический аспект. Ученик / Отв.ред. Г.Н.Климко. – К., 2001. – Разд.19.
10. Основы экономической теории: Уч.пособ. / Под ред. Гуревичева М.Н. – Харьков: НТУ «ХПИ», 2003. – Гл.5.
11. Основы экономической теории: Ученик / С.В.Мочерный, В.К.Симоненко, В.В. Секретарюк. – К, 2000. – Гл.9.
12. Экономическая теория: Учебник/ Под ред.Камаева В.Д. – М., 1998. –Гл.11.
13. Экономическая теория: Ученик / Под общ. ред. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина. – М., 2005. – Гл.10.

Глава 8. ТЕОРІЯ ВИРОБНИЦТВА

1. Виробництво та виробнича функція

Виробництво – це процес використання праці, капіталу, природних ресурсів і матеріалів для створення необхідних продуктів та надання послуг. Виробничі послуги праці, капіталу, землі та підприємницьких здібностей на-

зиваються **факторами виробництва**.

Капітал у речовинній формі – це засоби виробництва, що належать підприємцю. Земля є обов'язковим компонентом процесу виробництва. Будь-який виробничий будинок, спорудження, цех розташовуються на землі. Велику роль земля грає в сільському господарстві. Земля також містить у собі природні ресурси і сировину. Праця – це елемент виробництва, що з'єднує сировину, матеріали, устаткування в єдиний виробничий процес. Без використання праці створення нових благ і послуг було б неможливо. У 70-і роки XIX сторіччя Альфредом Маршаллом був виділений четвертий фактор виробництва – організація. Пізніше Й. Шумпетером цей фактор був названий підприємництвом. Таким чином, виробництво є процесом об'єднання таких факторів, як капітал, праця, земля і підприємництво з метою одержання нових благ і послуг, які необхідні споживачу.

Економічна теорія вивчає, головним чином, виробництво як продуктивну систему, здатну постачати на ринок певну кількість товару, витративши при цьому деякі кошти та споживши певні обсяги ресурсів. Підприємство – основна організаційна ланка економіки країни. Головною метою діяльності будь-якого підприємства є одержання максимального прибутку при мінімумі витрат. Умовами досягнення цієї мети можуть бути: максимізація валового доходу, обсягів продажу, захоплення більшої частки ринку даного виду продукції.

Кожне підприємство постійно вирішує три питання: що робити (продукція, робота, послуги і їхні обсяги); як робити (технологія, фактори виробництва); для кого робити (ринки, споживачі, ціни)? При цьому велику роль відіграє визначення *тимчасового інтервалу*, протягом якого зважаються питання розвитку виробництва. Для підприємства виділяють наступні тимчасові інтервали:

– **короткостроковий** – зміна обсягу виробництва можлива за рахунок використання додаткових факторів виробництва змінного характеру (робочої сили, сировини і матеріалів) при незмінному обсязі використання інших факторів (виробничі потужності, капітальні спорудження);

– **довгостроковий** – зміна обсягу виробництва можлива за рахунок зміни всіх факторів виробництва.

Для організації виробничого процесу необхідні фактори виробництва у певній кількості. **Виробничою функцією** називається залежність максима-

льно можливого обсягу виробленого продукту від певної кількості використуваних факторів виробництва:

$$Q = f(K, L, M),$$

де Q – максимальний обсяг продукту, який можна зробити при заданій технології і визначених факторах виробництва; K – витрати капіталу; L – витрати праці; M – витрати матеріалів.

Для аналізу і прогнозування обсягу виробництва частіше використовується виробнича функція, яка має назву функція Кобба–Дугласа:

$$Q = k \cdot K^\alpha \cdot L^\beta \cdot M^\gamma,$$

де Q – максимальний обсяг продукту при заданих факторах виробництва;
 K, L, M – відповідно витрати капіталу, праці, матеріалів;
 k – коефіцієнт пропорційності (чи масштабності);
 α, β, γ – коефіцієнти еластичності обсягу виробництва відповідно до капіталу, праці і матеріалів (коефіцієнт приросту Q , що припадає на 1 % приросту відповідного фактора).

Різні комбінації факторів виробництва дають різні обсяги виробленої продукції. У короткостроковому інтервалі існує межа росту обсягу виробництва при збільшенні змінного фактора (наприклад, праці), якщо інші (наприклад, капітал) залишаються постійними (у той же час). Ця властивість одержала назву **закону спадної граничної продуктивності**. Цей закон характерний для виробничої функції з одним змінним фактором:

$$Q = f(X, Y),$$

де Y – величина постійного фактора; X – величина змінного фактора.

При зміні кількості сполучень факторів виробництва змінюється й обсяг випуску продукції. Показниками результативності виробництва є сукупний продукт (TP), середній продукт (AP), граничний продукт (MP).

Сукупний продукт – це загальна кількість зробленого продукту. Він змінюється в процесі збільшення використання змінного фактора X за інших незмінних умов.

Середній продукт – це відношення сукупного продукту до кількості використаного у виробництві змінного фактора: $AP = TP/X$.

Граничний продукт – це приріст випуску продукції при викорис-

танні додаткової одиниці змінного ресурсу: $MP = \Delta TP / \Delta X$.

Зазначені залежності можна показати графічно:

Крива сукупного продукту відображає, як змінюється випуск продукції при зміні одного з факторів виробництва, тоді як інші залишаються незмінними (рис. 8.1).

Середній продукт змінного фактору можна визначити, якщо виміряти нахил променя, проведеного від початку координат через відповідну точку кривої сукупного продукту. Так, нахил променя OA можна визначити через співвідношення координат точки A : Q_1/X_1 . Це буде середній продукт у точці A : $AP = \operatorname{tg} \alpha = AM/OM = TP/X$. Він досягне свого максимуму у т. C , яка відповідає точці дотику променя, що виходить від початку координат до кривої сукупного продукту. Якщо проведемо дотичну в т. A на кривій сукупного продукту та знайдемо тангенс кута β , то отримаємо граничний продукт: $MP = \operatorname{tg} \beta = AM/LM = \Delta TP / \Delta X$. (Рис. 8.2).

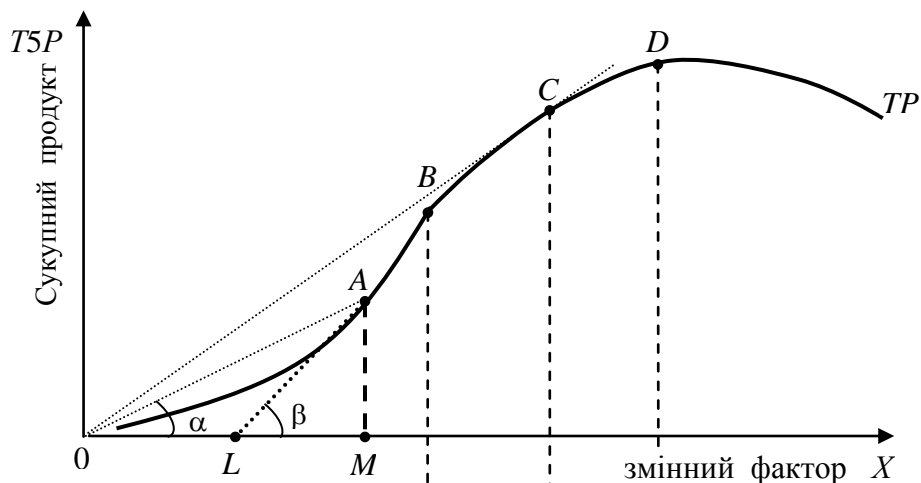

Рисунок 8.1 – Крива сукупного продукту (TP)

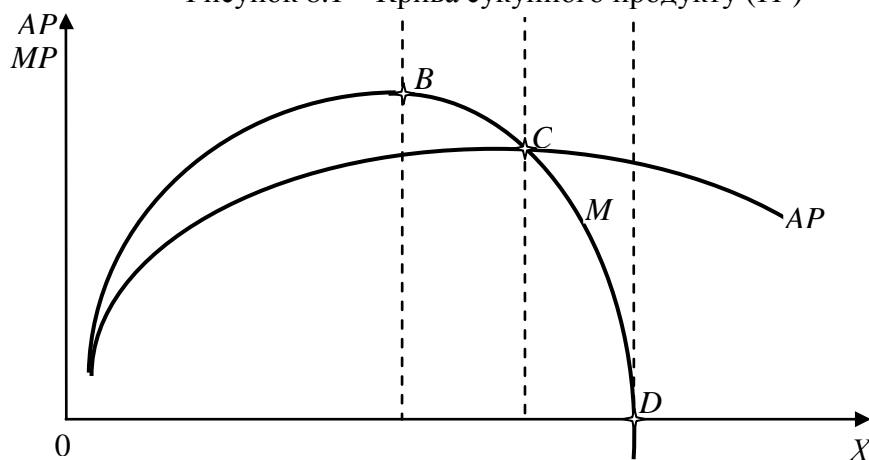

Рисунок 8.2 – Крива середнього та граничного продуктів (AP, MP)

Середній продукт буде збільшуватися доти, поки граничний продукт буде більший за нього. В точці перетину кривих середнього та граничного продуктів середній продукт максимізується.

З'ясування динаміки обсягів виробництва залежно від динаміки змінного фактора для конкретного виробництва має важливе практичне значення. Це використовується насамперед для визначення меж, в яких доцільно вести виробництво з точки зору раціоналізації використання факторів. Для короткотермінового періоду виділяються три стадії виробництва:

– перша стадія: від початку виробництва до досягнення середнім продуктом максимального значення. Вона характеризується надлишком постійного фактора та недостатчею змінного фактора виробництва;

– друга стадія: від максимального значення середнього продукту до досягнення нульового значення граничного продукту. Це найпривабливіша (ефективна) стадія для виробника, оскільки досягається збалансованість факторів виробництва;

– третя стадія: після досягнення граничним продуктом нульового значення. На ній виробництво стає перенасиченим працею і найчастіше призводить до збитків виробника.

2. Ізокванта

Розглянемо варіант, коли змінними є два фактори виробництва (наприклад, праця і капітал), що при визначеному співвідношенні дають у результаті один обсяг виробленого продукту. Наприклад, візьмемо витрати праці і капіталу при виробництві взуття. Витрати праці позначимо X , а витрати капіталу – Y . При визначеній комбінації цих двох факторів може бути вироблено 200 пар взуття ($Q = 200$). Зміна капіталу і праці може відбуватися в різних напрямках. Якщо кількість капіталу збільшується, то застосування праці зменшується, при цьому загальний обсяг виробництва не змінюється. Цю залежність можна представити графічно з використанням ізокванти (кривої рівного обсягу випуску).

Ізокванта – крива, на якій розташовані всі співвідношення факторів, використання яких дає однаковий обсяг випуску продукції (рис. 8.3). При збільшенні обсягів факторів відбувається збільшення обсягу випуску продукції. Ізокванта, що показує виробництво більшого обсягу продукту, буде розташована праворуч і вище попередньої. Ізокванти, що відповідають різним

обсягам продукції, утворюють карту ізоквант (рис. 8.4).

Ізокванти мають негативний нахил. Це пояснюється тим, що збільшення використання одного фактора (при визначеному обсязі випуску продукту) можливе тільки при зменшенні іншого фактора. Показником такої зміни співвідношення факторів є гранична норма технологічного заміщення факторами виробництва один одного.

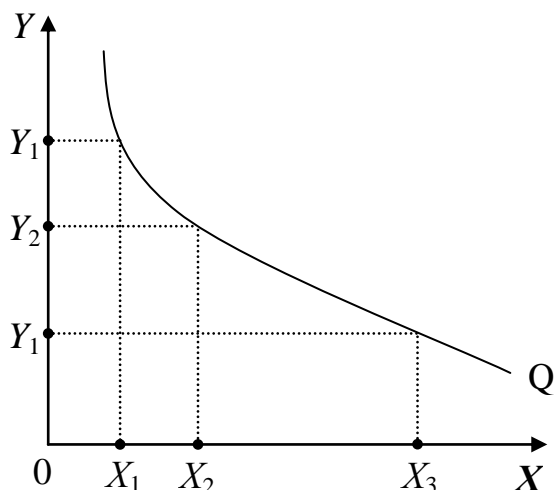

Рисунок 8.3 – Ізокванта

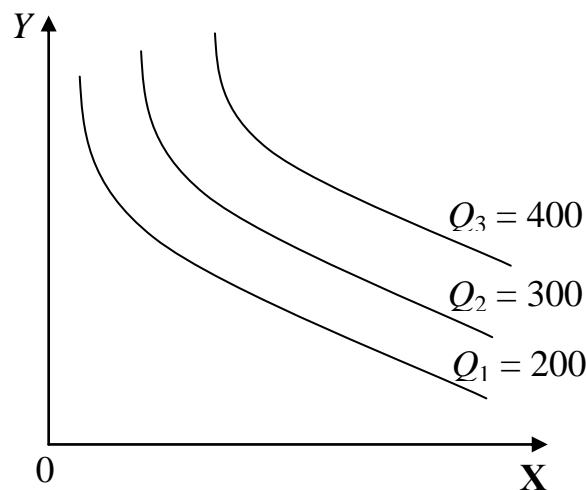

Рисунок 8.4 – Карта ізоквант

Гранична норма технологічного заміщення працею капіталу ($MRTS_{LK}$) – розмір капіталу, який може замінити кожна додаткова одиниця праці без збільшення чи зменшення випуску продукції.

Гранична норма технологічного заміщення фактора Y фактором X розраховується як відношення зміни обсягів їх використання. $MRTS_{x,y}$ береться зі знаком мінус, тому що заміна факторів відбувається в зворотному напрямку:

$$\dot{I} RTS_{xy} = - \Delta Y / \Delta X \quad \dot{I} RTS_{lk} = - \Delta K / \Delta L.$$

Якщо ми візьмемо яку-небудь точку на ізокванті, наприклад, точку A (рис. 8.5), і проведемо до неї дотичну KM, то тангенс кута α дасть нам значення $MRTS_{x,y} = \text{tg } \alpha$.

Ізокванти випуклі до початку координат. У верхній частині ізокванти кут α буде досить великим. Це значить, що для зміни фактора X на одиницю вимагаються значні зміни фактора Y. Отже, у цій частині кривої значення $MRTS_{x,y}$ буде велике. В процесі руху вниз по ізокванті значення граничної

норми технологічного заміщення буде поступово убувати. Це означає, що для збільшення фактора X на одиницю буде потрібно незначне зменшення фактора Y.

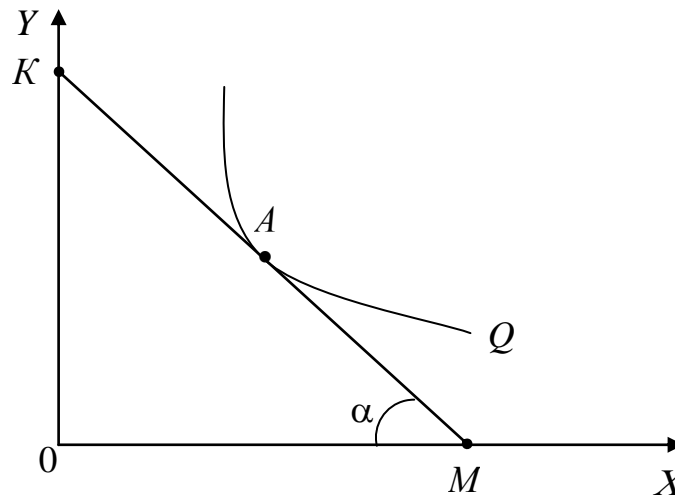

Рисунок 8.5 – Визначення норми технологічного заміщення через дотичну до ізокванти

$MRTS_{x,y}$ зв'язана з граничною продуктивністю факторів виробництва:

а) приріст випуску продукції можливий за рахунок збільшення використання капіталу (K – вісь Y): $\Delta Q_K = MP_K \cdot \Delta K$;

б) за рахунок збільшення використання праці (L – вісь X):

$$\Delta Q_L = MP_L \cdot \Delta L;$$

в) у рамках однієї ізокванти приріст випуску дорівнює нулю (обсяг виробництва не змінюється), тому:

$$\Delta Q_K + \Delta Q_L = MP_K \times \Delta K + MP_L \times \Delta L = 0 \Rightarrow MP_K \times \Delta K = -MP_L \times \Delta L \Rightarrow$$

$$\Delta K = -\frac{MP_L}{MP_K} \Delta L \Rightarrow -\frac{\Delta K}{\Delta L} = -\frac{MP_L}{MP_K} = \dot{=} RTS_{L,K}.$$

Можна зробити висновок, що гранична норма технологічного заміщення визначається співвідношенням граничних продуктів факторів виробництва.

У реальних виробничих процесах зустрічаються два виняткові випадки в конфігурації ізоквант:

1) два фактори ідеально взаємозамінні (рис. 8.6) $MRTS_{x,y} = \text{const}$;

2) два фактори жорстко доповнюють один одного (рис. 8.7).

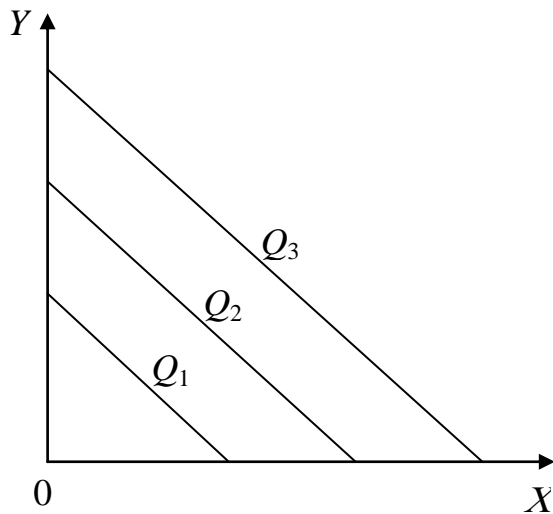

Рисунок 8.6 – Ізокванта при повній взаємозамінності факторів

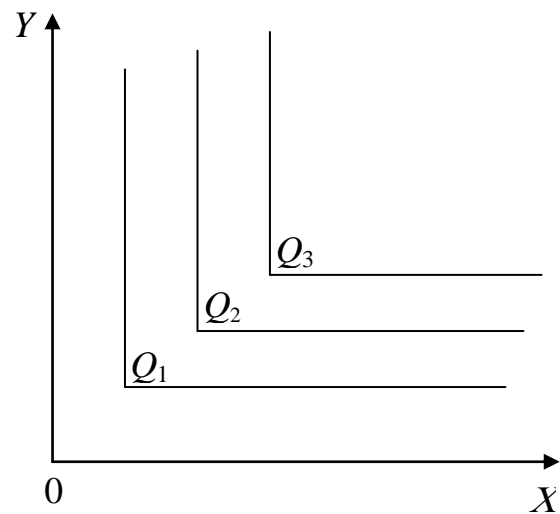

Рисунок 8.7 – Ізокванта при твердій доповнюваності факторів

3. Зміна масштабу виробництва

Важливою задачею для підприємств в довгостроковому періоді є вибір необхідного масштабу обсягу виробництва фірми. Для рішення цієї задачі необхідно знати залежність приросту обсягу випуску продукції від збільшення факторів виробництва. Ця залежність характеризується поняттям **ефекту масштабу виробництва**. Розрізняють: позитивний ефект масштабу; постійний ефект масштабу; негативний ефект масштабу.

Позитивний ефект масштабу – це така ситуація, коли при n-кратному збільшенні факторів виробництва обсяг випуску продукції збільшується більш ніж у n разів (відрізок BC на рис. 8.8).

Постійний ефект масштабу – це така ситуація, коли n-кратне збільшення факторів виробництва викликає n-кратне збільшення обсягу випуску продукції (відрізок AD). **Негативний ефект масштабу** – це така ситуація, коли n-кратне збільшення факторів виробництва приводить до збільшення обсягу випуску продукції менш ніж у n разів (відрізок DP).

У будь-якім виробництві може виникати позитивний, постійний і негативний ефект масштабу.

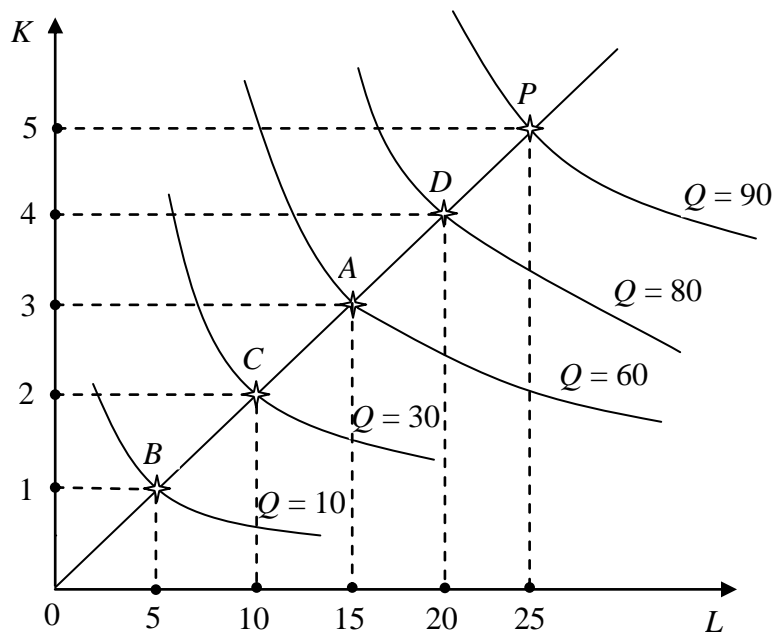

Рисунок 8.8 – Ефект масштабу виробництва

Основні поняття

Закон спадної граничної продуктивності	law of diminishing returns
Сукупний, граничний, середній продукт	total, marginal, average product
Позитивний ефект масштабу	economies of scale
Негативний ефект масштабу	diseconomies of scale
Постійний ефект масштабу	constant returns of scale
Короткостроковий та довгостроковий період	short run and long run
Гранична норма технологічного заміщення	marginal rate of technical substitution
Ізокванта	isoquant
Карта ізоквант	isoquant map
Ізокоста	isocost line

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Закон спадної граничної продуктивності діє:

а) при пропорційному зростанні всіх ресурсів;

б) за умов, що запас усіх ресурсів виробника необмежено в коротко-

строковому періоді;

в) за умов, що не змінюються витрати принаймні одного фактору;

г) при необмеженості трудових ресурсів.

2. Ізокванта – це крива, що ілюструє:

а) всі співвідношення факторів, використання яких дає однаковий обсяг випуску продукції;

б) граничний продукт;

в) різні обсяги продукту, які можна зробити при заданих кількостях ресурсів;

г) середній продукт.

3. Виробнича функція показує:

а) які витрати потрібно здійснити на той чи інший обсяг випуску;

б) найбільш вигідний для фірми випуск при заданих цінах на ресурси;

в) максимальну кількість продукту, яку можна одержати, використовуючи різні сполучення ресурсів;

г) мінімальну кількість продукту, яку можна одержати, використовуючи різні сполучення ресурсів.

4. Сукупний продукт досягає максимального рівня, коли:

а) середній продукт дорівнює нулю;   в) граничний продукт більше нуля;

б) граничний продукт дорівнює нулю;   г) середній продукт більше нуля.

5. Заміщення одного ресурсу іншим за умов незмінності обсягу виробництва відбувається:

а) при русі по одній ізокванті;

б) при переході з однієї ізокванті на іншу;

в) тільки у випадку спадної продуктивності;

г) немає правильної відповіді.

6. Гранична норма технічного заміщення праці капіталом дорівнює 2.

Для забезпечення обсягу виробництва продукції незмінним при скороченні використання праці на 4 одиниці, необхідно збільшити використання капіталу:

а) на 1/2 одиниці;

в) на 8 одиниць;

б) на 2 одиниці;

г) необхідна додаткова інформація.

5	1460		
6	1670		
7	1700		
8	1690		

3. Використовуючи наступні дані, доведіть, що закон спадної граничної продуктивності діє в даному випадку. (Інші фактори передбачаються незмінними).

Витрати робочого часу	0	1	2	3	4	5	6	7
Сукупний продукт	0	1	3,5	8,5	15	19	21	22,5
Граничний продукт								

Накресліть два графіки, на одному з яких зображений сукупний продукт, на іншому – граничний продукт.

4. Використовуючи наступні дані, дайте відповіді на питання:

	L	K	Q
A	40	20	200
Б	60	30	400
В	120	60	800
Г	180	90	880

Визначте ефект масштабу при переході від технології А к Б, від Б к В, від В к Г. Нарисуйте карту ізоквант.

Література

1. Ивашковский С.Н. Микроэкономика: Учебник. – М., 1998. – Гл. 6.
2. Лисовицкий В.Н. Микроэкономика. – Харьков, 1993. – Гл. 5.
3. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс. – М.: Республика, 1999. – Гл.22.
4. Микро-, макроэкономика. Практикум. Задачи, тесты, ситуации. – СПб., 1994. – Гл. 7.
5. Микроэкономика/ Под ред. Е.Б.Яковлевой. – М., 1997. – Гл. 3.
6. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики: Учебник для вузов. – М., 2002. – Гл.

Тема 9. ВИРОБНИЦТВО ТА ТЕОРІЯ ВИТРАТ

1. Витрати виробництва

Кожне виробництво пов'язане з витратами сировини, робочої сили, устаткування, землі, електроенергії і т. ін. Нові блага неможливо створити без необхідних ресурсів. Усі ресурси мають обмежений характер. Кожен з них може бути використаний для виробництва різних продуктів. Ресурси, що витрачені на виробництво даного товару, втрачені (загублені) для виробництва інших товарів. Наприклад, для виробництва велосипедів використовуються металеві труби, які можна застосувати при створенні дитячих візків, каркасів для теплиць. З деревини можна робити меблі та папір. З цих прикладів видно, що будь-які витрати на виробництво якого-небудь товару носять альтернативний характер.

Виробники повинні постійно рахувати витрати на виробництво того чи іншого продукту. **Витрати** – це сума коштів, витрачених на виробництво продукції.

Існує два підходи до визначення витрат: бухгалтерський і економічний. Поняття бухгалтерських і економічних витрат пов'язане з зовнішніми і внутрішніми витратами. **Зовнішні (явні) витрати** – це витрати підприємства на придбання ресурсів у зовнішніх постачальників. **Внутрішні (неявні) витрати** можна визначити як вартість факторів виробництва, що знаходяться у власності господаря підприємства.

Бухгалтерський підхід до визначення витрат розглядає тільки зовнішні витрати (рис. 9.1). Усі ці витрати відбиваються в бухгалтерських рахунках і поділяються на прямі і непрямі. При визначенні економічних витрат окрім бухгалтерських беруться й внутрішні витрати, що враховують вартість ресурсів, що належать фірмі (рис. 9.2).

Рисунок 9.1 – Склад бухгалтерських витрат

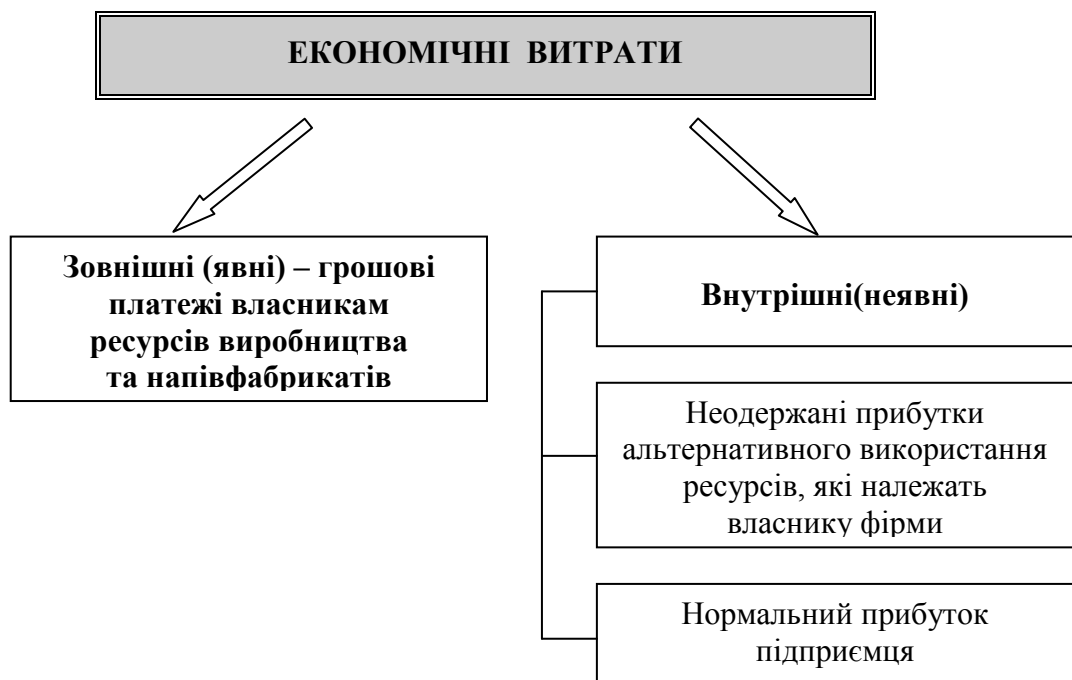

Рисунок 9.2 – Склад економічних витрат

2. Доходи виробництва

Мета кожного підприємства – дістати максимальний прибуток. У мікроекономіці розглядаються поняття доходу і прибутків, досліджуються умови їх максимізації.

Сукупний дохід (TR) – це виторг від продажу продукту: $TR = P \cdot Q$, де P – ціна одиниці продукції; Q – кількість проданих одиниць продукції.

Середній дохід (AR) – це дохід на одиницю проданої продукції: $AR = TR/Q$.

Граничний дохід – це приріст сукупного доходу при продажі додаткової одиниці продукції: $MR = dTR/dQ$.

Прибуток (Pf) – це різниця між сукупним доходом (виторгом) і витратами на виробництво. Розрізняють нормальний прибуток, бухгалтерський та економічний. **Нормальний прибуток** – плата, яку повинна робити фірма, щоб придбати й утримати (у рамках даного підприємства) підприємця. **Бухгалтерський прибуток** – це різниця між доходами фірми і бухгалтерськими (зовнішніми) витратами. **Економічний прибуток** – це надлишок доходу над економічними витратами.

Видно, що економісти і бухгалтери по-різному визначають величину прибутку. Прибуткова справа для бухгалтера може бути збитковою для економіста. Така ситуація складається тоді, коли використовувані ресурси дають менший результат, ніж могли б отримати при використанні іншим способом.

Економічний підхід при розрахунку прибутку має винятково важливе значення для прийняття рішень. Бухгалтерський підхід важливий для поточної господарської діяльності (для оподаткування, розрахунку амортизаційних відрахувань). Економічний підхід має універсальне значення в організації бізнесу.

Щоб прийняти правильне рішення про вкладення капіталу й обсяг випуску, фірма також розраховує показники середнього прибутку (APf) і граничного прибутку (MPf).

$$APf = Pf/Q; \quad MPf = dPf/dQ.$$

3. Функція витрат і рівновага виробника

Кожен виробник, купуючи фактори для організації виробництва, має

обмеження в засобах. Нехай фактор "праця" (L – вісь X) і фактор "капітал" (K – вісь Y) є змінними. Вони мають визначені ціни (r – ціна капіталу, w – ціна праці на період аналізу залишаються постійними). Тоді витрати на придбання ф фактора "працю" складуть wL , а фактора "капітал" – rK . Сукупні витрати ($TC = \text{const}$) складуть:

$$TC = wL + rK.$$

Крива, що показує всі сполучення трудового і капітального факторів виробництва, що мають однакову вартість, називається *ізокою*. Зі збільшенням коштів на придбання факторів лінія ізокости буде зрушуватися вправо і вгору. Графічно ізокоста виглядає так само, як бюджетна лінія споживача. При незмінних цінах ізокости являють собою прямі рівнобіжні лінії з негативним кутом нахилу. Чим більше бюджетні можливості виробника, тим далі від початку координат знаходиться ізокоста (рис. 9.3). Ізокосту також називають лінією рівних витрат підприємства.

Обсяги використовуваного капіталу (K) і праці (L) становлять:

$$K = \frac{TC}{r} - \frac{w}{r}L; \quad L = \frac{TC}{w} - \frac{r}{w}K.$$

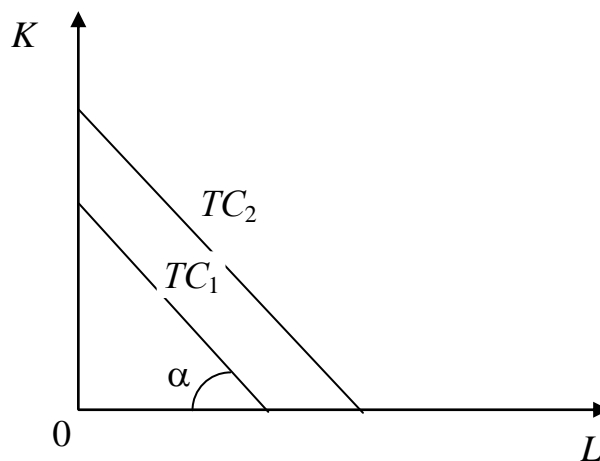

Рисунок 9.3 – Ізокости

Якщо змінюється ціна фактора, то змінюється і кут нахилу ізокости α (рис. 9.3), що визначається співвідношенням w/r .

Рівновага виробника забезпечується тоді, коли він досягає максимуму обсягу виробництва при мінімальних витратах. Звичайно для стабільної технології це можна одержати в окремих точках ізоквант (частіше в одній), де

кут нахилу ізокванти збігається з кутом нахилу дотичної до неї ізокошти (рис. 9.4).

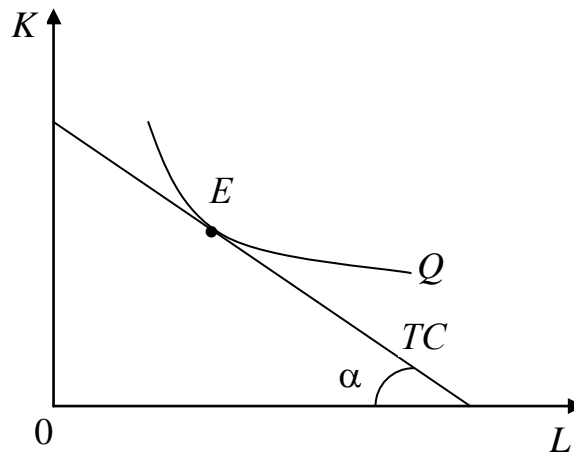

Рисунок 9.4 – Оптимум виробника

Іншими словами, оптимум виробника визначається рівністю граничної норми технологічного заміщення одним ресурсом іншого (характеристика ізокванти) і співвідношенням цін ресурсів (характеристика ізокошти), і виникає в тому випадку, коли гранична норма технологічного заміщення дорівнює відношенню цін факторів виробництва.

$$\dot{RTS}_{L,K} = \frac{MP_L}{MP_K} = \frac{w}{r} \Big|_{TP = \text{const}} \text{ або } \frac{MP_L}{w} = \frac{MP_K}{r}.$$

Останнє рівняння відображає **принцип найменших витрат**, суть якого у тому, що виробництво заданого обсягу продукції з мінімальними витратами вимагає, щоб ресурси, які одночасно використовуються, мали однакову величину граничного продукту на одиницю вартості ресурсу.

Якщо з'єднати точки, що відповідають комбінаціям факторів виробництва, які мінімізують витрати при різних заданих обсягах виробництва, то дістанемо так звану **траєкторію зростання**.

4. Витрати в короткостроковому періоді

У короткостроковому періоді виділяють сукупні, постійні, змінні, середні і граничні витрати.

Постійні витрати (FC) – це витрати, що не залежать від обсягу виробництва продукції. До них відносяться орендна плата, витрати на рекла-

му, плата за банківський кредит, оплата праці директора й управлінського персоналу. Постійні витрати існують навіть при нульовому обсязі виробництва (рис. 9.5).

Змінні витрати (VC) – це витрати, величина яких змінюється при зміні обсягу виробництва. До них відносяться витрати на сировину, паливо, електроенергію, оплату робочої сили (рис. 9.6).

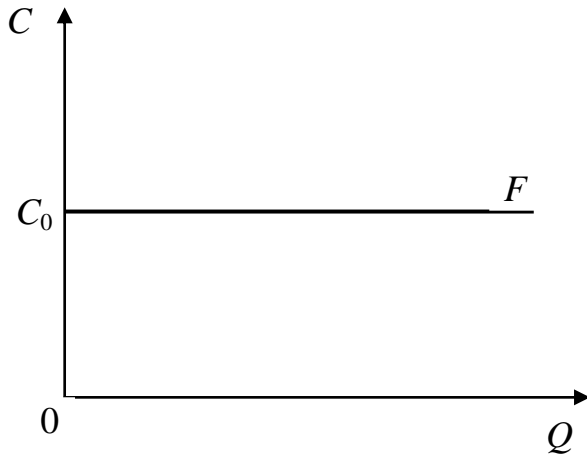

Рисунок 9.5 – Постійні витрати фірми

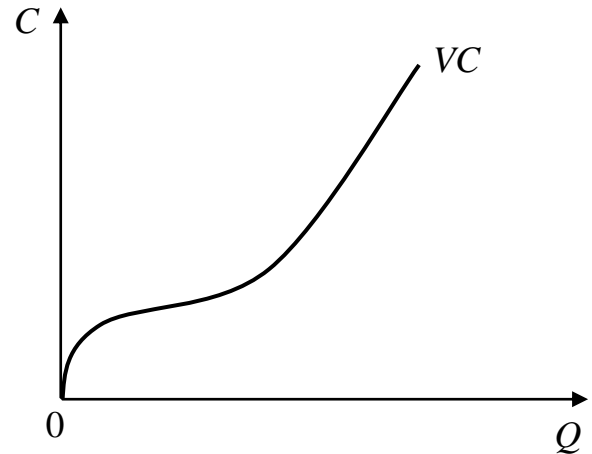

Рисунок 9.6 – Змінні витрати фірми

Сукупні витрати (TC) – це сума постійних і змінних витрат фірми $TC = FC + VC$. Графічно сукупні витрати зображуються як результат підсумовування кривих постійних і змінних витрат (рис. 9.7).

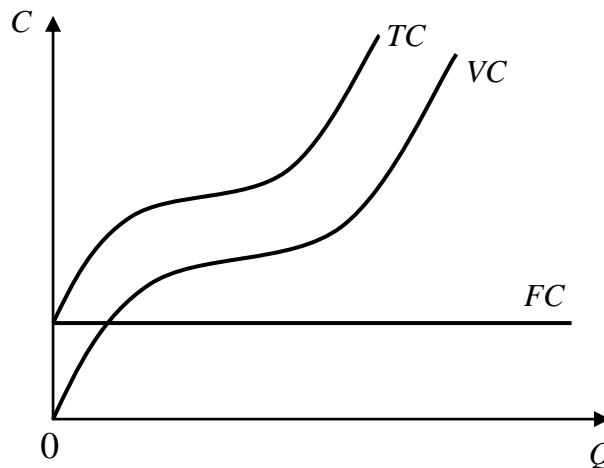

Рисунок 9.7 – Сукупні витрати фірми

Кожного виробника цікавить, чому рівні витрати в розрахунку на одиницю продукції (середні витрати). Виділяють середні сукупні витрати, середні постійні і середні перемінні витрати.

Середні постійні витрати (AFC) – це постійні витрати, що прихо-

дяться на одиницю продукції. Середні постійні витрати розраховуються за формулою: $AFC = FC/Q$. В процесі збільшення обсягу виробництва вони будуть зменшуватися.

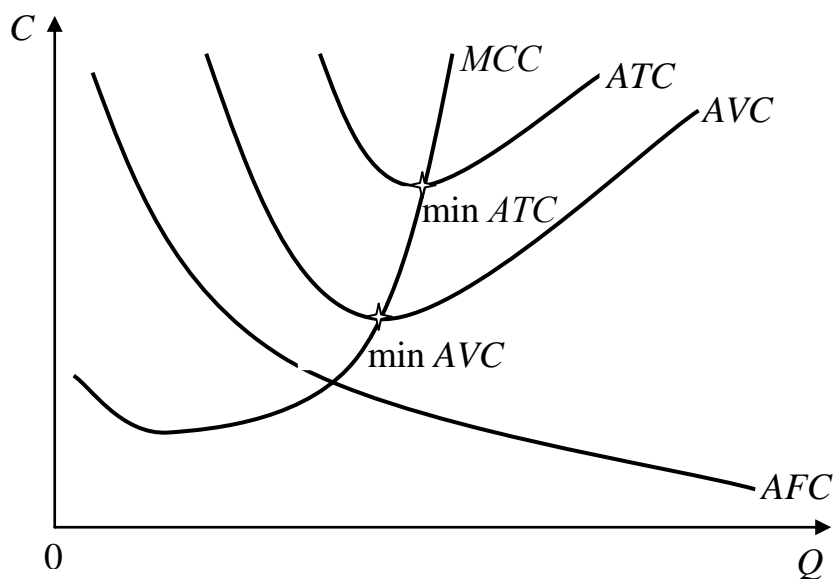
Середні змінні витрати (AVC) – це змінні витрати, що приходяться на одиницю продукції. Середні змінні витрати розраховуються за формулою: $AVC = VC/Q$.

Середні сукупні витрати (ATC) показують сукупні витрати на одиницю продукції. Вони визначаються за формулою:

$$TC/Q = (FC + VC)/Q = AFC + AVC.$$

Граничні витрати (MC) – це додаткові витрати на виробництво додаткової одиниці продукції. Граничні витрати визначаються за формулою: $MC = \Delta TC/\Delta Q$.

Зміна граничних витрат визначається зміною змінних витрат у результаті випуску додаткової одиниці продукції (постійні витрати не змінюються при зміні обсягу виробництва). Отже, математично граничні витрати можна записати так:

$$MC = \Delta VC/\Delta Q = dVC/dQ.$$

Рисунок 9.8 – Криві середніх і граничних витрат

Розміри граничних і середніх витрат мають важливе значення, тому що від них залежить вибір фірмою обсягу виробництва. На рис. 9.8 представлена родина кривих середніх і граничних витрат. З графіків видно, що

криві ATC , AVC і MC мають U -подібну форму. Між ними складаються важливі співвідношення:

1. MC не залежать від FC , тому що FC не залежать від обсягу виробництва, а MC – це приросні витрати.

2. Поки MC менше ATC (AVC), криві середніх витрат мають негативний нахил. Це означає, що виробництво додаткової одиниці продукції зменшує середні витрати.

3. Коли MC дорівнюють ATC (AVC), це значить, що середні витрати перестали зменшуватися, але ще не почали рости. Це точка мінімальних середніх витрат ($AVC = \min$, $ATC = \min$).

4. Коли MC стають більшими за ATC (AVC), криві середніх витрат ідуть вгору, що говорить про збільшення середніх витрат у результаті виробництва додаткової одиниці продукції.

5. Витрати фірми в довгостроковому періоді

У довгостроковому періоді фірма може змінити масштаби своїх виробничих потужностей. Галузь у цілому може змінювати свої масштаби (нові фірми можуть вступити в галузь, а вже існуючі – залишити її). Усі витрати в довгостроковому періоді є змінними. Це пояснюється великими можливостями фірм. Фірма може розширити виробничі площі, залучити додаткові позикові засоби, перейти до більш прогресивних методів виробництва. На великих підприємствах у довгому періоді можливе застосування потокових і конвеєрних ліній, нових технологій (автоматизація виробництва).

Крива середніх сукупних витрат у довгостроковому періоді ($LATC$) так само, як і крива ATC у короткому періоді, має U -подібну форму. ATC у короткому періоді має U -подібну форму в результаті дії закону спадної граничної продуктивності фактору виробництва.

Кожна фірма в той чи інший момент має визначений масштаб виробництва. Цьому масштабу відповідає своя крива середніх витрат короткострокового періоду. Таких кривих існує стільки, скільки масштабів виробництва досліджується. Змінюючи ці масштаби, фірма переходить від однієї кривої ATC до іншої. При цьому переході середні витрати спочатку будуть зменшуватися, а потім будуть поступово зростати (на рис. 9.8 це видно при переході від ATC_1 до ATC_3 , а потім від ATC_3 до ATC_5). З'єднавши точки мінімуму ATC_1 , ATC_2 , ATC_3 , ATC_4 , ATC_5 , одержимо середні витрати в довго-

строковому періоді $LATC$ (рис. 9.9).

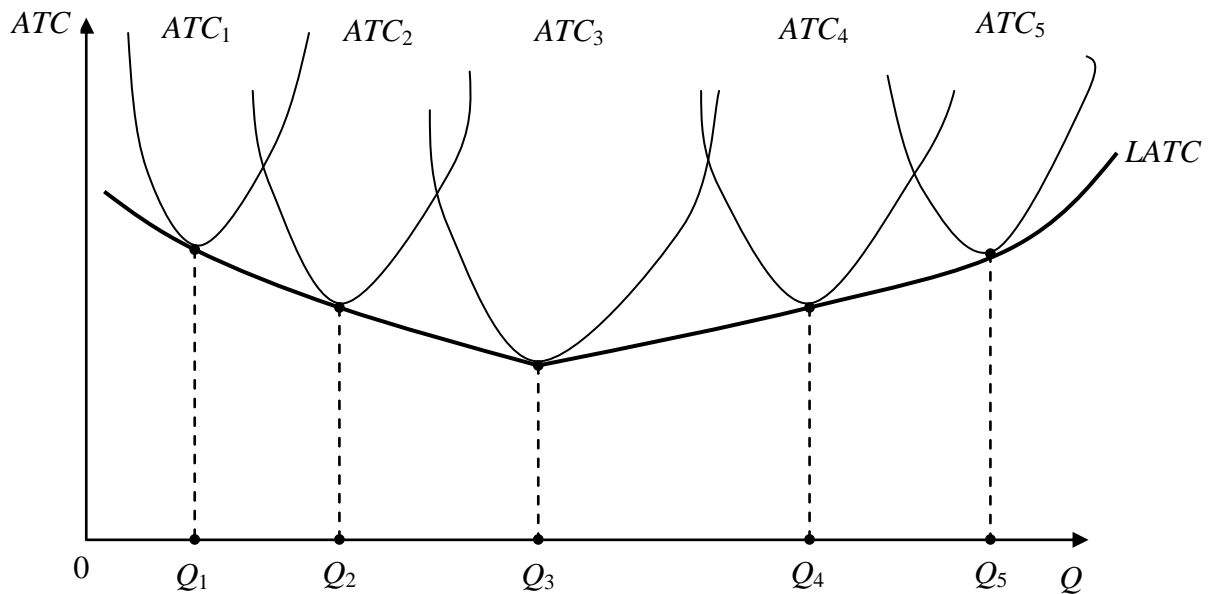

Рисунок 9.9 – Криві короткострокових і довгострокових середніх витрат

Зменшення ATC у довгостроковому періоді (від ATC_1 до ATC_3) до обсягу Q_3 пояснюється тим, що з розширенням виробництва темпи приросту готової продукції більші темпів приросту витрат. Це відбувається в результаті дії ефекту економії від масштабу (чи позитивна віддача від масштабу). На початковому етапі збільшення кількості використовуваних факторів виробництва дозволяє використовувати більш продуктивну техніку і технологію, знизити число зайнятих, заощадити на будівництві будинків, комунікацій, зменшити витрати на рекламу, навчання, маркетинг. Наприклад, виробництво їжі в одному ресторані "Макдональдс" неефективно. Тому ресторани поєднуються в систему, де діють централізована кухня, з якої обіди доставляються в усі ресторани.

Але подальше розширення виробництва приведе до того, що на фірмах зростуть витрати на додаткові структури керування – відділи, зміни, ділянки; відповідно – на адміністративний апарат; знизиться ефективність керування. Усе це викликає збільшення витрат виробництва і крива $LATC$ стане зростати.

Ефективним масштабом виробництва вважаються такі розміри виробництва, коли при зростанні обсягу випуску (Q_1 , Q_2 , Q_3) $LATC$ знижуються. Неефективним масштабом виробництва вважаються такі розміри виробництва, коли фірма несе збитки від збільшення випуску (Q_4 , Q_5). Оптимальним

масштабом вважається той, при якому досягається мінімум витрат. При об'язі Q_3 фірма оптимізує свою діяльність у довгостроковому періоді.

6. Трансакційні витрати

Аналіз фактичного стану справ показує, що у більшості галузей виробництва реальні масштаби діяльності фірм більше їх ефективного масштабу, обумовленого виробничими витратами. Виявляється, що реальні масштаби діяльності фірм можуть бути пояснені тільки наявністю іншого виду витрат, а саме, трансакційних витрат.

Трансакційні витрати – це витрати, що виникають у процесі обміну прав власності, іншими словами, витрати, що спостерігаються не у процесі виробництва, а у процесі обміну. Зрозуміло: якщо ефективний масштаб операцій обміну перевищує ефективний масштаб виробництва, то стає вигідним створення многозаводських фірм, що поєднують виробничу діяльність декількох підприємств.

Неокласична економічна теорія традиційно не звертала уваги на трансакційні витрати та ставила в центр свого аналізу виробничі витрати. Залучення їх до економічного аналізу дозволяє пояснити багато явищ, що не можуть бути пояснені у вузьких рамках традиційної неокласичної економічної теорії. Зокрема, засновник теорії трансакційних витрат Р. Коуз за їх допомогою пояснив необхідність існування окремих фірм, а як згадувалось вище, за їх допомогою можна пояснити і величину реальних розмірів фірм.

За винятком розходження сфер прояву, відмінність трансакційних і виробничих витрат не така вже велика. Як і виробничі, трансакційні витрати повинні визначатися за альтернативним принципом, тобто, як альтернативні витрати. Підприємці постійно здійснюють вибір з різних варіантів проведення трансакцій з метою скорочення витрат, що виникають, іншими словами, прагнуть мінімізувати свої альтернативні витрати.

Особливу роль при цьому грає скорочення трансакційних витрат. Втрати є складовою частиною не тільки трансакційних, але й виробничих витрат. Однак, в останньому випадку вони грають підлеглу, другорядну роль, виникають чи випадково, чи через особливості виробничого процесу і, у кінцевому рахунку, їх частка в загальній масі витрат звичайно не настільки вже велика. Навпроти, саме втрати є головною перешкодою на шляху здійснення трансакцій, тому їх прагнуть запобігти, здійснюючи трансакційні

витрати, що забезпечують безперешкодне протікання трансакцій.

Відповідно до двох типів трансакційних витрат – втрат і витрат, усі види трансакційних витрат можна розділити на дві великі групи.

До трансакційних втрат відносяться витрати непередбачених подій: витрати непередбачених дій контрагентів; витрати, пов'язані із можливим різночитанням положень контракту; витрати неузгодженості законодавства та інших нормативних актів; витрати через відсутність дійового контролю та примусу до дотримання законодавчих норм; витрати опортуністичної (тобто спрямованої на порушення попередніх домовленостей) поведінки. До трансакційних витрат входять інформаційні витрати; витрати специфікації та захисту прав власності; витрати здійснення розрахунків; витрати укладання контрактів.

Наведений перелік показує, що хоч трансакційні витрати не завжди враховуються, тобто значною мірою носять неявний характер, вони грають дуже важливу роль в економічних процесах. До впливу трансакційних витрат на економічну ефективність ми ще повернемося при розгляді ринку досконалої конкуренції та монополії.

Основні поняття

Економічні (альтернативні) витрати	economic (opportunity) cost
Явні и неявні витрати	explicit and implicit cost
Нормальний і економічний прибуток	normal and economic profit
Короткострокові та довгострокові періоди	short run and long run
Постійні витрати	fixed cost
Змінні витрати	variable cost
Сукупні витрати	total cost
Середні постійні витрати	average fixed cost
Середні змінні витрати	average variable cost
Середні сукупні витрати	average total cost
Граничні витрати	marginal cost

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь.

1. Ізокоста – це:

б) $MC = AVC$; г) немає вірних відповідей.

9. Який з наступних видів витрат не приймається до уваги при виробленні рішень про оптимальний обсяг виробництва фірми:

а) середні змінні витрати; в) середні постійні витрати;

б) середні сукупні витрати; г) граничні витрати.

10. Яка з наступних кривих ніколи не приймає U -образної форми:

а) AVC ; б) MC ; в) AFC ; г) ATC .

Вправа 2. Знайдіть правильні відповіді.

1. Економічні витрати містять у собі:

а) зовнішні грошові платежі власникам ресурсів виробництва та напів-фабрикатів;

б) явні витрати, але не включають неявні витрати;

в) внутрішні витрати;

г) явні і неявні витрати, які зменшені на величину нормального прибутку.

2. Бухгалтерські витрати – це:

а) витрати на сировину, матеріали;

б) відсотки на позикові засоби;

в) витрати в грошовій формі на виробництво і реалізацію продукції;

г) зарплата робітників.

3. Рівновага виробника забезпечується, коли:

а) забезпечуються мінімальні витрати виробництва;

б) кут нахилу ізокванти збігається з кутом нахилу дотичної до неї із окості;

в) $\dot{RTS}_{L,K} = \frac{MP_L}{MP_K} = \frac{w}{r} \Big|_{TP = \text{const}}$;

г) немає вірних відповідей.

4. До трансакційних витрат відносяться витрати:

а) витрати неузгодженості законодавства;

б) витрати непередбачених дій контрагентів;

в) пов'язані із можливим різночитанням положень контракту;

г) немає вірних відповідей.

Вправа 3. Виконайте завдання.

1. Вкажіть до якого періоду належать дані. Заповніть наступну таблицю.

Кількість робітників	Об'єм виробництва	AP_L	MP_L	Ставка заробітної плати	FC	VC	TC	AFC	AVC	ATC	MC
0	0			10	50						
1	5			10	50						
2	15			10	50						
3	30			10	50						
4	50			10	50						
5	75			10	50						
6	95			10	50						
7	110			10	50						
8	120			10	50						
9	125			10	50						
10	125			10	50						

а) намалюйте криві TP , AP_L , MP_L ;

б) намалюйте криві TC , FC , VC ;

в) намалюйте криві AFC , AVC , ATC , MC ;

г) при якому загальному обсязі виробленого продукту граничний продукт труда зростає, залишається незмінним, убуває.

2. Фірма-випускник мікрохвильових печей працює в умовах конкуренції. Функція сукупних витрат фірми має вигляд $TC = 100 + Q^2$. Знайдіть: 1) скільки необхідно виробити печей, щоб отримати максимальний прибуток, якщо ціна печі дорівнює 60 грош. одиниць; 2) чому дорівнює максимальний прибуток.

3. Функція сукупних витрат фірми має вигляд $TC = 150 + 5Q + 2Q^2$. Визначте: FC , VC , MC , ATC , AFC , AVC . За якого обсягу випуску ATC прийме мінімальне значення.

Література

1. Івашковский С.Н. Микроэкономика: Учебник. – М., 1998. – Гл.6.
2. Лисовицкий В.Н. Микроэкономика. – Харьков, 1993. – Гл.5.

3. Макконнел К., Брю С. Экономикс. – М.: Республика, 1999. – Гл.22.
4. Микро-, макроэкономика. Практикум. Задачи, тесты, ситуации. – СПб., 1994. – Гл.7.
5. Микроэкономика/ Под ред. Е.Б.Яковлевой. – М., 1997. – Гл.4.
6. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики: Учебник для вузов. – М., 2002. – Гл.5.

Глава 10. КОНКУРЕНЦІЯ І МОНОПОЛІЯ

1. Ринок досконалої конкуренції

Сучасний ринок характеризується різноманіттям галузей. Є галузі, які схожі між собою, є галузі, які істотно відрізняються. Звичайно економісти виділяють чотири **типи ринкових структур**: досконалу конкуренцію, чисту монополію, олігополію й монополістичну конкуренцію. Досконала конкуренція й чиста монополія представляють два полюси, між якими розташовуються олігополія (ринок, близький по деяких параметрах до ринку чистої монополії) і монополістична конкуренція (ринок, близький до ринку досконалої конкуренції). Основні параметри, за якими можна судити про те, з яким типом ринкової структури ми маємо справу, наступні: 1) чисельність фірм на ринку; 2) тип продукту; 3) контроль над ціною; 4) умови вступу в галузь; 5) нецінова конкуренція.

У процесі дослідження кожної галузі важливо розуміти, як визначається для кожної з них оптимальна ціна, а також, як устанавлюються оптимальні обсяги виробництва. Ця інформація допомагає, як самому підприємцю побудувати грамотну стратегію розвитку свого підприємства, так і споживачеві, що одержує можливість спрогнозувати поведінку продавця й дотримати своїх інтересів.

Ринкова структура називається **досконалою конкуренцією**, якщо жоден із продавців не здатний зробити істотного впливу на ціну. Основні характерні риси ринку досконалої конкуренції наступні: 1) велика кількість незалежно діючих продавців; 2) однорідна (стандартизована) продукція, внаслідок чого відсутня нецінова конкуренція; 3) контроль над ціною відсутній, оскільки на ринку функціонує велика кількість незалежно діючих продавців, які виробляють настільки незначну частину від загального обсягу виробництва, що, збільшивши або зменшивши її, вони не зможуть вплинути

на загальний рівень цін; 4) легкий вступ і вихід із галузі, тому що не існує серйозних перешкод – законодавчих, технологічних, фінансових; 5) відсутність нецінової конкуренції, тому що продукція однорідна. Типовим прикладом ринків досконалої конкуренції служить: ринок сільськогосподарських товарів, ринок іноземних валют, фондовий ринок.

У чистому вигляді умови досконалої конкуренції досить складно реалізуються на практиці. Наприклад, однорідність продукції може бути нездійсненна у наслідок географічного місця продажу, умов обслуговування й т. і. Звідси випливає можливість відносного впливу й на ціну продукту.

Крива попиту фірми-досконалого конкурента є абсолютно еластичною (рис 10.1). Це пояснюється тим, що фірма, яка виходить на ринок, пристосовується до тієї ціни, що вже склалася на даний продукт. Будь-яке підвищення або зниження ціни може призвести до витиснення фірми з даного ринку.

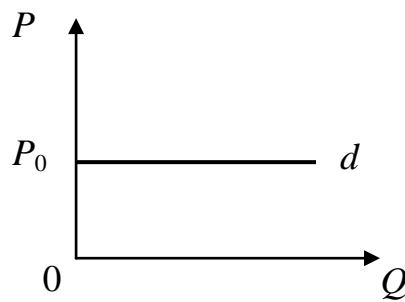

Рисунок 10.1 – Абсолютно еластичний попит конкурентної фірми

При дослідженні ринку досконалої конкуренції важливо визначити період спостереження: **короткостроковий або довгостроковий**. У короткостроковому періоді існує певна кількість фірм, кожна з яких не змінює свої виробничі потужності. У довгостроковому періоді фірми мають досить часу для збільшення своїх виробничих потужностей (додаткова закупівля устаткування, розширення виробничих площ).

У короткостроковому періоді фірма-досконалий конкурент прагне максимізувати прибуток, знаючи рівноважну ціну й установивши рівноважний обсяг продажів. Існує два методи визначення рівноваги фірми-досконалого конкурента: 1) порівняння валового доходу й валових витрат (TR і TC), 2) порівняння граничного доходу й граничних витрат (MR і MC). Перший метод базується на визначенні такого обсягу виробництва при заданій галузевій ціні, за яким різниця (прибуток) між валовим доходом і ва-

ловими витратами буде максимальною. Другий метод зіставляє швидкості зміни валового доходу й валових витрат і припускає визначення такого обсягу виробництва, за яким дані швидкості будуть однакові (або, що теж саме, прибуток буде максимальним). У цьому випадку умовою максимізації прибутку буде рівність $MR = MC$. Оскільки ціна на продукцію фірми-досконалого конкурента не змінюється, умова максимізації прибутку для неї така: $MR = MC = P$.

Фірма-досконалий конкурент у короткостроковому періоді може одержувати **економічний прибуток, нормальний прибуток**, мінімізувати збитки й закриватися. У першому випадку ціна повинна перевищувати розмір середніх загальних витрат (ATC) при відповідному випуску продукції. При одержанні нормального прибутку ціна буде в точності відповідати ATC . У випадку мінімізації збитків ціна може бути нижча за ATC , але вона не повинна бути нижче середніх змінних витрат (AVC). Тобто при мінімізації збитків повинна виконуватися умова $P > AVC$. У цьому випадку фірмі не слід закриватися, оскільки у випадку закриття вона зазнає збитки у розмірі постійних витрат, величина яких перевищує розмір поточних збитків. Але якщо ж ціна буде нижче середніх змінних витрат ($P < AVC$), фірмі варто закритися, оскільки величина її збитків вже перевищує розмір постійних витрат.

Якщо фірми-досконалі конкуренти одержують у довгостроковому періоді економічний прибуток, це є сигналом для вступу в галузь інших фірм. При цьому ринкова ціна знижується до рівноважного стану за рахунок зростаючої пропозиції. За даною ціною фірма-досконалий конкурент буде одержувати нормальний прибуток, а середні загальні витрати досягнуть мінімального рівня. Тобто, у довгостроковому періоді фірма-досконалий конкурент досягне рівноваги за умови:

$$P = \min ATC = MC = MR.$$

Аналогічним чином збитки досконалих конкурентів призводять до зниження пропозиції й підвищення ціни до рівноважного рівня.

Переваги ринку досконалої конкуренції полягають у наступному:

1) внаслідок того, що ціна на продукцію фірми дорівнює її мінімальним середнім витратам, споживач одержує товари за мінімальною із всіх можливих цін;

2) ринок досконалої конкуренції створює умови для **ефективного використання обмежених ресурсів**, оскільки витрати фірми на одиницю продукції мінімальні;

3) досконалі конкуренти розподіляють обмежені ресурси таким чином, щоб максимально задовольнити потреби споживачів. Якщо попит на товар збільшується, то його пропозиція також зростає.

До **недоліків** ринку досконалої конкуренції можна віднести наступне:

1) прагнення фірми-досконалого конкурента окупити всі витрати призводить до виникнення побічних витрат, наприклад, до забруднення навколишнього середовища, що перекладається в цілому на суспільство;

2) фірми-досконалі конкуренти найчастіше не зацікавлені в розробці й використанні технічних досягнень, оскільки на даному ринку існує високий ступінь копіювання за рахунок вільного входження й виходу з нього. Так, витрати може нести одна фірма-розроблювач винаходу, а прибуток буде ділити вся галузь;

3) однорідність продукції не дозволяє споживачеві вибрати продукт на свій смак.

2. Ринок чистої монополії

Протилежним полюсом ринку досконалої конкуренції є ринок чистої монополії. **Чиста монополія** існує тоді, коли одна фірма є єдиним виробником продукту, в якого немає близьких замінників. Характерні риси ринку чистої монополії наступні: 1) єдиний продавець на ринку (ціла галузь може складатися з однієї фірми); 2) продукція унікальна (немає близьких замінників); 3) значний контроль над ціною, а також контроль обсягу пропозиції; 4) серйозні перешкоди на вступі в галузь у вигляді економічних, технічних, юридичних й інших бар'єрів; 5) нецінова конкуренція існує, але має специфічний характер, наприклад, прояв добродійності. Типовим прикладом підприємств-монополістів є комунальні підприємства.

Крива продажів монополіста збігається із кривою попиту на ринку даного товару, тому монополіст може збільшити обсяги продажів тільки знижуючи ціну кожної наступної одиниці продукції. Таким чином, граничний дохід монополіста буде завжди меншим за ціну продажу. Крім того, монополіст, бажаючи максимізувати прибуток, завжди буде уникати нееластичного відрізка кривої попиту, оскільки, знижуючи ціну на даному відрізку,

монополіст буде скорочувати валовий дохід і необґрунтовано підвищувати витрати виробництва. Графік максимізації прибутку в умовах монополії наведено на рисунку 10.2.

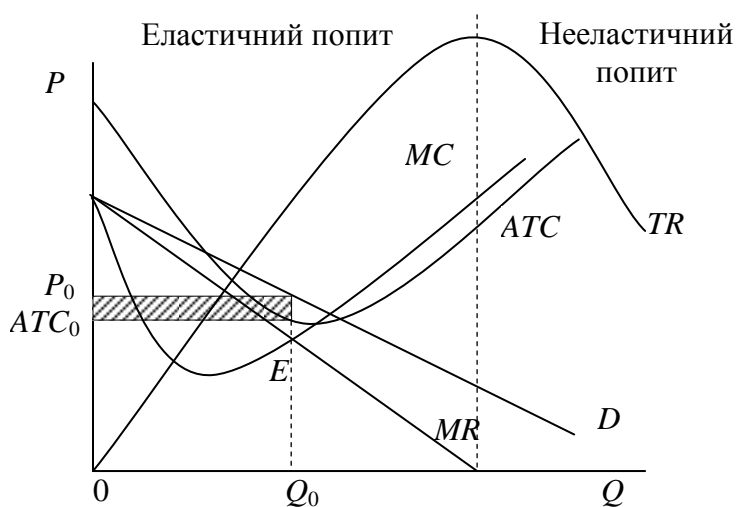

Рисунок 10.2 – Максимізація прибутку в умовах монополії

До **недоліків** ринку чистої монополії можна віднести наступне:

1) монополіст сприяє нераціональному розміщенню ресурсів, оскільки він зацікавлений у продажі меншого обсягу продукції за більш високою ціною у порівнянні з досконалим або монополістичним конкурентом, тобто не виконується рівність $P = MC$;

2) монополіст може витратити значні кошти на заходи, що дозволяють йому зберегти своє монополічне положення, що зазначається на рівні витрат;

3) монополіст не завжди зацікавлений у розробці й використанні досягнень НТП, оскільки відсутність конкуренції гарантує йому одержання запланованого прибутку;

4) одержуючи економічний прибуток, монополіст, тим самим, перерозподіляє доходи суспільства на свою користь (порушується рівність $P = ATC$);

5) за певних умов монополісти проводять цінову дискримінацію, тобто продають споживачам однакову продукцію за різними цінами, при цьому цінова різниця не обґрунтована різницею у витратах.

Виділяють дискримінацію першого, другого та третього ступеня. **Дискримінація першого ступеню** полягає в тому, що на кожну одиницю виробленого товару встановлюється своя ціна, яка дорівнює ціні попиту.

Застосовується вона переважно в умовах індивідуального виробництва, коли виготовлення та реалізація певного товару, наприклад нової техніки, здійснюється за замовленням конкретних споживачів.

Дискримінація другого ступеню припускає, що продукція, яку випускає монополія, групується в партії, на які встановлюються різні ціни (система знижок і надбавок на ціни товарів). Наприклад, ресторан, який обслуговує клієнтів в денний час за зниженими цінами, а в вечірній – за підвищеними розцінками.

Дискримінація третього ступеню припускає розподіл покупців на окремі групи або ринки, де встановлюється своя ціна реалізації (застосовується в тому випадку, коли у клієнта немає стимулу, заплативши за послугу низьку ціну, перепродати її по більш високій ціні, наприклад, послуги лікарів, адвокатів, вчителів).

Однак в певних ситуаціях функціонування чистої монополії більш доцільно, ніж функціонування великої кількості конкуруючих фірм. Наприклад, монополіст має можливість розподілити значні кошти, які він вложив в нову технологію, на більший обсяг продукції протягом більш тривалого проміжку часу, чого не може дозволити собі мале підприємство, яке буде змушено перекласти основну частину цих коштів на менший обсяг продукції. У цьому випадку, середні витрати конкурентної фірми виявляються більш високими в порівнянні із середніми витратами монополіста.

3. Ринок олігополії

Ринки чистої монополії, олігополії й монополістичної конкуренції відносять до ринків недосконалої конкуренції. **Недосконала конкуренція** – це конкуренція, за якої не виконується хоча б одна з умов досконалої. Як було відзначено раніше, у чистому вигляді ринок досконалої конкуренції й ринок чистої монополії не може існувати, оскільки немає абсолютно однорідної продукції, також, як і немає абсолютно унікальних продуктів. Найпоширенішими типами ринкових структур є ринок олігополії й ринок монополістичної конкуренції, які займають проміжне положення між ринком досконалої конкуренції й ринком монополії.

Олігополією називають ринкову ситуацію, за якої декілька фірм домінує в галузі. Характерні риси ринку олігополії наступні: 1) невелика кількість фірм на ринку (в середньому, від 2-х до 10), при цьому, олігополіст,

визначаючи лінію своєї економічної поведінки, враховує не тільки реакцію споживачів, але й конкурентів; 2) продукція може бути диференційованою або однорідною; 3) контроль над ціною значний при таємній змові; 4) наявність істотних перешкод при вступі в галузь; 5) значна нецінова конкуренція (особливо при диференціації продукції). Прикладом олігополістичного ринку може служити ринок мобільного зв'язку, ринок комп'ютерів, автомобільний ринок та інше.

Поведінка фірм-олігополістів може бути **некооперативною** і **кооперативною**. У випадку некооперативної поведінки будь-яка дія олігополіста, як правило, викликає відповідну реакцію його конкурента. До основних моделей некооперативної поведінки відносять **модель Курно**, модель «ламаної кривої попиту», цінову війну. Моделі кооперативної поведінки включають лідерство в цінах, таємну змову, ціноутворення за принципом «витрати плюс».

Модель ламаної кривої попиту побудована на припущенні, що конкурентні фірми підтримають кожне зниження її ціни, але не стануть іти за її підвищенням. Припустимо, що на ринку функціонують три незалежні фірми: *A*, *B* і *C*. Нехай фірма *A* змінить ціну. При цьому, фірми *B* і *C* можуть також змінити ціни, а можуть проігнорувати цю зміну.

Розглянемо перший варіант, коли фірми *B* і *C* слідує за ціною фірми *A*. Зниження ціни фірмою *A* призведе до незначного росту обсягів її виробництва (крива попиту D_1 нееластична), тобто структура ринку не зміниться, тому що фірми *B* і *C* також понизять ціну. За рахунок зниження ціни на нееластичному відрізку попиту всі фірми втратять частину виторгу.

Другий варіант – фірми *B* і *C* не слідує за ціною фірми *A*. Припустимо, фірма *A* знижує ціну. Це забезпечує їй розширення обсягів продаж за рахунок конкурентів (крива попиту D_2 еластична). Якщо ж фірма *A* підвищує ціну, то вона буде витиснута з ринку і втратить споживачів, які переключаться на покупку товарів фірм *B* і *C*.

Модель ламаної кривої попиту показує, що олігополісти частіше за все не зацікавлені в зміні цін. Кожна зміна ціни призведе до гіршого. Підвищення ціни на еластичній ділянці та зниження ціни на нееластичній ділянці призведе до втрати виторгу. Модель ламаної кривої попиту наведено на рисунку 10.3.

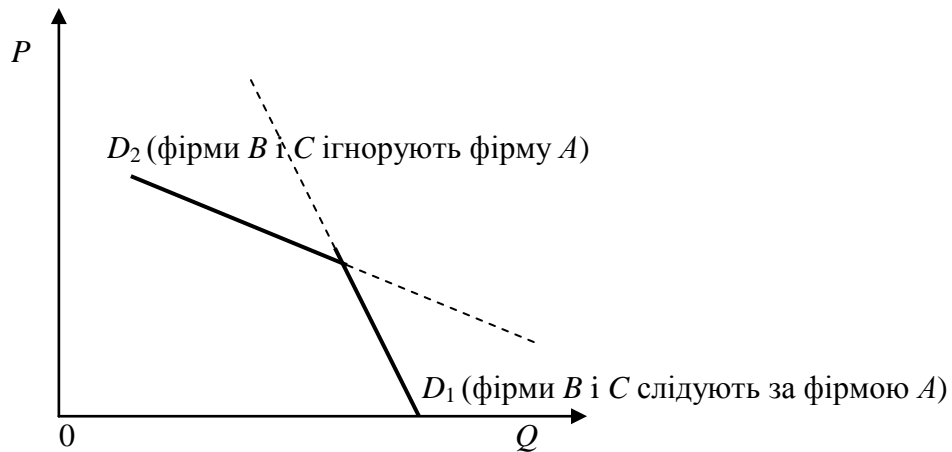

Рисунок 10.3 – Модель ламаної кривої попиту

Суть **моделі Курно** полягає в тому, що кожна фірма вважає обсяг виробництва конкурента заданим і на цій основі приймає своє рішення, захопивши весь вільний ринок. За певною ціною та обсягом випуску фірми поступово приходять до рівноваги. Рівноважний рівень обсягів виробництва обох фірм знаходиться на перетині кривих реагування. Тобто кожна фірма в цієї точці правильно припускала про обсяг виробництва іншої.

Модель Курно доводить, що рівноважна ціна поступово рухається від монопольної ціни до ціни, яка дорівнює граничним витратам, або конкурентної ціни. Якщо ж фірмам удалося домовитися про обсяги випуску та поділ прибутку, то сумарний обсяг випуску буде знаходитися на контрактній кривій. Модель Курно наведено на рисунку 10.4.

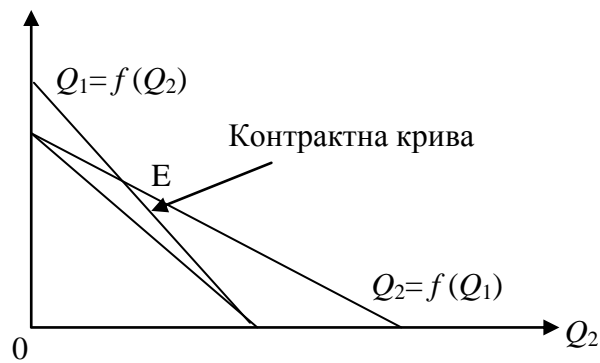

Рисунок 10.4 – Модель Курно

Основними перешкодами для таємної змови можуть бути: 1) істотні розходження в попиті на продукцію фірм-олігополістів і витратах (кожна фірма вже встигла завоювати на ринку свою частку споживачів, а також, кожна фірма відрізняється різним ступенем ефективності виробництва);

2) чисельність фірм (чим більша кількість фірм, тим складніше їм об'єднатися в картель); 3) не дотримання умов договору (шахрайство), засноване на тому, що деякі олігополісти не можуть утриматись від спокуси понизити ціну або розширити обсяг продажів, незважаючи на умови договору; 4) антимонопольне законодавство; 5) загальний спад в економіці, який веде до скорочення ринків і до підвищення середніх загальних витрат, що позначається на неповному завантаженні виробничих потужностей фірм, і, як наслідок, зниженні ціни й збільшенні обсягів продажів.

4. Ринок монополістичної конкуренції

Ринку **монополістичної конкуренції** властиві риси як монополії, так і досконалої конкуренції. Основні характерні риси даного ринку наступні: 1) відносно велика кількість фірм, що пропонують схожу, але не ідентичну продукцію; 2) диференційований тип продукту (по якості, по розміщенню, по упакуванню, по стилю надання послуг); 3) існує незначний контроль над ціною; 4) не існує серйозних перешкод для вступу в галузь; 5) значна нецінова конкуренція (акцент робиться на рекламі, торгових знаках і т. ін.). Прикладами підприємств-монополістичних конкурентів можуть служити підприємства роздрібної торгівлі, перукарні, кінотеатри.

У порівнянні з досконалою конкуренцією, монополістична конкуренція вважається менш ефективною, оскільки ціна на продукцію даних фірм вища за мінімум середніх загальних витрат. Крім того, ціна також вище граничних витрат (MC), що говорить про менш ефективне використання ресурсів у порівнянні з використанням ресурсів на ринку досконалої конкуренції. Причинами неефективності ринку монополістичної конкуренції можуть служити: 1) реклама (вона створює додаткові витрати, не пов'язані з формуванням нового продукту); 2) неповне завантаження потужностей; 3) додаткові витрати на створення великого асортименту товарів. Графік максимізації прибутку в умовах монополістичної конкуренції наведено на рисунку 10.5.

У період становлення ринкових відносин в Україні особливо актуальним стає питання про стимулювання конкурентного ринкового середовища й розвитку сектора малого підприємництва. Переваги великої кількості конкуруючих фірм очевидні. Це й рішення проблеми зайнятості, і поліпшення купівельної спроможності споживачів, що у свою чергу призведе до

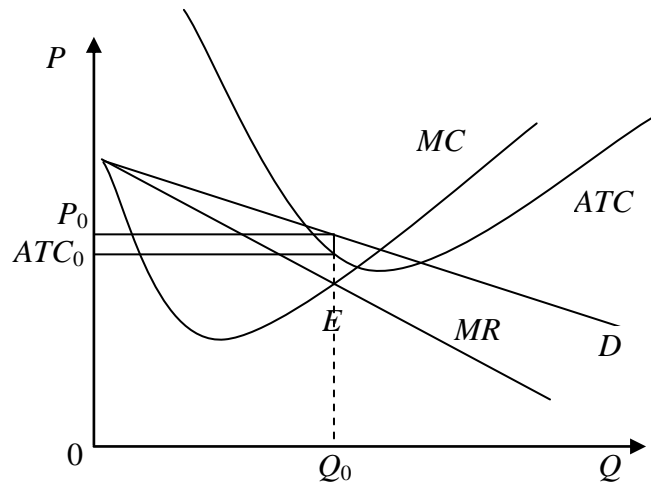

Рисунок 10.5 – Максимізація прибутку в умовах монополістичної конкуренції

формування й росту середнього класу, і поповнення доходів бюджету. Крім того, стимулювання конкуренції в наш час сприяє росту науково-технічного потенціалу, оскільки основна частина науково-технічних досягнень припадає на сектор малого підприємництва.

З іншого боку, вітчизняні великі підприємства поки недостатньо ще сильні для того, щоб повноцінно конкурувати на світовому ринку. А їхній розвиток є визначальним в оцінці конкурентоспроможності країни, оскільки маючи значний капітал, дані підприємства здатні впровадити інновації, що не завжди може бути «по кишені» малим підприємствам, а також розподілити інноваційні витрати на більший обсяг випуску продукції протягом тривалого проміжку часу. Це сприяє зниженню середніх витрат на одиницю продукції, що є одним з факторів підвищення конкурентоспроможності даних підприємств. Інноваційна сфера – це типовий приклад спільності інтересів малого й великого підприємництва. Тому не можна говорити винятково про стимулювання малого бізнесу, повністю ігноруючи інтереси великих підприємств.

Таким чином, не існує поганих або гарних типів ринкових структур. Всі вони мають право на існування і, взаємодіючи між собою, доповнюють один одного.

Основні поняття

Досконала конкуренція

pure competition

Чиста монополія

pure monopoly

Олігополія

oligopoly

Монополістична конкуренція	monopolistic competition
Довгостроковий період	long run
Короткостроковий період	short run
Економічний прибуток	economic profit
Нормальний прибуток	normal profit
Війна цін	price war

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Ринки досконалої й монополістичної конкуренції мають таку загальну рису:

- а) випускаються диференційовані товари;
- б) на ринку оперує безліч покупців і продавців;
- в) випускаються однорідні товари;
- г) ринкове поведіння кожної фірми не залежить від реакції її конкурентів.

2. Олігополія – це ринкова структура, де оперує:

- а) невелика кількість конкуруючих фірм;
- б) велика кількість конкуруючих фірм, які виробляють диференційований продукт;
- в) велика кількість конкуруючих фірм, що виробляють однорідний продукт;
- г) фірми, поведінка яких не залежить від реакції їхніх конкурентів.

3. Лінія попиту фірми, яка працює в умовах досконалої конкуренції являє собою:

- а) пряму лінію з негативним нахилом;
- б) пряму лінію, паралельну осі ординат;
- в) пряму, що збігається з лінією ціни;
- г) пряму, що збігається з лінією граничного доходу.

4. Поняття «фірма-досконалий конкурент» має на увазі, що:

- а) це фірма, що не робить впливу на формування ринкової ціни;
- б) фірма займає домінуюче положення в галузі;
- в) на ринку функціонує велика кількість покупців і продавців;
- г) фірма бореться зі своїми конкурентами офіційними методами.

Вправа 2. Знайдіть правильні відповіді

1. Конкурентна фірма одержує максимальний прибуток за умови, що:

- а) середні загальні витрати дорівнюють граничному доходу;
- б) загальний дохід приймає максимальне значення;
- в) граничні витрати дорівнюють середньому доходу;
- г) граничні витрати дорівнюють граничному доходу й дорівнюють ціні.

2. Фірма, що працює в умовах досконалої конкуренції, готова припинити роботу, коли:

- а) ціна постійно падає;
- б) $P = MC$;
- в) ціна дорівнює мінімальним середнім змінним витратам;
- г) збитки фірми менше, ніж величина постійних витрат.

3. На відміну від конкурентної фірми монополіст:

- а) стикається із абсолютно еластичною кривою попиту;
- б) уникає еластичного відрізка кривої попиту;
- в) може призначати будь-яку ціну на свій продукт;
- г) при даній кривій ринкового попиту може вибрати комбінацію ціни й обсягу випуску, що дає максимум прибутку.

4. Цінова дискримінація – це:

- а) продаж однієї й тієї ж продукції різним споживачам;
- б) розходження в оплаті праці по національності або полу;
- в) підвищення ціни на товар більш високої якості;
- г) розподіл покупців на окремі групи або ринки, де встановлюється своя ціна реалізації.

5. На практиці картелі й подібні їм таємні угоди важко створювати й підтримувати тривалий час, оскільки:

- а) існують розходження у витратах фірм-олігополістів;
- б) антимонопольний комітет забороняє організовувати картелі;
- в) фірми можуть не дотримуватися умов договору, знижуючи ціни й збільшуючи обсяги продажів;
- г) ефективність виробництва більшості фірм-олігополістів однакова.

6. Держава повинна стимулювати розвиток як малого, так і великого підприємництва, оскільки:

- а) великі підприємства мають можливість впроваджувати інноваційні розробки, що дозволяє в тривалій перспективі знижувати середні загальні

витрати;

б) конкурентоспроможність великих підприємств є основою конкурентоспроможності нації;

в) наслідки діяльності великих підприємств на ринку не можуть бути негативними;

г) інтереси малих і великих підприємств досить часто перетинаються.

Вправа 3. Виконайте завдання

1. Для кожної ситуації, наведеної нижче, знайдіть відповідний тип ринкової структури: а) на ринку оперує велика кількість постачальників, кожний з яких пропонує фірмове взуття за відносно схожими цінами; б) на ринку оперує єдиний постачальник телекомунікаційних послуг; в) велика кількість, фермерів пропонує картоплю на ринку за однаковою ціною; г) декілька великих фірм функціонує на ринку автомобільних шин; д) одна фірма робить штурманські прилади.

2. Монополіст може продати 10 одиниць товару за ціною 100 дол. за одиницю, але продаж 11 одиниць викликає зниження ціни до 99,5 дол. Знайдіть граничний дохід при збільшенні обсягу продажів з 10 до 11 одиниць.

3. У галузі функціонує 1000 фірм. У кожної фірми граничні витрати: при виробництві 5 одиниць продукту на місяць становлять – 2 дол., 6 одиниць – 3 дол., 7 одиниць – 5 дол. Ринкова ціна одиниці продукції дорівнює 2 дол. Знайдіть галузевий випуск на місяць.

4. Фірма повністю монополізувала виробництво товару. Її граничний дохід становить: $MR = 1000 - 20Q$. Загальний дохід: $TR = 1000Q - 10Q^2$. Граничні витрати: $MC = 100 + 10Q$, де Q – обсяг випуску, P – ціна товару. Скільки товару буде продано та за якою ціною, якщо: а) фірма функціонує як проста монополія; б) фірма функціонує в умовах досконалої конкуренції?

5. Функція сукупних витрат монополії має вигляд: $TC = 30 + 10Q$, функція попиту на її продукцію $P = 60 - 0,2Q$. Визначте ціну, за якою фірма максимізує прибуток.

6. Функція загальних витрат монополіста: $TC = 100 + 3Q$, де Q – кількість одиниць продукту, яка виробляється на місяць; функція попиту на продукцію монополіста: $P = 200 - Q$, де P – ціна продукту. Монополіст випускає 20 одиниць продукту на місяць. Визначте, чому дорівнює його загальний дохід.

Література

1. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. В 2 т. – М.:, 1992. – Т.2. Гл. 25–28.
2. Микроэкономика / Под ред. Е.Б. Яковлевой. – М., 1996. – Гл. 6–7.

Глава 11. ДОХОДИ ТА ЇХ РОЗПОДІЛ

1. Теоретичні концепції джерел і розподілу доходів

В економічній літературі найбільш поширені два підходи до проблеми джерел і розподілу доходів. Перший – пов’язаний з теорією доданої вартості К.Маркса, розвиненою на основі трудової теорії вартості. Другий підхід пов’язаний з теорією граничної продуктивності факторів виробництва (ресурсів) Дж. Б. Кларка. Згідно з марксистським підходом, у ринковій економіці товаром є не праця, а здатність людини до праці, тобто її робоча сила. З цією посилки можна зробити важливий висновок: оскільки продається не праця, а робоча сила, то й сплачується у формі заробітної плати не увесь продукт праці, а лише його частина (“необхідний продукт” за Марксом), необхідна для відтворення вартості робочої сили. Друга частина продукту праці (“додатковий продукт”) безоплатно привласнюється капіталістом у вигляді “додаткової вартості”. Прибуток, рента, позичковий відсоток, за Марксом, є перетворені форми додаткової вартості, результат неоплаченої праці робітників, тобто їх експлуатації. В цьому суть соціально-економічних відносин між капіталістами та найманими робітниками.

Згідно з іншим підходом, вираженим у теорії граничної продуктивності Дж. Б. Кларка, здатність створювати нову вартість визнається за всіма основними факторами виробництва (праця, земля, капітал). А доходи на кожний фактор розглядаються як результат “граничного” продуктивного вкладу фактора, обчисленого пропорційно його пайці у створенні вартості продукту. У сучасному трактуванні теорія Дж. Б. Кларка розглядається як модель утворення доходів в умовах оптимального виробництва й відбиття цін на фактори виробництва в реальних умовах ринкової економіки.

2. Функціональний та вертикальний розподіл доходів

Те, що вироблено, підлягає розподілу. **Розподіл** – це встановлення ча-

сток різних учасників процесу виробництва у виробленому продукті. При цьому частина продукту повертається у виробництво з метою подальшого відтворення виробничих відносин, а інша – йде на особисті потреби. Ця остання у формі грошей являє собою грошові доходи населення.

В економічній теорії під “доходом” мають на увазі грошову суму, яка регулярно і законно надходить до розпорядження ринкового суб’єкта. Щоб робити висновки про величину доходу, розрізняють його номінальне та реальне вираження. **Номінальний дохід** – це сума грошей, яка надходить до особистого розпорядження одержувача. **Реальний дохід** – та кількість товарів та послуг, яку можна купити за номінальний дохід.

Розподіл доходів виконує такі функції:

- а) встановлення внеску кожного учасника у вироблений продукт;
- б) створення основи для досягнення певного рівня життя кожному учаснику економічного процесу;
- в) стимулювання зростання виробництва та найбільш повне використання ресурсів;
- г) задоволення загальних потреб, а також підтримання малозабезпечених та працевдатних.

Всі витрати на виробництво беруть на себе власники факторів виробництва. Тому доходи спочатку зосереджуються в їх руках. А оскільки власник кожного фактора виробництва виконує певну функцію в ринковому господарстві, остільки первинний розподіл доходів одержав назву “функціональний розподіл доходів”.

Основні функціональні доходи, які залежать від попиту та пропозиції на даний фактор виробництва, подані у такому вигляді:

- заробітна плата найманих працівників;
- прибуток підприємців та компаній;
- рента земельних власників;
- процент від застосування капіталу.

Попит на економічний ресурс (фактори) залежить від: а) попиту на виготовлений за допомогою цього ресурсу товар; б) продуктивності самого ресурсу; в) ціни товару; г) наявності ресурсів-замінників.

Наприклад, фірма набуває один ресурс в умовах конкурентного ринку. Для цього дамо ряд позначок і обумовлень та проаналізуємо таблицю.

Граничний продукт (MP) – додатковий продукт, одержаний у ре-

зультаті збільшення обсягу використання даного фактора на одну додаткову одиницю за умови незмінних величин інших факторів.

Граничні витрати на ресурси у грошовій формі (MRC) – збільшення витрат на кожну додаткову одиницю ресурсу.

Граничний продукт у грошовій формі (MRP) – це збільшення загального доходу в результаті застосування кожної додаткової одиниці ресурсу.

Згідно з теорією граничної продуктивності ресурсів економічний механізм розподілу доходів базується на ціні ресурсу, яка визначається його граничним внеском, одержаним за допомогою додаткової одиниці фактора в умовах рівноваги затрат та віддачі, тобто коли $MRC = MRP$.

Якщо на ринку праці заробітна плата встановилася, наприклад, в розмірі 8 доларів, то для фірми буде прибутковим прийняти тільки 4-х робітників, оскільки останній створить граничний продукт у грошовій формі у розмірі 8 доларів (див. табл. 11.1, рис. 11.2).

Таблиця 11.1 – Виробництво продукту у короткостроковому періоді

Кількість ресурса (L)	Кількість продукції (TP)	Граничний продукт (MP)	Ціна одиниці продукту (P)	Загальний дохід (2)х(4)	Граничний продукт в грошовому вираженні (MRP)
1	2	3	4	5	6
0	0		2	0	
1	7		2	14	
1	2	3	4	5	6
2	13	7	2	26	14
3	18	6	2	36	12
4	22	5	2	44	10
5	25	4	2	50	8
6	27	3	2	54	6
7	28	2	2	56	4
		1			2

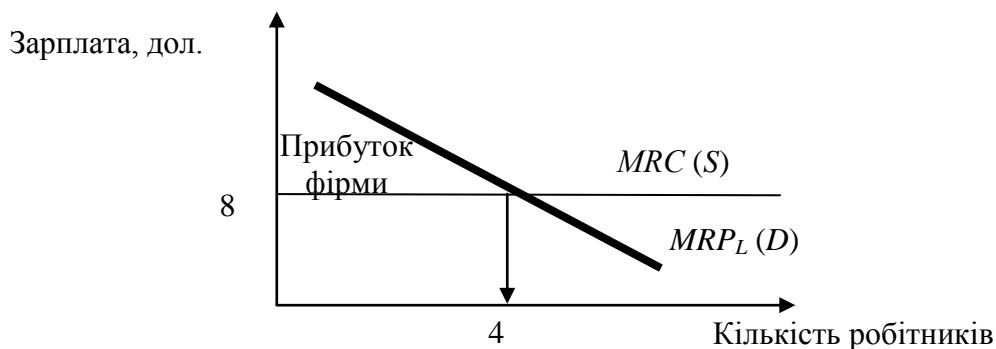

Рисунок 11.1 – Співвідношення ринкової ставки заробітної плати і продуктивності робітників

Внесок різноманітних факторів у прирості випуску продукції відображає вже відома нам виробнича функція для двох факторів – праці і капіталу (функція Кобба-Дугласа). Враховуючи визначену взаємозамінність ресурсів у виробництві, фірма прагне до такого їх поєднання, щоб мінімізувати витрати при їх закупівлі. Правило найменших витрат на кожну додаткову одиницю грошових затрат на відповідний ресурс – однаковий граничний продукт. Алгебраїчно це можна надати в такому вигляді:

$$\frac{MP_L}{P_L} = \frac{MP_{\hat{E}}}{P_{\hat{E}}},$$

де P_L – ціна одиниці праці; P_K – ціна одиниці капіталу;

Крім того, фірма застосовує таке сполучення ресурсів, яке забезпечує максимальний прибуток. У математичній формулі ця вимога має вигляд:

$$\frac{MRP_L}{P_L} = \frac{MRP_{\hat{E}}}{P_{\hat{E}}} = 1$$

Такі характеристики функціонального (пофакторного) розподілу доходів. Інший вигляд має характеристика сукупного доходу, коли мова йде про фактичний перерозподіл доходів між певними групами населення. Він вже не залежить від джерел надходжень прибутків, об'єднуючи, наприклад, заробітну плату і пенсію працюючого пенсіонера.

Оскільки фактичний розмір доходу встановлює майнову ієрархію соціальних груп, то в такому випадку йдеться про “**вертикальний (персональний) розподіл доходів**”.

Поміж функціональною та вертикальною характеристиками сукупно-

го доходу є відмінності. Функціональний розподіл зводить сукупний дохід до доходів тільки співвласників факторів виробництва. Персональний розподіл – результат перерозподільчого втручання держави у сферу доходів і завдяки цьому доходи отримують навіть неможливі групи (непрацюючі, безробітні та ін.), які б не могли їх мати, якби суспільство задовольнилось тільки функціональним розподілом.

3. Основні види доходів

Зарплата складає більшу частину доходів споживачів. Вона визначається в широкому та вузькому розумінні слова. У широкому розумінні цей термін включає оплату праці найрізноманітніших категорій робітників, власне робітників різних професій і фахівців високої кваліфікації, праця яких потребує великих затрат на освіту та спеціальне навчання.

У вузькому розумінні **зарплата** – це ставка заробітної плати, тобто ціна за використання одиниці праці протягом визначеного часу (година, день, місяць). Таке визначення дозволяє розмежувати загальний (середній) рівень оплати праці та власне зарплати.

Загальний рівень оплати праці залежить від кількості та якості капіталу, якості праці, методів виробництва. Загальний рівень оплати праці підвищується тоді, коли пропозиції відносно праці обмежені порівняно з іншими факторами та зафіксованим попитом.

Розрізняють моделі, у яких встановлення заробітної плати залежить від конкурентності ринків праці.

1. Модель конкуренції, її характерні риси:

а) велика кількість конкуруючих фірм з боку попиту та численні пропозиції однотипної праці;

б) ні фірми, ні робітники не диктують заробітну плату;

в) за цих умов рівень зарплати є постійним для окремої фірми та окремого робітника.

2. Модель моносонії, її характерні риси:

а) ті, що зайняті конкретним видом праці, працюють в одній фірмі;

б) інше застосування праці пов'язано з географічним переміщенням та перекваліфікацією;

в) фірма диктує зарплату.

3. Модель двосторонньої монополії:

- а) з одного боку – монопсоніст-покупець праці;
- б) з іншого – монополіст-продавець праці в особі профспілки;
- в) у цьому випадку зарплата наближається до конкурентного рівня.

Диференціація ставок зарплати визначається: 1) професіоналізмом та різноманітними здібностями; 2) відмінностями у видах праці, які різняться своєю привабливістю; 3) наявністю недосконалої конкуренції на ринках праці. Висококваліфікована праця винагороджується за вагомих внесок до прибутку та компенсує минулі зусилля, пов'язані з формуванням людського капіталу (освіта, професійна підготовка, здоров'я, мобільність робітників). Люди, які мають рідкісні здібності, одержують як доповнення до оплати праці рентну надбавку за талант.

В сучасних умовах заробітна плата формується не тільки на основі угоди між працею і капіталом. Організація оплати праці в Україні здійснюється на основі Генеральної тарифної угоди, галузевих та регіональних угод, колективних та індивідуальних договорів. На рівень заробітної плати впливає держава (встановлюючи гарантований мінімум, нижче якого капітал не має право оплачувати працю) і профспілки, сила й авторитет яких суттєво впливають на рівень заробітної плати. Профспілки і держава порушують конкурентне середовище на ринку праці. Тут має місце недосконала конкуренція.

З метою ресурсного забезпечення мінімально необхідного рівня відтворення робочої сили використовують показник мінімальної заробітної плати. **Мінімальна заробітна плата** – грошовий еквівалент, що забезпечує задоволення потреб на рівні простого відтворення робочої сили найнижчої кваліфікації. Вона повинна бути прожитковою заробітною платою, на яку некваліфікований працівник міг би також утримувати родину.

Згідно із Законом України «Про оплату праці» держава гарантує мінімальну заробітну плату на всій території України для підприємств усіх форм власності й господарювання. В 2005 р. в Україні мінімальна заробітна плата становила 310 грн., а прожитковий мінімум складав 453 грн.

Відсоток як дохід на капітал. Капітал можна уявити як цінність, що приносить потік доходів. **Відсоток** – це дохід за використання капіталу, який на практиці поданий:

- а) у вигляді позичкового відсотку, якщо капітал має грошову форму;
- б) у вигляді доходу на власність, якщо власник капіталу входить до складу некорпоративного сектора;

в) у вигляді прибутків корпорації, якщо власники-акціонери.
При визначенні відсотку важливо підкреслити роль фактору часу.
Вигоду позики можна виразити як ставку (норму) відсотка дорівнює

$$\frac{\text{величина відсотку}}{\text{величина позичкового капіталу}} \times 100\%$$

Ставка відсотка не повинна перевищувати норму прибутку, оскільки джерелом відсотка є прибуток. Фактичний рівень норми відсотка визначається співвідношенням між пропозицією і попитом на позичковий капітал на грошовому ринку. Фактори, які впливають на розмір ставки відсотка: ступінь ризику після пред'явлення позики; терміни; ступінь обмеження умов конкуренції на грошовому ринку.

Розмежують номінальні ставки відсотку (в поточних цінах) і реальні (з урахуванням інфляції). Тільки реальні ставки відсотку мають значення в економіці для прийняття рішення.

Роль відсоткової ставки проявляється в тому, що зменшення ставки відсотка призводить до розширення виробництва, а її збільшення – до стримування виробництва; а також в розподіленні грошових засобів між найбільш продуктивними галузями.

Накопичення та інвестування капіталу здійснюється з метою одержання доходів у майбутньому. Ефективний інвестиційний проект – це проект, річний дохід від якого не нижче ставки відсотку з будь-якого капітального активу, включаючи банківську відсоткову ставку. Обчислення **сьогоднішнього** поточного аналога суми майбутніх доходів від капітальних активів, які виплачуються через визначені терміни при існуючій ставці відсотка, називається **дисконтуванням**. На основі банківської відсоткової ставки здійснюється розрахунок прибутку у формі відсотків, які можуть бути одержані від майбутніх інвестиційних проектів. Дисконтування здійснюється за формулою:

$$D = \sum_{t=1}^n \frac{D_t}{(1+r)^t} ;$$

де D – поточна дисконтована вартість активу; D_t – щорічний майбутній дохід від активу, інвестованого на період, рівний t років; r – ставка (норма) банківського проценту.

Інвестиційні рішення обґрунтовуються, виходячи з ціни інвестиційних товарів на ринку, норми відсотку, рівня річного доходу від застосування цих товарів, ціни їх можливої реалізації по остаточній вартості.

Підприємницький дохід (прибуток) – винагорода підприємця за виконання ним функцій: а) з'єднання факторів виробництва в єдиний виробничий процес; б) введення нових продуктів і технологій; в) ризик, зв'язаний з вкладенням своїх коштів.

Підприємницький прибуток – це частка прибутку, яка залишається в розпорядженні підприємця після сплати за кредит. Як відомо, частина підприємницького доходу називається нормальним прибутком. Це мінімальний дохід для втримання підприємця в даній галузі. Але якщо загальний дохід перевищує загальні витрати (включаючи нормальний прибуток), то це перевищення – **економічний прибуток** – отримується підприємцем.

Нульовий економічний прибуток є результатом статичної економіки і вільної конкуренції. Але в реальному житті не так. Будь-яка ринкова ситуація характеризується певною невизначеністю як в результаті економічної динаміки, так і визначена монополізація ринку, яка породжує економічний прибуток. Бажання її одержати штовхає економіку до подальшого постійного розвитку.

Функції прибутку проявляються в тому, що він: а) сприяє ефективному використанню резервів, що можна показати логічним ланцюжком: прибуток – інновації – інвестиції – зростання зайнятості, випуску продукції, піднесення добробуту; б) стимулює найбільш ефективний розподіл ресурсів серед альтернативних виробництв.

$$\text{Норма прибутку} = \frac{\sum \text{прибутку}}{\sum \text{загальних витрат}} \cdot 100\%$$

Якщо норма прибутку росте, то це є сигналом для розширення необхідної сфери виробництва.

Економічна рента – це ціна, що сплачується за використання землі та інших природних ресурсів, пропозиція яких обмежена (нееластична).

Незважаючи на відмінності концептуального характеру, економісти підкреслюють неоднорідність якості земельних ділянок за їх продуктивністю, а отже існують відмінності попиту на них (рис. 11.2).

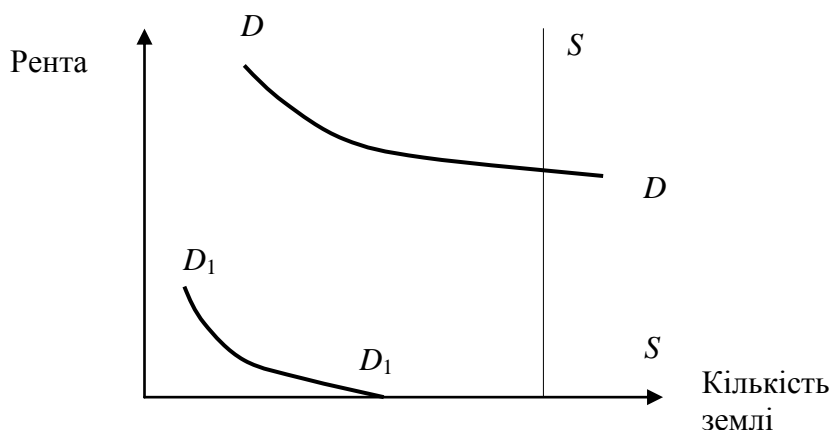

Рисунок 11.2 – Попит і пропозиція землі

Якщо зобразити на графіку попит (D) на землю і пропозицію (S), то пропозиція буде нееластичною (рис. 11.2). Попит в свою чергу – це єдиний фактор, який прямо впливає на ренту. Чим краще ділянка, тим вищий попит, а це означає, що більша рента. Остання буває кількох видів.

Диференційна рента існує в двох формах. Диференційна рента I виникає з приводу більш близького місцезнаходження земельних ділянок до ринку, а також більшої родючості порівняно з гіршими ділянками. Вона привласнюється землевласником. Диференційна рента II утворюється внаслідок інтенсивного ведення господарства за рахунок додаткових капіталовкладень та привласнюється орендатором землі протягом дії угоди про оренду.

Монопольна рента – рента, яка одержана за винятково придатні природні умови для виробництва сільськогосподарських продуктів.

Абсолютна рента сплачується з усіх ділянок землі незалежно від місцезнаходження та родючості, бо землевласник не здає землю в оренду безплатно.

З рентними відносинами тісно пов'язана ціна землі. Землевласник може продати землю за умови, що виручена ним сума буде не меншою, ніж дохід у формі відсотка, отриманого від вкладу цієї ж суми в банк.

Внаслідок цього ціна землі є капіталізованою земельною рентою і визначається за формулою:

$$\text{Ціна землі} = \frac{\text{Рента}}{\text{Банківський відсоток}} \times 100\%$$

У видобувній промисловості диференційна рента породжена від-

мінностями у рівні продуктивності праці й розмірі собівартості, які обумовлені неоднаковим багатством покладів, глибиною їх залягання і так далі. Ціни на продукцію установлюються за гіршими умовами її виробництва (отримують при цьому нормальний прибуток). На кращих ділянках, де видобувають корисні копалини з меншими господарськими витратами, утворюється доход у вигляді диференційної ренти, який залишається власнику землі.

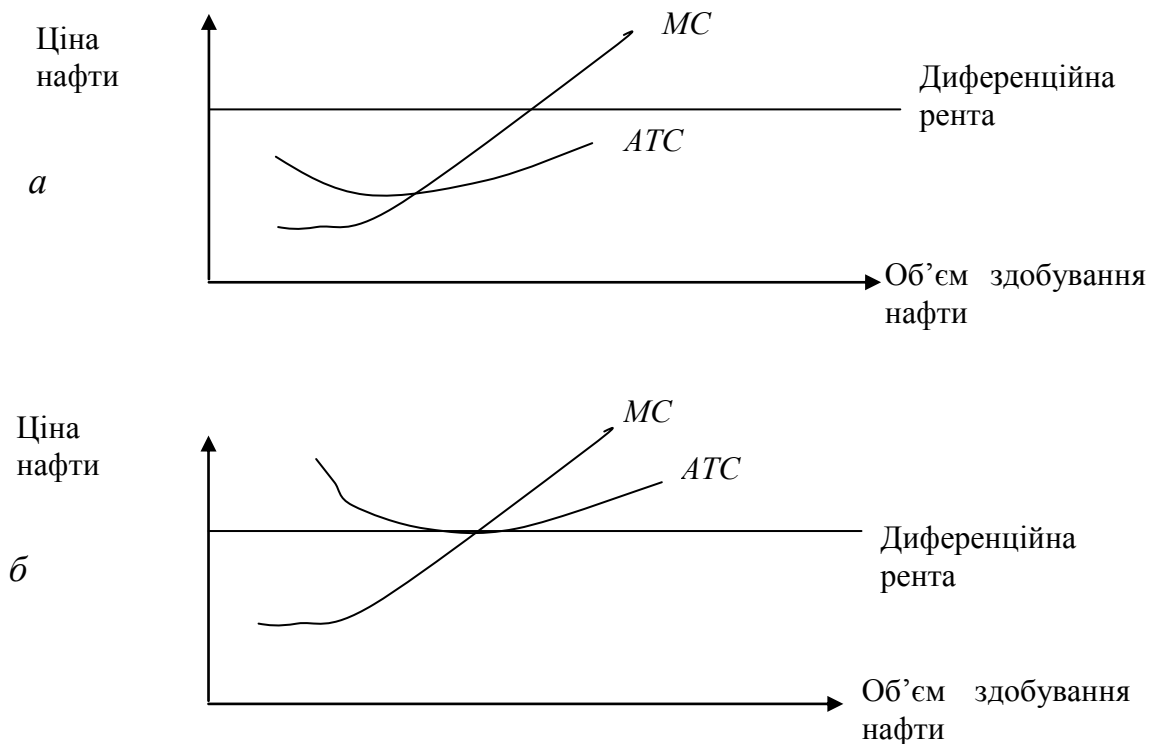

Рисунок 11.3 – Диференційна рента
а) наявна; б) відсутня

На рис. 11.3, б диференційна рента може бути показана за допомогою кривих граничних витрат (MC) і середніх сукупних витрат (ATC) для двох випадків. Якщо в першому – диферента має місце (див. рис. 11.3 а), то в другому – вона відсутня, бо ціна нафти і витрати її здобичі співпадають через більш глибокі поклади нафти (див. рис. 11.3 б).

4. “Крива Лоренца” та проблеми соціальної справедливості

Найбільш загальною причиною диференціації доходів населення у розвинутій ринковій економіці являється відчуження осіб найманої праці від

засобів виробництва і праці. У випадку соціалізації капіталістичної економіки, пов'язаної з перерозподілом додаткового продукту, зменшується диференціація населення по доходах (наприклад, в Швеції, Японії).

Ступінь нерівномірності в доходах населення вимірюють за допомогою децильного коефіцієнту, коефіцієнту Джині, кривої Лоренца. Децильний коефіцієнт визначають шляхом відношення рівня доходів 10 % найбільш багатого населення до 10 % доходів найбільш бідних прошарків населення. Так, в Україні по деяким оцінкам децильний коефіцієнт складає в 2006 р. ~ 14 , а з врахуванням покриття доходів ~ 40 . В західноєвропейських країнах децильний коефіцієнт складає $= 4\div 7$.

Для виміру фактичного розподілу доходів (вертикальний розподіл) використовують “криву Лоренца” і “коефіцієнт Джині”, що показують, яка доля сукупного доходу припадає на кожну групу населення. Це дозволяє мати уявлення про рівень економічної нерівності в даній державі.

“Крива Лоренца” – метод графічного зображення ступеня нерівномірності розподілу доходу – подана на рис. 11.4.

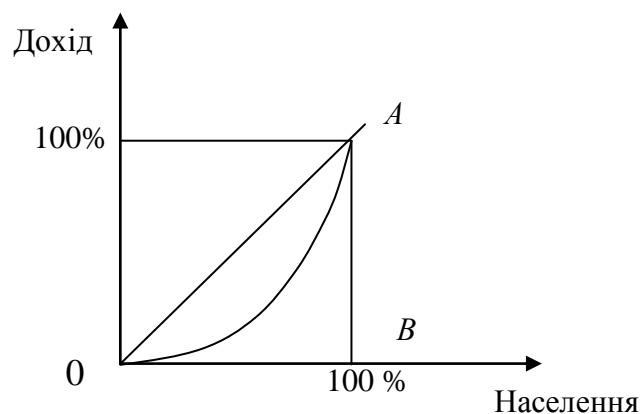

Рисунок 11.4 – “Крива Лоренца”

Лінія рівномірного розподілу прибутків подана на графіку діагонально. Якщо прийняти величину прибутку і кількість населення за 100 %, то промінь OA покаже абсолютно рівномірний розподіл сукупного прибутку між всіма групами населення.

Абсолютно нерівномірний розподіл співпав би з осями координат, але оскільки “понадбідні” і “понадбагатші” являють собою незначну частину ринкового суспільства, то перед нами буде деяка крива (“Крива Лоренца”), відходження якої від діагоналі показує ступінь розподілу прибутків.

Для обчислення конкретного рівня нерівності в розподілі прибутків

поступають так: розмір ділянки, обмежену лініями рівномірного і нерівномірного розподілу прибутків, відносять до розміру ділянки трикутника *OAB*. Одержаний результат називають “коефіцієнт Джині”.

Якщо “коефіцієнт Джині” близький до нуля, суспільство знаходиться в стані рівноваги; при коефіцієнті, який дорівнює одиниці, – у ситуації “жебрачної більшості” та “понадбагатшої меншості”. Соціальна ринкова економіка виключає такі крайності завдяки державній політиці доходів. Перерозподіл прибутків уряд здійснює прямим та побічним методами через:

- трансфертні платежі, допомагаючи таким чином малозабезпеченим;
- “регулювання цін” на соціально важливу продукцію;
- індексацію фіксованих доходів і трансфертних платежів;
- “обов’язковий мінімум зарплати” як бази для оплати праці на підприємствах;
- “прогресивне оподаткування”, при якому податкова ставка збільшується із зростанням номінального прибутку.

Ринковий розподіл породжує зайву майнову диференціацію. Але він якоюсь мірою у змозі компенсувати цю несправедливість економічною ефективністю виробництва, яка задовольняє сукупний продукт у розмірах, достатніх для підтримання малозабезпечених за допомогою трансфертних платежів і значних соціальних програм.

“Справедливий” розподіл означає (і це доказала практика) підриєв стимулів і ефективності в роботі, соціальне утримання, яке завершується звичайно тим, що справедливо розподіляти стає просто нема що.

З цих позицій доводиться визначити, що “несправедлива економічна ефективність” сьогодні має об’єктивну перевагу перед “неефективною соціальною справедливістю”. І хоча їх зближення складає зміст соціально-економічного прогресу, в найближчий історичний період названа альтернатива збереже свою жорстку однозначність. Принцип ринкової стратегії у сфері прибутків можна сформулювати так: “Всі не можуть бути багатими, але ніхто не повинен бути бідним”.

Основні поняття

Дохід

income

Номінальний дохід

nominal income

Реальний дохід	real income
Функціональний розподіл доходів	functional distribution of incomes
Персональний (вертикальний) розподіл доходів	personal (vertical) distribution of incomes
Номінальна та реальна заробітна плата	nominal and real wage
Мінімальна заробітна плата	minimum wage
Прибуток	profit
Відсоток (процент)	interest
Рента	rent
Трансфертні платежі	transfer payments
Крива Лоренца	Lorenz curve
Коефіцієнт Джині	Jini coefficient

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Згідно поглядів Маркса суть економічних відносин між працею та капіталом – це:

- а) експлуатація праці капіталом;   в) взаємна експлуатація;
 б) відсутність експлуатації;   г) експлуатація капіталу праць.

2. Згідно неокласичному підходу суть економічних відносин між працею та капіталом – це:

- а) експлуатація праці капіталом;   в) взаємна експлуатація;
 б) відсутність експлуатації;   г) експлуатація капіталу праць.

3. Що не являється формою вираження додаткової вартості:

- а) прибуток;   в) земельна рента;
 б) заробітна плата;   г) відсоток.

4. Реальна заробітна плата – це:

- а) сума, нарахована за певний період;
 б) заробітна плата за винятком податків;
 в) сума, нарахована за визначену роботу;
 г) сукупність товарів і послуг, яку можна купити за заробіток за винятком податків.

5. Соціальні трансферти – це:

- а) одна з форм заробітної плати;

- б) адресні виплати держави окремим верствам населення;
- в) виплати держави населенню завжди в грошовій формі;
- г) індексація фіксованих прибутків.

6. Рента – це:

- а) плата за використання будь-якого ресурсу;
- б) частина орендної плати;
- в) плата за використання ресурсів, пропозиція яких обмежена;
- г) правильні відповіді: б), в).

7. Передумовою стабільного суспільства в розвиненій державі певно є:

- а) наявність великої кількості багатих людей;
- б) наявність великої кількості бідних людей;
- в) формування середнього класу;
- г) правильні відповіді б) і в).

8. Крива Лоренца відображає:

- а) абсолютну нерівність у розподілі доходів;
- б) абсолютну рівність у розподілі доходів;
- в) фактичний розподіл трансфертів;
- г) фактичний розподіл доходів.

9. Збільшення нерівномірності розподілу доходів може бути показано за допомогою кривої Лоренца:

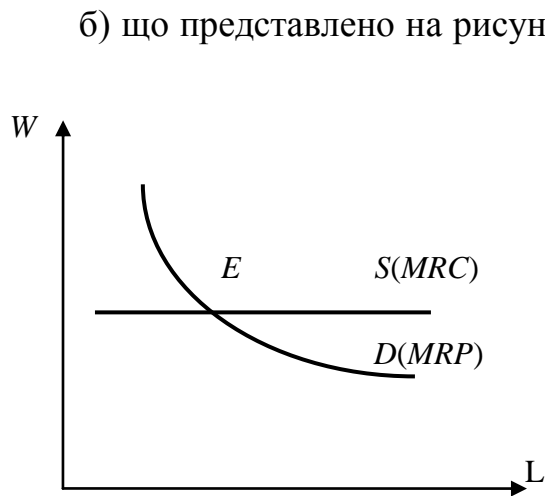
- а) переміщенням кривої фактичного розподілу ближче до бісектриси;
- б) переміщенням кривої фактичного розподілу доходів вліво від бісектриси;
- в) переміщенням кривої фактичного розподілу далі вправо від бісектриси;
- г) збігом кривої фактичного розподілу доходів вліво від бісектриси.

10. Державна політика доходів в умовах ринкової економіки націлена на:

- а) обмеження зростання особистих доходів;
- б) підтримку рівномірності розподілу доходів;
- в) перерозподіл доходів через систему оподаткування та соціальних виплат;
- г) регламентування рівня заробітної плати в усіх галузях народного господарства.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Уважно проаналізувавши графік, дайте відповідь на такі запитання:
 а) як можна визначати рівень заробітної плати, користуючись теорією граничної продуктивності факторів виробництва;

б) що представлено на рисунку: попит і пропозиція на працю окремої конкурентної фірми або на конкурентному ринку праці?

MRC – граничні витрати на ресурс;

MRP – граничний продукт праці в грошовому вираженні;

W – ставка заробітної плати;

L – кількість праці;

E – точка рівноваги.

2. Очікувана норма прибутку при вкладі капіталу у виробництво нового класу відеомагнітофонів складає 12 %. Чи буде здійснюватись цей проект інвестицій при став відсотка, який дорівнює 3 %, 8 %, 13 %?

3. Ви володієте визначеною грошовою сумою. Перед Вами відкриваються альтернативні шляхи використання грошей: купити земельну ділянку, помістити на срочний вклад в банк. В якому випадку Ви зупините свій вибір на покупці землі? Які економічні показники Ви врахуєте при цьому? Яка теоретична формула для визначення ціни земельної частки?

4. Президент компанії, відомий співак можуть заробляти сотні тисяч доларів в рік, а звичайний службовець – в багато разів менше. Проаналізуйте ці відмінності в заробітній платі й сформулюйте відповідь на наступне запитання: які фактори лежать в основі диференціації ставок заробітної платні?

5. Що представляють собою осяжні і неосяжні форми капіталу: це – а) гроші? б) верстати? в) патенти? г) Ваші знання, здобутки за роки навчання в університеті?

6. П'ять осіб отримують дохід відповідно у розмірі 100, 150, 250, 500, 1000 доларів. Побудуйте криву Лоренцо для такої економіки з 5 осіб та дайте пояснення.

Література

1. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2006. – Гл.13.
2. Экономическая теория (политэкономия): Учебник / Под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, акад. Г.П. Журавлевой. – М., 2004. – Гл.11.
3. Мочерний С.В. Політична економія: Навч. посіб. – К., 2002. – Гл.12, 14, 18.
4. Політична економія: Навч. посіб. для студентів / За ред. проф. С.І. Архієреєва, доц. В.С. Духова, доц. Н.Б. Решетняк. – Харків, 2006. – Гл.13, 17.

Глава 12. МАКРОЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ: НАРОДНОГОСПОДАРСЬКИЙ ОБЛІК І СИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ РАХУНКІВ

1. Процес кругообігу продуктів і доходів

Макроекономіка – це розділ економічної теорії, покликаний з'ясувати, як функціонує економічна система в цілому. Тому варто уявити народне господарство не просто як сукупність підприємств, домашніх господарств, галузей, а як органічне ціле, систему, що самовідтворюється.

У мікроекономіці розглядався процес створення матеріальних благ і послуг. Але потрібно уявити, що він здійснюється безупинно. При цьому постійно відновлюється суспільний продукт, економічні ресурси й економічні відносини між суб'єктами, що господарюють. Одночасно з цим відбувається кругообіг товарів і грошей. Усе це створює умови для безупинного продовження, поновлення і повторення всіх економічних процесів.

У сучасному суспільстві при розвинутому обміні у кругообігу товарів і грошей беруть участь різні економічні суб'єкти: підприємства, домашні господарства, держава, фінансові установи, закордонні суб'єкти. Взаємозв'язки між ними встановлюються за допомогою руху потоку грошей і потоку товарів. Спрощена схема кругообігу ресурсів, продуктів і доходів зображена на рис. 12.1.

Теоретично рівновага в економіці забезпечується, якщо суми зустрічних потоків продуктів або ресурсів і грошей у кожного суб'єкта будуть рівними. Однак на практиці ця рівність постійно порушується і не всі товари

можуть бути продані. Що ж впливає на процес кругообігу товарів і доходів? Найважливішими факторами в кругообігу є: споживання, заощадження, інвестиції, дії держави і зовнішньоекономічних суб'єктів. Споживання виражає загальний споживчий чи платоспроможний попит. Заощадження, якщо вони зберігаються у фінансових установах, є основою інвестицій (капіталовкладень). Дії держави і закордонних суб'єктів здатні впливати на зміни споживання, заощаджень та інвестицій. Вплив держави на споживання і заощадження домогосподарств та інвестицій підприємств здійснюється через збирання податків та виплату трансфертів і субсидій (рис. 12.1). Діяльність державних підприємств потребує купівлі ресурсів та продажу продукції, оплати державних закупівель, що здійснюються на ринках ресурсів та продуктів.

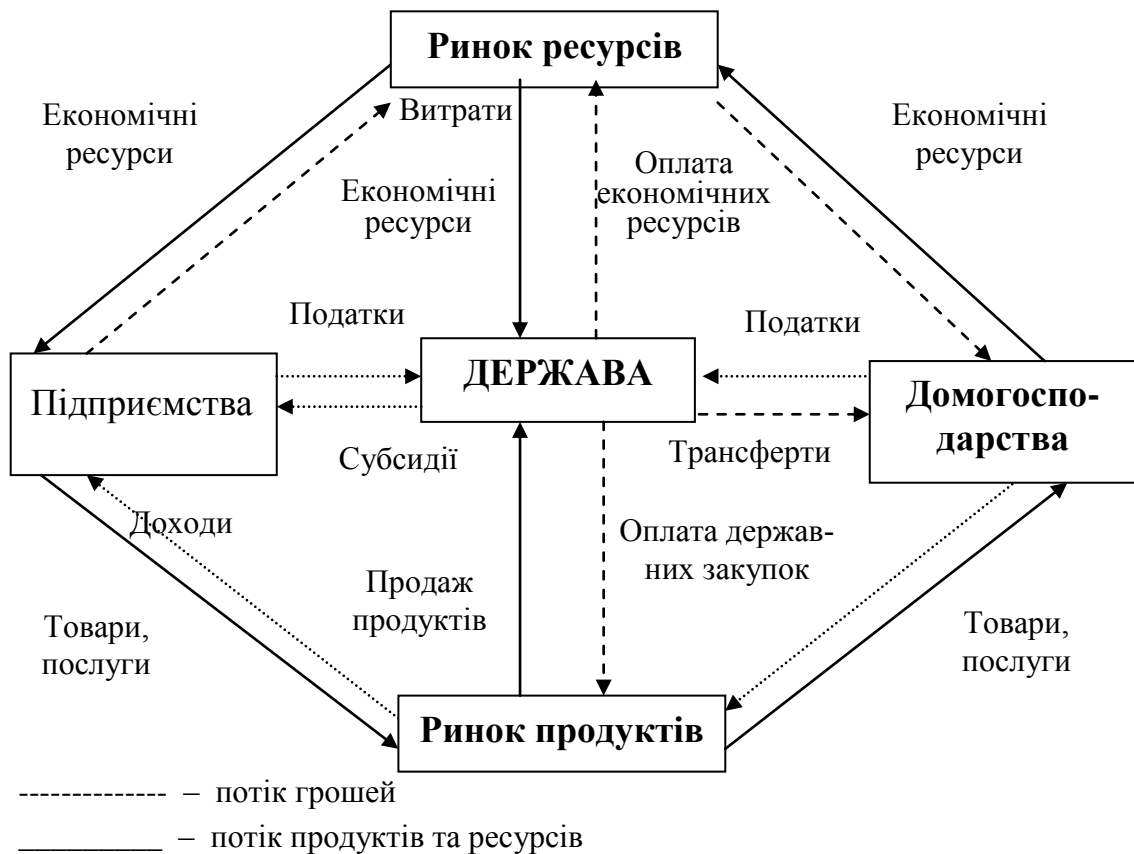

Рисунок 12.1 – Кругообіг ресурсів, продуктів і доходів у національному господарстві

Для одержання соціально-економічної інформації про кругообіг товарів і доходів використовується **метод народногосподарського обліку**. Під народногосподарським обліком розуміється система організованого і сис-

тематичного виміру соціально-економічних процесів у всіх ланках народного господарства. Ця система охоплює три види обліку: оперативний, бухгалтерський і статистичний.

Оперативний облік ведеться для спостереження і контролю за окремими сторонами виробничо-господарської діяльності фірм, які не одержують відображення в бухгалтерських рахунках. Джерелом даних служить первинна документація, що складається з ряду конкретних операцій.

Бухгалтерський облік базується на безупинній (суцільній) і документальній реєстрації всіх господарських операцій фірм із товарно-матеріальними цінностями і коштами. Дані обліку використовуються в статистиці.

Статистичний облік націлений на одержання узагальнюючої, зведеної інформації, необхідної для одержання кількісної характеристики народного господарства, його галузей і регіонів. Цей вид обліку, виходячи з даних оперативного і бухгалтерського обліку, припускає їхній збір, обробку, економічний аналіз на основі поточної державної звітності, переписів, одноразових обстежень і спостережень.

Оскільки народногосподарський облік заснований на бухгалтерському принципі подвійного запису, він дозволяє складати балансові таблиці, що відбивають в цілісному виді рух товарів і доходів між основними учасниками суспільного виробництва.

Опис кругообігу товарів і доходів вимагає введення понять економічних суб'єктів (господарських одиниць). Як базову одиницю обліку в міжнародній системі використовують поняття інституціональної одиниці, під якою розуміється економічна одиниця, що володіє єдністю поведінки і самостійністю в прийнятті рішень у сфері своєї основної діяльності. Вона веде бухгалтерську звітність і є юридичною особою.

Національна економіка складається з інституціональних одиниць-резидентів. До них відносяться економічні одиниці, що функціонують на даній території більш року. Нерезиденти – це інституціональні одиниці, що не відносяться до національної економіки.

Усі господарські суб'єкти взаємодіють через здійснення визначених економічних операцій. Економічні операції – елементарні акти господарської діяльності. Операцією називається переміщення, створення чи руйнування товарів, послуг, прав. Кожна операція реєструється між двома економічними суб'єктами і включає (якщо відбувається продаж товару), по-

перше, реальний аспект – одержання покупцем товару за гроші, по-друге, фінансовий аспект – плату покупцем грошей за товар. Дані по номенклатурі економічних суб'єктів і економічних операцій складають базу для народно-господарського обліку. Процес кругообігу продуктів і доходів характеризує різноманіття потоків продуктів, доходів, інвестицій та платежів, показує взаємозв'язки між секторами народного господарства і дає уявлення про те, які процеси охоплює народногосподарський облік.

Розвиток народногосподарського обліку протягом декількох останніх десятиліть, його становлення як методу одержання соціально-економічної інформації привели до формування систем національних рахунків.

2. Система національних рахунків

Системи національних рахунків почали розвиватися в другій половині ХХ сторіччя, коли задача комплексного макроекономічного аналізу і прогнозування, яку можна вирішити з їх допомогою, стала однією з першорядних.

Зростаюча інтернаціоналізація економіки різних країн і, особливо, перспективи європейської інтеграції, послужили причиною створення міжнародної системи національного рахівництва як найважливішого інструмента координації статистичних міжнародних рекомендацій в області економіки. У 1950 р. Організацією європейського економічного співробітництва (ОЄЕС) була опублікована «Спрощена стандартна система національних рахунків», яка перетворена в 1958 р. у «Стандартну систему національного рахівництва» (СНР). Це було викликано необхідністю уніфікувати розробку СНР у різних країнах.

СНР неодноразово переглядалася і її удосконалювання привело до створення сучасної Системи Національного Рахівництва Об'єднаних Націй (*SNA – System of National Accounts*). У ній представлений план рахунків по обліку основних товарних і грошових потоків у виробництві, споживанні, нагромадженні і зовнішній торгівлі, рахунки інституціональних секторів, включений міжгалузевий баланс, виділяються фінансові сектори і потоки фінансових активів, введений баланс майна. Таким чином, система національного рахівництва являє собою міжнародний стандарт оцінки основних економічних показників країни: валового внутрішнього продукту, валового національного продукту та ін. [5, с. 31].

Функції СНР визначаються тим, що національне рахівництво є інструментом, по-перше, економічної політики, по-друге, економічного прогнозування, по-третє, оцінки рівня життя різних груп населення і порівняння його з рівнем життя в інших країнах, по-четверте, зв'язку економічної теорії з практикою. За допомогою національних рахунків можна оцінювати структуру економіки, розробляти економічну політику і складати економічні прогнози на короткостроковий і тривалий періоди, а також – порівнювати окремі концепції економічної теорії. Показники СНР на практиці використовуються міжнародними організаціями (наприклад, ООН); державними установами (національними банками, міністерствами); науковими установами, громадськими організаціями; окремими приватними товариствами (наприклад, підприємців, споживачів).

3. Основні показники систем національних рахунків

Національні рахунки є балансовими побудовами чи системою взаємозалежних показників, що характеризують виробництво, розподіл, перерозподіл і використання кінцевого продукту і національного доходу.

Найважливіші показники СНР: валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, чистий національний продукт, національний дохід, особисті доходи громадян і доходи, якими розпоряджаються.

Статистична служба ООН рекомендує використовувати **валовий внутрішній продукт (ВВП)** як основний показник для складання системи національних рахунків. ВВП являє собою сукупну вартість кінцевої продукції і послуг, зроблених протягом року підприємствами, розташованими на території даної країни, незалежно від їхньої національної приналежності. Таким чином, це продукт, створений у межах географічних границь даної держави певного періоду. Приміром, ВВП, створений в Україні в 2005 році дорівнює 424,74 млрд. гривень. [6].

Важливе місце займає також показник **валового національного продукту (ВНП)**. ВНП являє собою сукупну вартість кінцевих (готових) товарів і послуг, зроблених за рік національними підприємствами як у країні, так і за її межами (незалежно від їхнього місцезнаходження).

Взаємозв'язок між ВВП і ВНП можна представити так:

$ВВП = ВНП - \text{сальдо розрахунків із закордонними країнами}$. Різниця між ВВП і ВНП для розвинутих країн складає в основному $\pm 1\%$ від ВВП.

Багато країн як основний показник використовують ВНП, вважаючи його найбільш точним сумарним вимірником товарів і послуг, зроблених країною.

Для виключення подвійного рахунку при кількісному обчисленні ВВП необхідно враховувати тільки кінцеву продукцію, для чого треба виключити вартість проміжного споживання. **Кінцева продукція** – це товари та послуги, які купують споживачі для кінцевого використання. **Проміжна продукція** – товари та послуги, що придбані виробниками і проходять подальшу переробку, або перепродаються кілька разів, перш ніж попасти кінцевому споживачеві.

Якщо враховувати проміжну продукцію на кожній стадії виробництва, то це приведе до багаторазового подвійного рахунку і спотворення реальної величини ВВП. Реальна ж вартість, що створена на кожній стадії виробництва, є доданою вартістю до тої, що була створена на попередній стадії. Тому ВВП ще визначають як суму доданої вартості, створену всіма виробниками і резидентами за певний період часу. **Додана вартість** розкладається на: вартість спожитого основного капіталу (амортизацію); заробітну плату до сплати податків з нарахуваннями на соціальне страхування; прибутки підприємств; відсоток на позичковий капітал; ренту; непрямі податки на бізнес.

Створеній у виробничому секторі доданій вартості відповідає формування доходів. Важливо зрозуміти, що будь-яке виробництво має «дві сторони»: заново створені продукти, тобто продукти, вироблені вперше, та створені одночасово з ними у процесі виробництва доходи. Якщо не враховувати непрямі податки та дотації, вартість заново створених продуктів (тобто частина випуску зверх проміжного споживання та амортизації) точно відповідає створеному у ході виробництва доходу. В цьому полягає фундаментальна симетрія між величиною доходів та чистою продукцією в СНР. Непрямі податки та дотації ускладнюють сприйняття цієї симетрії лише тому, що в СНР вони виглядають як чисті трансферти держави. Це приводить до того, що ринкова вартість заново створених продуктів відрізняється від суми заново утворених доходів на величину непрямих доходів, зменшених на суму дотацій [1, с. 233].

ВВП може обчислюватися в поточних ринкових цінах, що представляє його номінальне значення. Для одержання дійсної величини цього показника потрібно очистити ціни від впливу інфляції, тобто застосувати індекс

цін, що дає реальне значення ВВП. Такий розрахунок називається дефліювання. Відношення номінального ВВП до реального ВВП показує збільшення ВВП за рахунок росту цін і називається ВВП-дефлятором.

У світовій практиці використовуються два методи виміру ВНП та ВВП.

Метод розрахунку за витратами. Величина ВНП або ВВП представляється як грошова оцінка кінцевих продуктів і послуг, зроблених за рік. Це значить, що потрібно підсумовувати усі витрати на придбання (споживання) кінцевого продукту. У показник ВНП (ВВП) входять:

1. Споживчі витрати населення (C).
2. Валові приватні внутрішні інвестиції (I).
3. Державні закупки товарів і послуг (G).
4. Чистий експорт (E_n), що представляє різницю між експортом і імпортом країни.

Усі ці витрати показують ринкову вартість річного виробництва:

$$GNP (GDP) = C + I + G + E_n.$$

Метод розрахунку за доходами. ВНП або ВВП, з іншого боку, складає суму доходів окремих осіб і підприємств (зарплата, відсоток, доходи від власності, прибуток корпорацій і рента) і визначається як сума винагород власників факторів виробництва. У цей показник також включені непрямі податки на підприємства і амортизація.

Обидва методи вважаються рівноцінними і дають однакову величину ВНП (ВВП).

Чистий внутрішній продукт. У ньому не враховуються амортизаційні відрахування (вартість засобів виробництва, зношених у процесі випуску продукції). ЧВП – це ринкова вартість річного обсягу виробництва за винятком спожитого капіталу.

$$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{Амортизація}$$

Національний дохід. Це зароблений дохід суспільства, дохід власників економічних ресурсів.

$$\text{НД} = \text{ЧВП} - \text{непрямі податки на підприємців}$$

Зміст відрахування непрямих податків у тому, що держава, стягуючи непрямі податки, нічого не вкладає у виробництво і тому її не можна розг-

лядати як постачальника економічних ресурсів.

Особистий дохід являє собою отриманий дохід на відміну від НД, що є заробленим доходом. Особисті доходи обчислюються шляхом вирахування з НД сум, що не надходять у розпорядження населення і додавання трансфертних платежів, не зв'язаних з виконанням робіт, але поповнюючих доходи громадян. Тому з НД віднімають внески на соціальне страхування, податки з прибутку корпорацій, нерозподілені прибутки корпорацій і додають суми всіх трансфертних платежів.

Дохід, яким розпоряджуються, знаходиться в особистому розпорядженні членів суспільства. Його величина може бути отримана шляхом відрахування індивідуальних податків (прибуткового, на особисте майно, на спадщину) з особистого доходу.

Взаємозв'язок розглянутих вище макроекономічних показників можна представити в такий спосіб:

$$\begin{aligned} \text{Валовий внутрішній продукт} - \text{амортизація} &= \\ \text{Чистий внутрішній продукт} & \\ - \text{непрямі податки на підприємців} &= \\ \text{Національний дохід} & \\ - \text{внески на соціальне страхування} & \\ - \text{податки з прибутку корпорацій} & \\ - \text{нерозподілені прибутки корпорацій} & \\ + \text{трансфертні платежі} &= \\ \text{Особистий дохід} & \\ - \text{податки на особистий дохід} &= \\ \text{Дохід, яким розпоряджуються} & \end{aligned}$$

Знання цих взаємозв'язків допоможе краще зрозуміти фінансову систему і соціальну політику держави в «змішаній економіці», де через податки перерозподіляється значна частина національного доходу.

Але слід відзначити, що вагомий вплив на підрахунки макроекономічних показників здійснює наявність в країні **тіньової економіки**. З точки зору обчислення тіньового сектору під ним розуміють створення офіційно незареєстрованої вартості товарів і послуг та відсутність її відображення в системі національних рахунків. До складових тіньової економіки входять: кримінальна економіка, нерозривно пов'язана з неконтрольованим грошо-

вим обігом (незаконні валютні операції, наркобізнес, розкрадання, шахрайство, рекет, проституція, та ін.); ухилення від сплати податків; «паралельна економіка», тобто діяльність у домашніх господарствах та у сфері послуг; прихований сектор – діяльність підприємств, у т. ч. банків, у офшорних зонах, приписки, також зловживання службовим становищем посадових осіб, хабарництво, вимагання, корумпованість тощо.

Наявність тіньової економіки суттєво впливає на розширене відтворення: зменшує фінансові можливості суспільства щодо стимулювання сукупного попиту та пропозиції за рахунок зниження податкових надходжень до державного бюджету, зменшення грошових надходжень на банківські депозити (що веде до зменшення інвестицій) та приводить до відтоку капіталів за рубіж. Вплив на ринок найманої робочої сили є двояким: хоча незареєстрована діяльність зменшує фактичний рівень безробіття, але одночасно погіршує технологічні та соціально-економічні умови праці робітників, тому що не забезпечує їх належного соціального захисту – умов безпеки праці, тривалості робочого часу, гарантій оплати праці, виплат у зв'язку з непрацевдатністю та ін.

Обсяги тіньової економіки в середині 90-х років були найнижчі в Японії (3 %), Норвегії (5 %), США (11 %), Греції (20 %), у країнах Східної Європи вище – в Угорщині та Польщі – 31 %, Чехословаччині – 34 %. В економіці України частка тіньового сектору у кінці 90-х рр. становила більш 40 % ВВП (у 1990р. – 14 %). До зростання тіньового сектору в цей період призвели такі незаконні види діяльності, як незаконні валютні операції, масове розкрадання державного майна в процесі приватизації, шахрайська діяльність багатьох інвестиційних компаній, корупція [4, с.492–493].

Але створення основ ринкової економіки в Україні та послідовне проведення економіко-правових перетворень (реформування податкової системи, усунення суперечностей законодавства), подальше адміністративне реформування дозволять суттєво знизити рівень тінізації української економіки і розширити фінансові можливості подальшого розвитку економіки нашої країни.

Основні поняття

Економічні суб'єкти

economic subjects

Економічні операції

economic operations

Валовий внутрішній продукт	gross domestic product (GDP)
Валовий національний продукт	gross national product (GNP)
Національний дохід	national income
Хвсbnbq dyenhiiyi q ghjler n	net domestic product
Особистий дохід	personal income
Дохід, яким розпоряджуються	disposable income
Номинальний ВВП	nominal gross domestic product
Реальний ВВП	real gross domestic product
Дефлятор ВВП	GDP deflator
Тіньова економіка	hidden economy

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

1. Найважливішими факторами, що впливають на кругообіг продуктів та доходів, є:

- а) споживання;
- б) інвестиції (капіталовкладення);
- в) дії держави та закордонних суб'єктів;
- г) дії закордонних суб'єктів.

2. Додана вартість охоплює:

- а) вартість спожитого основного капіталу;
- б) заробітну плату та прибуток підприємств;
- в) відсоток на позиковий капітал та ренту;
- г) непрямі податки на бізнес.

Вправа 2. Знайдіть правильну відповідь

1. Під поняттям «інституціональна одиниця» розуміється:

- а) юридична особа;
- б) економічна одиниця, що веде бухгалтерську звітність;
- в) економічна одиниця, що самостійно приймає рішення;
- г) економічна одиниця, який притаманні усі вищеназвані риси.

2. В системі національних рахунків поняття «кінцева продукція» означає:

- а) вартість виготовленої продукції;
- б) вартість виготовленої продукції мінус вартість проміжної продукції;

в) вартість товарів та послуг, які купують споживачі для кінцевого використання;

г) усі попередні відповіді вірні.

3. Трансфертні платежі – це:

а) виплати домашнім господарствам, не обумовлені додаванням з їх боку товарів та послуг;

б) виплати окремим громадянам;

в) виплати підприємцям;

г) всі відповіді невірні.

4. Якщо обсяг реального ВВП знизився на 6 %, а чисельність населення зменшилась на 3 %, то:

а) реальний ВВП на душу населення знизився;

б) реальний ВВП на душу населення збільшився;

в) номінальний ВВП не змінився;

г) ціни знизились на 3 %.

5. До ВВП, розрахованого як сума витрат, не входить:

а) валові інвестиції;

в) державні витрати;

б) чистий експорт;

г) заробітна плата.

6. Якщо обсяг номінального ВВП та рівень цін підвищились, то:

а) реальний ВВП не змінився;

б) реальний ВВП збільшився;

в) реальний ВВП зменшився;

г) ця інформація не дозволяє визначити динаміку реального ВВП.

7. Якщо з національного доходу відняти внески на соціальне страхування, податки з прибутку корпорацій, нерозподілені прибутки корпорацій і додати суми всіх трансфертних платежів, то отримана сума – це:

а) особистий дохід;

в) чистий внутрішній продукт;

б) амортизація;

г) дохід, яким розпоряджуються.

8. Дохід, яким розпоряджуються, – це

а) зарплатня, рента і дохід у формі відсотка на капітал;

б) зарплатня, рента і дохід у формі відсотка на капітал мінус податок на особистий дохід;

в) особистий дохід мінус індивідуальні податки;

г) всі відповіді невірні.

Вправа 3. Виконайте завдання

1. Охарактеризуйте проблеми обліку створеної в народному господарстві вартості в зв'язку зі зміною рівня цін і функціонуванням тіньової економіки.

2. Поясніть поняття валового внутрішнього продукту (ВВП). Які існують методи його виміру? Чому при розрахунку сукупного випуску продукції беруть до уваги тільки вартість кінцевих продуктів?

3. ВВП дорівнює 300 млрд. гривень. Споживчі витрати дорівнюють 210 млрд. гривень. Державні витрати 30 млрд. грн., а чистий експорт 6 млрд. грн. Розрахуйте:

а) величину інвестицій;

б) обсяг імпорту за умови, що експорт дорівнює 110 млрд. грн.;

в) ЧВП за умови, що сума амортизації дорівнює 25 млрд. грн.;

4. У цьому прикладі чистий експорт виражається додатною величиною. Чи може вона бути від'ємною? У якому випадку?

5. ВВП = 5000 млрд. дол., ЧВП = 4527 млрд. дол., непрямі податки = 366 млрд. дол. Визначте амортизацію і національний дохід.

Література

1. Базелер У., Сабов З., Хайнрих Й., Кох В. Основы экономической теории: принципы, проблемы, политика. Германский опыт и российский путь. - СПб, 2000. – Гл.9.

2. Курс экономической теории: Учебник / Под ред. Чепурина М.Н., Киселевой Е.А. – Киров, 1998. Гл. 11.

3. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – М., 1992. Т 1. – Гл. 9.

4. Мочерний С. Політична економія: Навч. посіб. – К. 2002. – 687с.

5. Экономическая теория (политэкономия). Учебник / Под ред. В.И. Видяпина, Г.П. Журавлевой. – М., 1999, Гл. 22, 23, 24.

6. [http: / www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

Глава 13. ДЕРЖАВА В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

1. Економічні функції держави

Протягом всієї історії людської цивілізації держава розглядалася як важлива складова економіки й один з основних економічних суб'єктів. Державні інститути споконвічно були покликані забезпечувати стабільність і ефективність господарських процесів. Але в різних економічних системах уявлення про ці категорії, а, отже, форми і методи взаємодії держави й економіки мали істотні відмінності.

Відповідно до найбільш розповсюдженої класифікації економічних систем, заснованої на пануванні тієї чи іншої форми власності і способу координації економічної діяльності, виділяють наступні моделі сучасних економічних систем: ринкова економіка, адміністративно-командна економіка (АКС), змішана економіка. Кожна з моделей має свій механізм регулювання економічних процесів. Так, регулятором ринкової економіки є **ринковий механізм**, що базується на принципах економічної свободи, вільної взаємодії попиту та пропозиції, ціноутворення, конкуренції. Регулятором АКС є жорстке централізоване державне керування всіма сторонами соціально-економічного розвитку країни на основі директивних планів. При тотальному всеосяжному державному регулюванні ефективність функціонування економіки в довгостроковому періоді невелика, тому що відсутність приватної ініціативи, економічної свободи, конкуренції обумовлює диктат виробника і монополізм держави, знищує стимули до ефективної праці й інновацій.

При стихійному ринковому розвитку без державного втручання виникають так звані «**провали**» **ринку**, тобто ситуації, коли ринковий механізм не забезпечує оптимального розподілу ресурсів. «Провали» ринку обумовлені недосконалою конкуренцією, неможливістю виробляти суспільні товари в необхідній кількості, існуванням зовнішніх ефектів, неповнотою інформації, економічною нестабільністю. Досягнення максимальної ефективності і підвищення рівня добробуту суспільства можливо тільки при поєднанні ринкових і державних регуляторів. Пошук оптимального співвідношення ринкових і державних регуляторів – складна і важлива задача.

Термін «**змішана економіка**» не має однозначного тлумачення, але найчастіше під ним розуміють наявність різних секторів економіки (прива-

тного і державного), різноманіття форм власності, а також сполучення ринкового механізму і державного регулювання. Економічним механізмом постіндустріального розвитку стає поєднання ринкового і державного регулювання, при цьому основним регулятором економічних процесів є ринковий механізм, а **державне регулювання економіки (ДРЕ)** доповнює ринкові важелі. У процесі еволюції змішаної економіки здійснювався добір найбільш ефективних мір ДРЕ, що відповідають фундаментальним умовам функціонування ринкової економіки – економічній свободі і захисту прав приватної власності.

Історичні особливості, розмаїтість практики господарської діяльності обумовили існування різних теоретичних поглядів на роль держави в економіці. Ніхто з представників основних напрямків розвитку економічної думки не заперечує присутності держави в економіці. Розходження в поглядах полягають у тім наборі функцій, що визнаються за державою.

Економічні функції держави можна розділити на 3 групи. До першої групи відносяться функції, що забезпечують інституційно-правову основу діяльності економічних суб'єктів: законодавча і правоохоронна діяльність по захисту свободи особи і приватної власності, включаючи підтримку контрактної дисципліни; сприяння формуванню інститутів, корисних для розвитку економіки і суспільства, проведення необхідних реформ. Друга група функцій держави пов'язана з ліквідацією або компенсацією провалів ринку: національна оборона і безпека, захист від зовнішніх погроз; надання інших суспільних благ крім оборони й охорони правопорядку, це – охорона здоров'я, освіта і т.п. з метою розширення кола людей, що користуються цими благами, крім тих, хто в змозі оплачувати їх по реальній вартості; надання соціальних гарантій, захист уразливих шарів населення; захист суспільства від таких негативних побічних ефектів господарської діяльності, як руйнування навколишнього середовища; забезпечення екологічної безпеки. Третя група поєднує функції держави, спрямовані на підтримку нормального функціонування ринкового механізму (це проведення власне економічної політики у вузькому змісті): забезпечення макроекономічної стабільності (недопущення інфляції, згладжування циклічних коливань економіки), подолання наслідків економічних шоків, сприяння розвитку економіки.

Але варто враховувати, що такий розподіл функцій у значній мірі є умовним. Так, у процесі розвитку ринкової системи, виникають явища, що перешкоджають нормальному функціонуванню ринкового механізму, на-

приклад, монополії. Держава для підтримки конкурентного середовища повинна займатися антимонопольним регулюванням. Антимонопольне регулювання може здійснюватися як через встановлення певних правових обмежень, так і шляхом прямого контролю над цінами підприємств монополістів. Цю діяльність держави можна віднести і до першої, і до третьої групи функцій. В ринковій економіці економічні суб'єкти одержують доходи від використання у відтворювальному процесі факторів, що належать їм. Але деякі групи економічних суб'єктів (пенсіонери, інваліди, неповнолітні, вимушено безробітні) не можуть забезпечити себе таким шляхом, тому держава для створення сприятливого соціального клімату в суспільстві бере на себе обов'язок підтримувати нормальне існування названих груп. Цю функцію держави можна віднести і до першої, і до другої групи.

У процесі соціально-економічного розвитку змінювалися обсяг і пріоритетність економічних функцій держави. Так протягом 19 ст. діяльність держави в основному обмежувалася гарантією прав власності, проведенням життєво необхідних суспільних робіт, підтримкою законності і правопорядку, обороною країни, організацією грошового обігу. Досвід СРСР і східноєвропейських країн, а також привабливість ідеї централізованого планування привели багато країн до економіки, що характеризувалася більшою роллю держави. Перерозподіл доходів, тобто зниження доходів багатих і підвищення добробуту бідних, став розглядатися як одна з основних функцій держави. У період соціальних криз і економічних потрясінь (шоків) на перший план висувалися функції, пов'язані з забезпеченням макроекономічної стабільності. Це, наприклад, політика “Нового курсу” в США часів Великої депресії та індикативне планування у повоєнній Франції.

Міра державної участі в економіці визначається принципом: держава повинна робити те, чого не може робити ринок. Очевидно, що ринок у короткостроковому плані ефективніше, але він не зможе вирішити всіх проблем економіки. Розширення функцій держави в сучасному суспільстві при збереженні ринкових свобод, інститутів, механізмів обумовлено підвищенням складності процесу соціально - економічного розвитку.

Багато фундаментальних проблем сучасного суспільства не можуть бути ефективно вирішені за допомогою тільки ринкових механізмів. Так, наприклад, соціальна сфера – одне з найважливіших джерел соціально-економічного розвитку: рівень освіти, кваліфікація, наукові дослідження, людський капітал впливають на темпи економічного росту. У свою чергу,

якість людського капіталу залежить від охорони здоров'я, соціального забезпечення, стану навколишнього середовища.

За оцінками закордонних фахівців, підвищення тривалості освіти в США на один рік веде до збільшення ВВП на 5–15 %. Віддача від вкладень в освіту в країнах, що розвиваються, ще вище: інвестиції в початкову освіту в країнах Центральної Африки забезпечують ріст ВВП на 24 %, а в групі країн з низьким доходом у цілому – у середньому на 23 % [8, с.28]. Ринок недоінвестує в людський капітал: нелегко запозичити гроші під майбутні доходи, оскільки людський капітал не може виступати забезпеченням кредиту. Отже, на державу лягає обов'язок по наданню освітніх послуг; вона повинна робити їх більш доступними.

Об'єктивне підвищення ролі держави пов'язано також з розробкою і впровадженням у виробництво нових технологій. Дослідження проблем віддачі інвестицій у НДДКР у розвинутих країнах показали, що її рівень коливається по країнах у межах 20–30 %, а соціальна віддача перевищує 50%, що набагато більше, ніж віддача від вкладень в освіту. У роботах, присвячених аналізу факторів економічного росту, показано, що ріст душевого доходу в значній мірі обумовлений збільшенням сукупної факторної продуктивності. Згідно з даними Р. Солоу, 87,5 % приросту годинної продуктивності праці в 1909–1949 р. було забезпечено за рахунок фактора НТП. При використанні виробничої функції Кобба-Дугласа для розрахунку величини душевого доходу в Республіці Корея (якби єдиним його фактором було нагромадження капіталу) у 1990 р. він повинний був би скласти тільки 2041 дол. (у цінах 1985 р.). Реальна ж величина душевого доходу дорівнювала 6665 дол. [8, с.24]. Різниця пояснюється збільшенням віддачі від одиниці використовуваних у виробництві ресурсів, що є наслідком удосконалювання технологій. Ринок недоінвестує в розвиток технологій: як і у випадку освіти вкладення в технології не можуть виступати як забезпечення кредиту. Риск інвестицій в НДДКР вище, чим інші види інвестицій; технології мають і великі зовнішні ефекти: виграш суспільства від збільшення інвестицій у технології набагато перевищує виграш окремих підприємців і якщо держава самоусунеться зі сфери НДДКР, інвестиції в нові технології виявляться недостатніми.

Але не можна бачити в державному регулюванні економіки спосіб рішення всіх соціально-економічних проблем. Подібно тому, як є провали ринку, існують також провали держави. **«Провали» держави** – діяльність

держави, що не дозволяє налагодити ефективне функціонування економічної системи. Подібна діяльність обумовлена тим, що уряди також користаються недосконалою інформацією, не завжди здатні цілком передбачати наслідки власних дій, можуть приймати рішення і застосовувати неадекватні методи ДРЕ під впливом виборців, груп спеціальних інтересів, політичних маніпуляцій і тим самим проводити неефективну політику.

Державне регулювання економіки спрямоване на реалізацію наступних цілей:

- раціональне використання обмежених ресурсів і досягнення економічної ефективності;
- забезпечення стабільного розвитку національної економіки;
- забезпечення конкурентноздатності вітчизняних товарів на світовому ринку;
- відстоювання державних і суспільних інтересів, досягнення соціальної згоди в суспільстві.

Державне регулювання економіки – складова частина процесу відтворення, об'єктивна необхідність ДРЕ пояснюється потребою подолання недоліків ринкового саморегулювання і виконання економічних функцій держави. З цього погляду ДРЕ – чистий суспільний товар, попит на який формують домашні господарства, фірми, громадські організації, а пропозицію формує держава.

Об'єкти ДРЕ – це сфери, галузі, регіони, соціально-економічні явища, умови функціонування суб'єктів національної економіки. Отже, агрегованим об'єктом ДРЕ є національна економіка. Первинним суб'єктом ДРЕ є громадянин: у демократичному суспільстві громадянин (споживач) висловлює свої інтереси як виборець за допомогою механізму голосування, але виборці безпосередньо обирають не форми і методи ДРЕ, а склад органів державної влади. Отже, безпосередні **суб'єкти ДРЕ** – це органи державної влади (президент, парламент, уряд, місцеві адміністрації).

Державне регулювання економіки являє собою сукупність інститутів, форм, методів і інструментів, за допомогою яких держава впливає на поведінку суб'єктів господарювання і ринкову кон'юнктуру з метою створення конкурентних умов для їхнього функціонування і рішення соціально-економічних проблем суспільства. У ході такого впливу реалізується економічна політика держави, заснована на певній концепції. Економічна політика держави – це більш конкретний прояв діяльності держави в сфері еко-

номіки, спрямований на реалізацію пріоритетних цілей і вибір засобів їхнього досягнення, виходячи з мікро- макро й інституціональних умов функціонування економіки.

В залежності від кількості й обсягу виконуваних економічних функцій, розмірів державного сектора, співвідношення державних витрат до ВВП, пріоритетного використання певних методів ДРЕ існують два типи державного регулювання:

– **економічний лібералізм**, що визнає безумовну необхідність законодавчої, правоохоронної діяльності держави, забезпечення внутрішньої і зовнішньої безпеки, антициклічне регулювання, а також мінімальне регулювання соціальної й екологічної сфер. Цей тип характеризується невеликим розміром державного сектора (до 10 % ВВП), державними витратами в межах 35% ВВП, використанням переважно непрямих методів регулювання економіки;

– **економічний дирижизм**, передбачає значний вплив держави на соціально-економічний розвиток країни, тобто виконання всіх перерахованих функцій у повному обсязі. Державний сектор при такому типі регулювання економіки перевищує 10 %, державні витрати можуть досягати 35–55 % ВВП, використовується весь спектр методів ДРЕ.

2. Форми і методи ДРЕ

ДРЕ в широкому змісті включає прогнозування, планування, фінансування, оподатковування, кредитування, адміністрування, облік (фіксація стану економічних процесів і об'єктів, їхніх параметрів, збір, нагромадження зведень про економічні об'єкти і процеси), контроль (спостереження за економічними об'єктами і процесами з метою перевірки відповідності стану, що спостерігається, необхідними, передбаченими нормативно-правовими актами).

Конкретними **формами ДРЕ** є:

– розробка і реалізація стратегії соціально-економічного розвитку країни. Економічна стратегія – це обраний державою курс економічного розвитку, розрахований на тривалу перспективу, що включає визначення пріоритетних соціально-економічних цілей, шляхів їхнього досягнення, з урахуванням комплексу умов, що склалися в національній економіці і світовому господарстві. Складовими економічної стратегії є соціально-

економічне прогнозування і макроекономічне планування;

– структурна політика, спрямована на сприяння здійсненню прогресивних структурних змін в економіці, стимулювання розвитку галузей, що визначають науково-технічний прогрес і забезпечують конкурентноздатність вітчизняної продукції. Складовими даної форми ДРЕ є промислова, аграрна, будівельна політика, тобто ті сфери, у яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів;

– інвестиційна політика сприяє створенню суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення засобів для розширеного відтворення переважно в галузях, розвиток яких є пріоритетним для країни в даний період;

– амортизаційна політика спрямована на створення умов забезпечення процесу відтворення виробничими і невиробничими фондами переважно на якісно новій технологічній основі;

– конкурентна політика спрямована на створення оптимального конкурентного середовища, забезпечення взаємодії суб'єктів господарювання на умовах недопущення проявів дискримінації одних суб'єктів іншими;

– бюджетно-податкова політика здійснює оптимізацію і раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансів, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу, забезпечення економічно обґрунтованого податкового навантаження;

– грошово-кредитна політика спрямована на забезпечення економіки необхідним (економічно обґрунтованим) обсягом грошової маси. Складовою грошово-кредитної політики є валютна політика, ціль якої – встановлення і підтримка паритетного курсу національної валюти до іноземних, ефективне використання державних валютних резервів;

– цінова політика спрямована на регулювання державою відносин обміну для забезпечення еквівалентності, дотримання необхідного паритету цін між галузями і видами економічної діяльності, забезпечення стабільності цін;

– зовнішньоекономічна політика, спрямована на регулювання державою відносин суб'єктів господарювання національної економіки з іноземними суб'єктами господарювання і захист національного ринку;

– екологічна політика покликана забезпечити раціональне викорис-

тання і повноцінне відтворення природних ресурсів, створення безпечних умов життя людей;

– політика інституціональних змін може розглядатися як самостійна форма ДРЕ, спрямована на формування раціональної багатокладної економічної системи шляхом трансформації відносин власності [1].

Реалізація форм ДРЕ передбачає використання різних методів. **Методи ДРЕ** – це сукупність способів, прийомів державного впливу на соціально-економічний розвиток країни. У залежності від обраних критеріїв існує декілька варіантів класифікації методів ДРЕ. Так, у залежності від характеру впливу розрізняються прямі і непрямі методи. Характер впливу визначається специфікою використовуваних інструментів. Прямі методи припускають таке регулювання з боку держави, при якому економічні суб'єкти приймають рішення засновані не на самостійному економічному виборі, а на розпорядженнях держави. Це регулювання відбувається за допомогою інструментів адміністративно-правового характеру й економічних інструментів прямого впливу. До інструментів прямого впливу відносяться: державне замовлення, субсидії, субвенції, ліцензування, квотування, фіксовані ціни, встановлення державних стандартів і нормативів .

Специфічним інструментом ДРЕ є **державний сектор економіки** – комплекс господарських об'єктів, які повністю або частково належать центральним чи місцевим органам державної влади і використовуються державою для виконання нею економічних, соціально-культурних та політичних функцій.

Прямі методи досить ефективні через оперативне досягнення результату, але їхній недолік – це створення перешкод для функціонування ринкового механізму. Непрямі методи регламентують поведінку економічних суб'єктів опосередковано, через створення певного економічного середовища, яке спонукує економічних суб'єктів приймати рішення, що відповідають проголошеним цілям соціально-економічного розвитку національної економіки. Інструментами для методів непрямого впливу служать ставки податків, дисконтна ставка, норми обов'язкових резервів, митні тарифи і т. інш.

Існує й інший підхід до класифікації методів ДРЕ, у залежності від сфери застосування інструментів:

правові методи ДРЕ – система законів та законодавчих актів, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання (визначають правовий простір);

економічні методи ДРЕ пов'язані зі створенням державою фінансових чи матеріальних стимулів, здатних впливати на економічні інтереси суб'єктів господарювання й обумовлювати їхню поведінку. Економічні методи припускають використання інструментів фіскальної, бюджетної, податкової, грошово-кредитної, амортизаційної політики держави;

адміністративні методи базуються на використанні сили державної влади. Це заходи (засоби) заборони, дозволу або примусу. Застосування адміністративних методів необхідне та ефективне в таких сферах: антимонопольне регулювання; охорона навколишнього середовища і здоров'я людей; соціальний захист населення, визначення і гарантування мінімально допустимих життєвих параметрів — встановлення соціальних стандартів (гарантований прожитковий мінімум, регламентація розумів праці тощо); захист національних інтересів у світогосподарських зв'язках (ліцензування, квотування);

пропагандистські (морально-етичні) методи – це звернення держави до гідності, честі і совісті людини (підприємця, найманого робітника, державного службовця і т.п.). Вони включають заходи щодо роз'яснення і популяризації цілей, змісту економічної політики, засоби морального заохочення. Ці методи спрямовані на формування і підтримку в людей певних переконань, духовних цінностей, моральної позиції, психологічних установок щодо діяльності держави. Ефективність морально-етичних методів залежить від організації пропагандистських акцій і ступеня довіри людей до держави.

3. Держава і ринок: досвід взаємодії в розвинутих країнах

Соціально орієнтована ринкова економіка, проголошена як ціль перетворень, що відбуваються в Україні, характеризується не тільки високим рівнем добробуту людей. Її відмінна риса – наявність набору соціально-економічних інститутів, що направляють функціонування всіх елементів цієї системи на реалізацію таких цілей як високий рівень і якість життя, соціальна справедливість. Основа соціально орієнтованої ринкової економіки – це органічна взаємодія між ринком і державою. У моделі соціально орієнтованої ринкової економіки знайдене вдале сполучення держави і ринку у формі активного втручання держави в економіку, насамперед у соціальну сферу, при безумовному дотриманні фундаментальних принципів ринкової

економіки. Усі сучасні розвинуті економіки спираються на ринкові принципи, що поступово сприймаються іншим світом. Але ринок – це не незмінна внеісторична конструкція з однаковими передумовами і результатами функціонування в усі епохи; не існує економічної моделі найбільш процвітаючої на сьогоднішній день країни універсальної для всіх інших країн. Навпроти, найбільших успіхів у соціально-економічному розвитку досягли ті країни, де вдалося знайти специфічне поєднання вихідних ринкових принципів з історичними особливостями функціонування національних економік, з конструктивними елементами національних інститутів.

Соціально-економічним моделям, що існують у розвинутих країнах, властива виражена специфіка в залежності від досягнутого рівня розвитку, історичних і національних особливостей. Проте, можна виділити декілька **моделей соціально орієнтованої ринкової економіки**, які можна класифікувати за наступними критеріями:

- місце соціальної політики серед пріоритетів соціально-економічного розвитку, особливості реалізації соціальної політики (альтернатива між соціальним добробутом і економічним ростом);
- розподіл економічних і соціальних функцій між державою і підприємницьким сектором і суспільством;
- масштаби державного сектора, частка ВВП, що перерозподіляється через державний бюджет і інші державні фонди.

Класифікація на основі цих критеріїв дозволяє виділити наступні моделі:

- Німецька (чи континентальна) модель. Крім Німеччини така модель існує в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, Франції. Для цієї моделі характерні високі обсяги перерозподілу ВВП через державний бюджет (близько 50 %), розвинута система соціального партнерства, прагнення до повної зайнятості.

- Англосаксонська модель використовується у Великобританії, Ірландії, Канаді. Вона передбачає більш низький рівень перерозподілу ВВП через держбюджет (40 %), пасивну політику зайнятості (фінансування соціальних послуг у значній мірі здійснюють приватні компанії і громадські організації).

- Середземноморська модель реалізується в країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Італія). Обсяг ВВП, що перерозподіляється через держбюджет тут істотно варіюється (від 60 % у Греції й Італії до 40 % в Іс-

панії). Держава в основному захищає соціально уразливі категорії громадян.

- Скандинавська модель застосовується у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. Для цієї моделі характерні активна державна соціальна політика, основна роль держави у фінансуванні соціальних витрат, розуміння соціального добробуту як мети економічної діяльності держави, велика частка перерозподілу ВВП через державний бюджет (50–60 %).

4. Особливості ДРЕ у вітчизняній економіці на сучасному етапі

Раціональна економічна політика не може бути універсальною, оскільки повинна відповідати рівню економічного і соціального розвитку країни. Міри, ефективні в розвинутих країнах, не обов'язково виявляються такими в країнах, що розвиваються, чи країнах з перехідною економікою, оскільки ефективність ДРЕ залежить від економічних, культурних, інституціональних особливостей країни. На різних етапах соціально-економічного розвитку й в залежності від інституціонального і культурного середовища ефективними виявляються різні методи й інструменти ДРЕ. Проте, досвід розвитку соціально орієнтованої ринкової економіки ведучих країн світу важливий для української економіки не просто як досвід функціонування економічної системи, що досягла високих соціально-економічних результатів, але і як досвід створення і використання економічних механізмів, що привели до таких результатів – особливо механізму взаємодії держави і ринку, потреба в якому існує в сучасній вітчизняній економіці.

Так як ринкова система відносин є основою формування всіх інших відносин змішаної економіки, ключовим елементом перетворень в Україні стало створення ринкової системи відносин. Виділяються три основних напрямки становлення ринку:

- **лібералізація економіки:** лібералізація цін, ліквідація державної монополії на здійснення господарської діяльності; надання можливостей для здійснення підприємницької діяльності; скасування централізованого розподілу ресурсів;

- **структурні перетворення,** тобто зміни структури економіки, насамперед, через перетворення відносин власності (приватизація);

- **інституціональні перетворення** – створення умов для дії ринкової системи шляхом створення правових інститутів, формування системи нових організацій і установ ринкового типу, нової системи керування народним

господарством і т. інш. Дослідження фахівців Світового банку, проведене по 94 країнах, показало, що економічні результати діяльності окремих країн обумовлені не стільки економічною політикою і накопиченим людським капіталом, скільки якістю інституціональної системи. Слабке інституціональне середовище сприяє посиленню сваволі з боку державних органів.

Перехідні процеси в економіці супроводжуються спадом виробництва, безробіттям, дестабілізацією економіки, що виражається в дисбалансі сукупного попиту та пропозиції, високій інфляції, значному дефіциті держбюджету, нестійкому валютному курсі й інших негативних моментах. Процеси відбудови в економіці і створення умов для довгострокового економічного росту вже в якісно нових умовах потребують проведення стабілізаційної і структурної політики держави. Стабілізаційна політика в перехідній економіці спрямована на відновлення потенційного чи близького до нього обсягу випуску і відповідного йому рівня зайнятості, зниження інфляції, ліквідацію надмірного бюджетного дефіциту, стабілізацію валютного курсу. Найважливішим показником і критерієм стабілізації є подолання високої інфляції.

У дослідженнях з теорії перехідної економіки неодноразово висловлювалася ідея про те, що держава в процесі ринкової трансформації повинна не «зменшитися», а стати іншою. Механічне «зменшення» може привести до втрати державою тих функцій, що необхідні і визнаються всіма теоретиками і практиками ДРЕ, наприклад, підтримка порядку і законності, як в економічній, так і в інших сферах.

Проте на початковому етапі реформ передбачалося, що роль держави буде дуже обмеженою. Можливо, такі погляди були наслідком некритичного сприйняття ідей Вашингтонського консенсусу. Відповідно до концепції Вашингтонського консенсусу для успішної економічної діяльності потрібні лібералізація торгівлі, макроекономічна стабілізація і ринкове ціноутворення. Як тільки уряд вирішить ці проблеми, тобто «підє з дороги», приватні ринки ефективно розподілять ресурси і будуть успішно стимулювати економічний ріст. Безумовно, усе назване необхідно для нормального функціонування ринків, але таку стратегію держави в економічній сфері не можна вважати комплексною. Важливі не стільки дерегулювання і лібералізація, скільки створення механізму регулювання, що забезпечує ефективне функціонування ринку. Для забезпечення роботи ринків потрібно щось більше, ніж низька інфляція; для цього потрібні «діюче фінансове регулювання, по-

літика, спрямована на підтримку конкуренції, заходи для стимулювання передачі технологій і посилення «прозорості» ринків ...забезпечення стійкості розвитку, скорочення диференціації доходів, зміцнення демократичних основ» [8, с.4–5]. Політика Вашингтонського консенсусу, навпроти, ґрунтувалася на запереченні активної ролі держави: масштаби держави (частка витрат держави до ВВП) повинні бути мінімальними, а втручання в економіку гранично обмеженим.

Але в країнах з ефективними економіками сфера діяльності держави досить широка, отже, проблема полягає не в тім, чи повинна держава брати участь в економічному житті, а в тім, яким чином це потрібно робити, тому важливі не стільки масштаби держави, скільки напрямки і методи її діяльності. Історичні традиції вітчизняної економіки, тобто залежність від траєкторії попереднього розвитку і недостатня сформованість ринкових відносин, об'єктивно сприяють більшій ролі держави в економіці. За період ринкової трансформації зроблений величезний крок уперед – створені багато елементів ринкової системи, але з іншого боку такий ринок недосконалий, у країні відсутні численні інститути, що опосередковують різноманітні зв'язки між економічними суб'єктами, між ринком, державою і суспільством, тобто інституціональне середовище, що робить економіку соціальною і стійкою. Ще не виникло ефективних механізмів взаємодії і розмежування функцій між ринком і державою. Подібна ситуація обумовлена тим, що держава зберігає риси, що визначали її положення в АКС і в силу історичної інерції збережені в перехідній економіці. Це сприяє тому, що в процесі ринкової трансформації існує тенденція повернення держави до властивих їй раніше адміністративних методів впливу на економіку, що у свою чергу гальмує проведення реформ.

Процес формування відносин між державою і ринком, заснованих на подоланні антагонізму і плідній взаємодії досить тривалий і вимагає зусиль у розвитку інститутів демократії, цивільного суспільства, закріплення в суспільній свідомості нових стереотипів поведінки суспільства і держави. Тому що реформи, здійснювані в країні, були ініційовані державою, то ведуча роль у формуванні нових взаємин між державою й економікою також повинна належати державі. Найважливішими кроками в цьому напрямку будуть:

- неухильне дотримання державою власних законів і зобов'язань, насамперед у бюджетній і фінансовій сферах;

- розвиток конкуренції. Відповідно до фундаментальних постулатів економічної теорії ринкова економіка буде ефективною тільки при наявності приватної власності і конкурентних ринків. Але на практиці акцент робиться майже винятково на створення інституту приватної власності. При відсутності конкуренції створення приватної монополії приведе, швидше за все, до росту цін для споживачів і відсутності стимулів для інновацій. У процесі приватизації монополій виявилось, що складно запобігти корупції, рентні доходи, що виникають при приватизації, сприяють тому, що підприємці бажають одержувати контроль над приватизованими об'єктами, а не інвестувати в створення нових фірм. Політика сприяння конкуренції зменшує рентні доходи і підсилює стимули до інновацій. Не менш важливе значення має, і послідовність проведених мір: приватизації і конкурентної політики. Приватизація монополії може сформувати економічні інтереси, що згодом послаблять можливості проведення конкурентної політики. У нашій країні реформи концентрувалися на формуванні недержавного сектора, і не розглядалося питання у якому середовищі функціонують недержавні компанії, у підсумку конкурентне середовище не було сформовано, а наслідком цього стали високі ціни і повільна структурна перебудова економіки;

- діяльність держави, у тому числі й в економічній сфері більш ефективна, коли держава прагне задовольняти потреби своїх громадян, роблячи їх співпричетними до державної економічної політики. Тому необхідно формування інституту соціального партнерства. У розвинутих країнах соціальне партнерство – один з основних елементів організації соціально-економічних систем.

Перехідний стан вітчизняної економіки дозволяє використовувати найбільш вдалі приклади взаємодії держави й економіки, з урахуванням універсальних тенденцій світового розвитку, і особливостей історичного, економічного, інституціонального розвитку України.

Основні поняття

Ринковий механізм	Market mechanism
Змішана економіка	Mixed economy
Провали ринку	Failures of the market
Державне регулювання економіки	State regulation of economy
Провали держави	Failures of the state

Економічні функції держави state	Economic functions of the state
Економічний лібералізм	Economic liberalism
Економічний дирижізм	Economic dirigism
Форми ДРЕ	Forms SRE
Методи ДРЕ	Methods SRE
Державний сектор економіки	Public sector of economy

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

1. Термін «змішана економіка» означає:
  - а) сполучення різних секторів економіки (приватного і державного);
  - б) різноманіття форм власності;
  - в) сполучення ринкового механізму і державного регулювання економічних процесів;
  - г) правильні відповіді а), б), в).
2. Яке з тверджень є помилковим: «Недоліки ринку виникають у наслідок...
  - а) нездатності ринкового механізму забезпечити оптимальний за Парето розподіл ресурсів»;
  - б) зовнішніх ефектів (екстерналій)»;
  - в) нездатності ринку забезпечити людей суспільними товарами»;
  - г) економічної нестабільності»;
  - д) державного втручання в економіку».
3. Економічні функції держави спрямовані на:
  - а) створення умов для гармонійного розвитку суспільства;
  - б) забезпечення цілісності та збереження суспільства;
  - в) створення умов для ефективної економічної діяльності;
  - г) підтримування свободи, суверенітету країни.
4. Необхідність державного втручання в економіку обґрунтовували представники:

а) класичної політекономії;	в) неокейнсіанства;
б) теорії раціональних очікувань;	г) правильні відповіді а), б), в).
5. Тип державного регулювання економіки, що передбачає значний вплив держави на соціально – економічний розвиток країни це:

- а) економічний лібералізм;
- б) економічний дирижізм;
- в) меценатство;
- г) патріотизм.

6. Недоліки (провали) держави – це:

- а) політика уряду, що приводить до неефективного використання ресурсів;
- б) використання прямих методів регулювання економіки;
- в) розподіл галузей влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- г) необхідність здійснювати податкові платежі.

7. Що з перерахованого не відноситься до факторів, що обумовлюють існування «провалів» держави:

- а) обмеженість інформації;
- б) неможливість держави передбачати наслідки своїх дій;
- в) недосконалість політичного процесу;
- г) недосконалість конкуренції.

8. Ситуації, за яких ринкова економіка неспроможна ефективно використовувати обмежені ресурси, виникають внаслідок:

- а) дії зовнішніх по відношенню до економіки факторів: війн, епідемій і т.д.;
- б) недосконалої конкуренції, неповноти інформації, економічної нестабільності; існування зовнішніх ефектів;
- в) неможливості виробляти суспільні товари в необхідній кількості;
- г) правильні відповіді б), в).

9. Участь держави у фінансуванні НДДКР пов'язана з :

- а) наявністю позитивних екстерналій;
- б) наявністю негативних екстерналій;
- в) ризиком приватного сектору при інвестуванні в НДДКР;
- г) правильні відповіді а), в).

10. До інструментів прямого впливу не відносяться:

- а) державне замовлення;
- б) ліцензування;
- в) квотування;
- г) норма обов'язкових резервів.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Які основні економічні функції держави в ринковій економіці?
2. Поясніть сутність терміну змішана економіка. Чи можна вважати соціально орієнтовані ринкові економіки розвинутих країн прикладами змішаної економіки? Чому?
3. Назвіть основні напрями становлення ринкової економіки в нашій

країні. Чи повинен у цей період зменшуватися вплив держави на економіку? Обґрунтуйте свою відповідь.

Література

1. Господарський кодекс України. – К.: Велес, 2004. – 164с.
2. Дідківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки: Навч. посібник. – К., 2002. – Розділ 1.
3. Економічна теорія: Підручник/за ред. Базілевича В.Д. Київ, 2001. – Глава 19.
4. Кредисов В. Государство и рынок: необходимость взаимодействия в переходной экономике // Экономика Украины. – 2002. – № 2. – С. 50–57.
5. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки: Підручник. – К., 2000. – Тема 1–3.
6. Нестеренко А. Социальная рыночная экономика: концептуальные основы, исторический опыт // Вопросы экономики. – 1998 – №8. – С. 71–84.
7. Полтерович В., Попов В. Эволюция теории экономической политики // Вопросы экономики. – 2006. – №7. – с.4–23.
8. Стиглиц Дж. Многообразные инструменты, шире цели: движение к пост-Вашингтонскому консенсусу // Вопросы экономики. – 1998. – №8. – С. 4–34.
9. Чистов С.М. Державне регулювання економіки: Навч.- метод. посібник. – К.: КНЕУ, 2002. – Тема 1.
10. Ясин Е. Государство и экономика на этапе модернизации // Вопросы экономики. – 2006. – № 4. – С. 4–30.

Глава 14. МАКРОЕКОНОМІЧНА РІВНОВАГА

1. Сукупний попит

Проблеми досягнення рівноважного стану як у соціумі, так і в економіці знаходилися в центрі уваги вчених, філософів, державних діячів протягом всієї історії цивілізації. Вже в моделі "ідеальної держави" давньогрецького філософа Платона була почата спроба осмислення умов соціальної рівноваги. У ті часи і пізніше безліч авторів, що представляють різні епохи, наукові школи і світоглядні позиції, намагалися досліджувати цю проблему. Серед них – родоначальники різних напрямків економічної думки – Ф. Ке-

не, А.Сміт, Ж.-Б.Сэй, К.Маркс, Л.Вальрас, А.Маршалл, Д.-М.Кейнс і інші автори.

Не менший інтерес викликає проблема досягнення макроекономічної рівноваги в наші дні. У роботах вітчизняних і закордонних авторів макроекономічна рівновага розглядається як ключова проблема економічної теорії й одна з головних цілей економічної політики будь-якої держави. Нерівновага, у свою чергу, є одною з найбільш серйозних проблем для економіки і суспільства. Мета цієї глави полягає в тому, щоб визначити суть поняття макроекономічної рівноваги, з'ясувати механізми її встановлення. Аналіз цих питань передбачається провести на базі теоретичних підходів представників різних напрямків економічної думки, у першу чергу, кейнсіанського і класичного.

В обох підходах широко використовуються деякі економічні категорії, без яких неможливо розглядати основні макроекономічні закономірності щодо макроекономічної рівноваги. Це, насамперед, категорії сукупного попиту (AD) і сукупної пропозиції (AS).

Сукупний попит – це модель, що показує які обсяги кінцевих товарів і послуг, вироблених в економіці за даний період, споживачі, підприємці, уряд, та іноземці готові придбати при кожному з можливих рівнів цін. Іншими словами, сукупний попит – це величина сумарних сукупних витрат всіх економічних агентів даної економіки на ті чи інші елементи реального валового внутрішнього продукту (ВВП) при визначеному рівні цін. Останній визначається за допомогою індексу цін (дефлятора ВВП), який показує співвідношення номінального і реального ВВП за певний рік.

Доцільно розподілити сукупний попит на чотири групи відповідно до розподілу сукупного попиту по секторах економіки. Ідею поділу сукупного попиту на компоненти було вперше внесено представниками кейнсіанського напрямку економічної науки. Відповідно до їх точки зору сукупний попит складається з таких складових:

- 1) **споживання (C)** – сукупний попит споживачів (домогосподарств);
- 2) **інвестиції (I)** – сукупний попит підприємців на товари виробничого призначення (машини, капітальне устаткування);
- 3) **державні витрати (G)** – сукупний попит на товари і послуги з боку держави;
- 4) **чистий експорт (E_n)** – різниця між попитом іноземців на вітчизняні товари і вітчизняним попитом на іноземні товари.

В узагальненому виді рівняння сукупного попиту має такий вигляд:

$$AD = C + I + G + E_n.$$

Графічно модель сукупного попиту може бути представлена у виді кривої, де на вісі абсцис зазначений реальний обсяг виробництва (реальний ВВП), а на вісі ординат – рівень цін (рис. 14.1). Форма кривої сукупного попиту свідчить про те, що залежність між рівнем цін і реальним обсягом внутрішнього виробництва, на який пред'явлено попит, є від'ємною. Чим вище рівень цін, тим менший обсяг виробленого продукту бажатимуть придбати покупці. Чим нижче рівень цін – тим більший буде обсяг сукупного попиту.

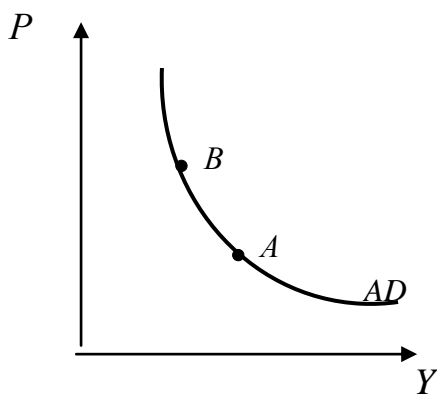

Рисунок 14.1 – Крива сукупного попиту

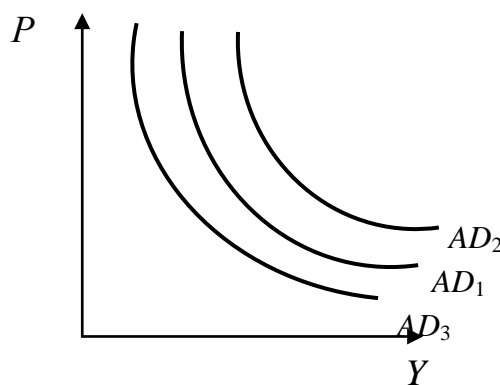

Рисунок 14.2 – Зміни у сукупному попиті

Агреговані величини мають свої закономірності функціонування і тому негативний нахил кривої сукупного попиту пояснюється наступними факторами:

- ефектом процентної ставки;
- ефектом багатства (реальних касових залишків);
- ефектом імпортних закупівель.

Необхідно розглянути кожний з них.

1. Ефект процентної ставки. При постійному рівні грошової пропозиції підвищення рівня цін приводить до підвищення процентних ставок, що, у свою чергу, є причиною скорочення споживчих витрат і інвестицій. Ця взаємозалежність виявляється наступним чином. При більш високому рівні цін як підприємцям, так і споживачам потрібна більша кількість грошей на оплату поточних витрат, які зростають при збільшенні рівня цін. Підприємці змушені витратити більше на оплату сировини, матеріалів, електроенергії. Споживачам також потрібні більші суми грошей для того, щоб

залишити свій рівень споживання незмінним. Тобто, купувати такі товари і послуги, які вони споживали раніше. Таким чином, підвищення рівня цін викликає збільшення попиту на гроші, що у випадку незмінної їхньої пропозиції спричиняє підвищення ціни користування грошима – процентної ставки. Наступною реакцією підприємців і споживачів на підвищення процентної ставки буде зниження інвестиційних і споживчих витрат. Це пояснюється тим, що для підприємців подорожчання кредиту буде означати падіння очікуваного прибутку, для споживачів – менш вигідні умови придбання деяких груп товарів, наприклад, дорогих товарів і товарів тривалого використання.

2. Ефект багатства (реальних касових залишків). Підвищення рівня цін знижує реальну вартість (купівельну спроможність) фінансових активів з фіксованою грошовою вартістю (наприклад, облігацій). Це знижує рівень добробуту людей і вони стають змушені скорочувати свої витрати. Протилежна тенденція спостерігається, коли рівень цін знижується і реальна вартість фінансових активів збільшується. У цьому випадку населення збільшує свої витрати і сукупний попит зростає.

3. Ефект імпортних закупівель. Ефект імпортних закупівель виявляється в тому, що у разі підвищенні рівня цін у даній країні в порівнянні з рівнем цін за кордоном товари національного виробництва стають дорожчими в порівнянні з аналогічними товарами імпортного виробництва. Це спричиняє зростання попиту на імпортні товари з боку національних споживачів. Мешканці інших країн, у свою чергу, купують менше товарів виробництва даної країни і збільшують споживання аналогічної продукції місцевого виробництва. В результаті обсяг імпорту зростає, експорту – зменшується, сальдо експорту-імпорту даної країни зменшується і скорочується попит на реальний обсяг внутрішнього продукту.

Таким чином, у кожному із трьох розглянутих випадків має місце зворотна залежність між зміною рівня цін і реального обсягу національного виробництва. При підвищенні рівня цін реальний обсяг виробництва в силу ефекту процентної ставки, ефекту багатства й імпортних закупівель буде знижуватися.

Необхідно підкреслити, що в кожному із цих випадків зміни реального обсягу національного продукту, на який пред'явлено попит, викликані змінами в рівні цін. Графічно, такі зміни виражаються в пересуванні уздовж кривої сукупного попиту. Припустимо, від крапки *B* до крапки *A* (рис.

14.1) – у випадку підвищення величини сукупного попиту і у зворотному порядку – у випадку її зменшення. В економічній теорії вони одержали назву **змін обсягу сукупного попиту** на національний продукт.

Поряд з цим, можуть виникати інші зміни – сукупної попит буде змінюватися при незмінному рівні цін. Ці зміни одержали назву **зміни у сукупному попиті**. Графічно це буде виражатися в зміщенні кривої сукупного попиту вліво (вправо) від AD_1 до AD_3 і AD_2 (на рис. 14.2). Вони викликані змінами в так званих нецінових факторах сукупного попиту. Нецінові фактори підрозділяються на чотири групи відповідно тому, на яку з основних складових сукупного попиту вони будуть впливати: споживчі витрати, інвестиції, державні закупівлі, чистий експорт.

До нецінових факторів, що впливають на споживчі витрати, можна віднести: зміни в добробуті, в сподіваннях, у заборгованості споживачів, в оподаткуванні. Під змінами в добробуті мається на увазі зміна у вартості активів і матеріальних цінностей, якими володіють споживачі (акції, облигації, нерухоме майно). Якщо при незмінному рівні цін вартість активів зменшується, то можливою реакцією споживачів може стати збільшення поточних заощаджень з метою підвищення добробуту і повернення його на колишній рівень. Отже, споживчі витрати будуть скорочуватися. У результаті сукупний попит зменшиться. І навпаки, при збільшенні вартості фінансових і нефінансових активів, якими володіють споживачі, споживчі витрати зростатимуть при незмінному рівні цін і сукупний попит буде збільшуватися. Слід відзначити, що розглянуті зміни у вартості активів були викликані не змінами в рівні цін, а неціновими факторами. Тому зміну в добробуті слід відрізнити від ефекту реальних касових залишків.

Іншим неціновим фактором, що відбивається на змінах у споживчих витратах, є сподівання споживачів. Якщо в даний момент люди будують оптимістичні прогнози щодо подальшого розвитку національної економіки і вважають, що в майбутньому їхній дохід зростатиме, то їхні заощадження будуть зменшуватися, а витрати на споживання збільшуватися. У результаті збільшиться сукупний попит. І навпаки, у випадку песимістичних прогнозів і чекань заощадження зростуть, а поточне споживання скоротиться, що призведе до зменшення сукупного попиту.

Сукупний попит може також змінюватися під впливом інших нецінових факторів, які будуть викликати зміни в інших його компонентах – інвестиціях, державних витратах, чистому експорті. Неціновими факторами, що

провокують зміни в інвестиційних витратах, можуть бути: зміни процентних ставок, в очікуваному прибутку від інвестицій, в оподаткуванні, технології. Так, наприклад, збільшення обсягу грошової маси в економіці буде сприяти зменшенню процентної ставки, і як наслідок, збільшенню капіталовкладень.

Неціновими факторами, що впливають на зміни в чистому обсязі експорту є зміни в національному доході інших країн і зміни валютних курсів. Наприклад, у випадку зростання національного доходу іншої держави збільшується внутрішній попит на товари, у тому числі й на товари, вироблені в даній країні. Це веде до збільшення чистого експорту даної країни, і отже, сукупного попиту. І навпаки, зниження рівня доходу в інших країнах змушує мешканців цих країн придбати менші кількості товарів, вироблених у даній країні, що веде до скорочення експорту і зниження сукупного попиту. Не менш важливим фактором, що впливає на обсяг чистого експорту, є зміна курсу національної валюти. Девальвація національної грошової одиниці веде до збільшення експорту, скорочення імпорту і спричиняє збільшення сукупного попиту.

Таким чином, існує велика кількість нецінових факторів, що можуть впливати на реальний обсяг внутрішнього продукту, який готові придбати споживачі, підприємства, уряд і закордонні покупці при даному рівні цін. Збільшення витрат, викликане змінами в одному чи декількох факторах, зміщують криву сукупного попиту вправо. Графічно це виражається в переміщенні кривої сукупного попиту (від AD_1 до AD_2 на рис. 14.2). І навпаки, дія факторів, зумовлюючих зменшення витрат, приводить до зсуву цієї кривої вліво (від AD_1 до AD_3 на рис. 14.2).

2. Сукупна пропозиція

Сукупна пропозиція – це модель, що показує яку величину реального обсягу виробництва підприємницький і державний сектори готові виробляти при кожному можливому рівні цін.

З курсу мікроекономіки відомо, що підвищення ціни товару приводить до збільшення величини його пропозиції. Виникає питання: чи буде дана залежність зберігатися в масштабах всієї економічної системи, тобто чи буде підвищення рівню цін супроводжуватися збільшенням сукупної пропозиції. Представники кейнсіанського і класичного напрямків економіч-

ної думки дають різні відповіді на це питання, що відображується в розбіжностях щодо форми і характеру зміни кривої сукупної пропозиції.

Так, економісти-класики вважають, що в довгостроковому періоді рівень реального обсягу національного продукту не змінюється зі зміною рівня цін, тобто крива сукупної пропозиції являє собою вертикальну пряму лінію (рис. 12.3-а). При цьому важливо відзначити, що дана лінія проходить на рівні реального обсягу національного виробництва, що відповідає рівню повної зайнятості. Цей рівень здобув назву потенційного ВВП (Y^*). Він відображає такий стан економіки, коли циклічне безробіття дорівнює нулю, всі виробничі можливості в економіці на цю мить використовуються в повній мірі. Тобто економіка знаходиться на межі своєї кривої трансформації.

Таке бачення характеру зміни кривої сукупної пропозиції ґрунтується на припущенні, що економічна система функціонує в умовах досконалої конкуренції. Тобто ніяких обмежень вільного переміщення і використання ресурсів в економічній системі не існує, усі ринки мають бути конкурентними, основні регулятори ринків товарів, праці і капіталу – ціни, заробітна плата і відсоткова ставка – є гнучкими, тобто встановлюються вільно. Якщо всі ці умови дотримуються, розгляд рівноваги на товарному, грошовому ринках і ринках праці показує, що вертикальна форма кривої сукупної пропозиції є об'єктивно зумовленою.

Проілюструємо це таким чином: припустимо, що в економіці відбулося зниження рівня цін. Якщо ціни на вироблені товари і послуги скорочуються, то прибуток підприємств падає і підприємці змушені скорочувати витрати на використовувані фактори виробництва (у тому числі, й на працю). У результаті попит на робочу силу скорочується. Скорочення попиту на працю приводить до появи безробіття. У цих умовах робітники будуть змушені конкурувати за робочі місця і будуть згодні працювати за меншу заробітну плату. Отже, в умовах гнучких цін і вільної конкуренції зниження цін на товари і послуги буде супроводжуватися зниженням заробітної плати. Це означає, що витрати на фактори виробництва будуть знижуватися одночасно з загальним рівнем цін. Тому реальний прибуток підприємців залишиться незмінним, а значить не зміниться й обсяг виробництва.

Як було зазначено раніше, класичний відрізок кривої сукупної пропозиції характеризує стан повної зайнятості в економічній системі. У цьому стані подальше збільшення обсягу виробництва без збільшення цін для окремого підприємця неможливо, оскільки при повній зайнятості окремі

фірми можуть розширити своє виробництво, тільки запропонувавши більш високу ціну за ресурси, ніж інші фірми. При цьому ресурси і додатковий обсяг продукту, що одержить одна фірма, інша втратить. Тому на даній ділянці при зростанні цін на ресурси і товари зростають, обсяг виробництва буде залишатися незмінним. Таким чином, у моделі класиків будь-які зміни в рівні цін в довгостроковому періоді не виводять економіку зі стану повної зайнятості і крива сукупної пропозиції залишається вертикальною.

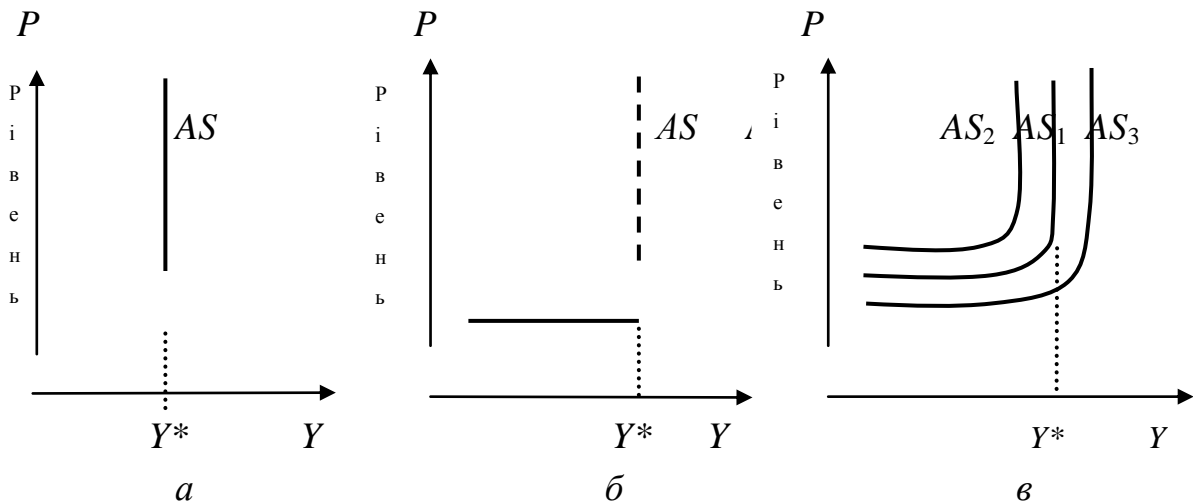

Рисунок 14.3 – Крива сукупної пропозиції:

- а) крива сукупної пропозиції в класичній моделі
- б) крива сукупної пропозиції в кейнсіанській моделі
- в) сучасний погляд на криву сукупної пропозиції

Іншої позиції щодо характеру зміни кривої сукупної пропозиції дотримуються представники кейнсіанського напрямку економічної думки. Згідно кейнсіанцям, економіка не завжди функціонує в стані повної зайнятості і "внутрішніх механізмів", здатних забезпечити усунення безробіття і повернення економіки до стану повної зайнятості, не існує, оскільки ціни на товари і заробітну плату не є настільки гнучкими та еластичними в короткостроковому періоді. Реальний обсяг виробництва може бути меншим від потенційного. У цій ситуації не всі виробничі потужності, наявні в економіці, використані, не всі люди, що хочуть і можуть працювати, можуть знайти собі робочі місця. Тому збільшення обсягу виробленої продукції не буде супроводжуватися підвищенням цін на ресурси: безробітні будуть згодні працювати, не вимагаючи при цьому підвищення заробітної плати, менеджери підприємств не будуть купувати додаткові інвестиційні товари, оскі-

льки в їхньому розпорядженні є устаткування, що простоює та не використовується. Таким чином, при розширенні обсягів випуску виробничі витрати не зростатимуть, і, отже, у підприємців не буде приводу для підвищення цін на товари і послуги. Таким чином, до визначеної межі зміна реального обсягу внутрішнього виробництва може відбуватися без зміни рівня цін. Тому крива пропозиції являє собою горизонтальну лінію (рис.14.3-б).

В сучасній економічній науці здійснена спроба синтезу кейнсіанських і класичних поглядів щодо динаміки зміни сукупної пропозиції. Багато авторів дотримуються думки, що гіпотетична крива пропозиції складається з трьох сегментів – горизонтального (кейнсіанського), вертикального (класичного) і проміжного, кожен з яких відбиває різні режими функціонування економічної системи. (рис. 14.3-в). Особливості функціонування економіки на кейнсіанському і класичних вирізках уже були розглянуті раніше. Викликає інтерес проміжна ділянка кривої сукупної пропозиції.

Проміжний відрізок характеризує той стан розвитку економіки, коли збільшення реального обсягу внутрішнього виробництва супроводжує підвищення рівня цін. Це відбувається тому, що в реальному економічному житті фактори виробництва, витрати на які є основними компонентами витрат виробництва, неоднорідні за якістю, мають різну продуктивність і розподілені по різних ринках. Підприємці застосовують спочатку найбільш доступні одиниці економічних ресурсів з найвищою продуктивністю, а потім менш доступні, але ті, які не мають належної якості (приміром, наймають робочих, зайнятих в інших галузях, використовують застаріле і менш ефективне устаткування). В міру введення останніх продуктивність усіх задіяних факторів виробництва падає, а середні витрати зростають. Тому для того, щоб зберегти рентабельність, підприємці змушені призначати більш високі ціни за додаткові обсяги виробленої продукції. При цьому в міру наближення до рівня повної зайнятості обмеженість економічних ресурсів буде позначатися усе сильніше і залучення додаткових одиниць буде різко збільшувати витрати на них. Усе це приводить до збільшення загального рівня цін. Тому крива пропозиції має висхідний характер.

Як і у випадку із сукупним попитом, існує ряд факторів, що викликають збільшення реального обсягу продукції, не зв'язаного зі зміною цін. Графічно це виражається в зміщенні кривої AS : від AS_1 до AS_2 (рис. 14.3-в) і вказує на зменшення сукупної пропозиції. Це означає, що підприємства країни будуть виробляти менший обсяг товарів і послуг при даному рівні

цін. Зменшення від AS_1 до AS_3 вказує на збільшення сукупної пропозиції. У цій ситуації підприємства будуть виробляти більший обсяг продукту при даному рівні цін чи будуть призначати менш високі ціни при даному обсязі внутрішнього виробництва.

Фактори, що ведуть до подібних змін у реальному обсязі внутрішнього виробництва (сукупній пропозиції), одержали назву нецінових факторів сукупної пропозиції. До цієї групи факторів можна віднести: зміни цін на ресурси, зміни в продуктивності праці, зміни податків і державного регулювання.

3. Взаємозв'язок сукупного попиту та сукупної пропозиції.

Макроекономічна рівновага

Перехрещення кривих сукупного попиту та сукупної пропозиції (т. Е) визначає рівноважний рівень цін і рівноважний реальний обсяг національного виробництва (рис. 14.4.). **Макроекономічна рівновага** – це стан економіки, коли кількість виробленої продукції дорівнює кількості товарів, на які є попит. В рівноважному стані не існує жодних сил, які зумовлюють його зміни. Але треба довести чому саме точка Е є точкою рівноваги.

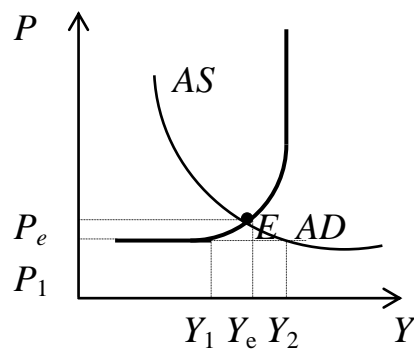

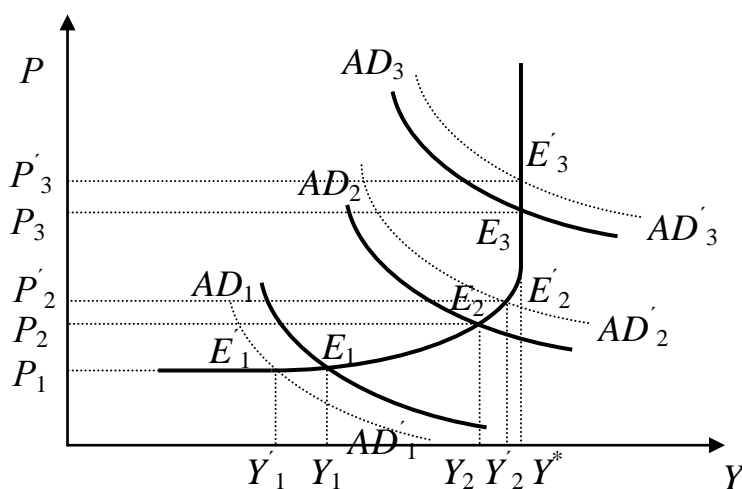
Рисунок 14.4 – Макроекономічна рівновага

Для цього припустимо, що рівень цін в економіці в наступний момент, відрізняється від рівноважного (P_e) і дорівнює P_1 . При такому рівні цін виробники будуть здатні виробляти товари та послуги в обсязі Y_1 . Більші обсяги виробництва будуть недосяжні для виробників за такими цінами. Але ж вітчизняні та іноземні споживачі, уряд, бажатимуть купувати товарів та послуг набагато більше, ніж виробляється (Y_0). Виникає ситуація дефіциту, що сприяє виникненню конкуренції між споживачами і зростанню

цін. Оскільки підвищення цін в даному випадку не супроводжується зростанням цін на ресурси, це означає додаткові можливості для одержання прибутку для підприємців і приводить до збільшення обсягів виробництва.

Необхідно звернути увагу на те, що стимул розширювати виробництво буде зберігатися у виробників саме до того моменту, коли реальний обсяг внутрішнього виробництва не досягне величини Y_e . При будь-яких обсягах виробництва нижче зазначеного підприємці у своїй повсякденній практиці будуть стикатися з постійним зменшенням товарно-матеріальних запасів і готовністю ринку поглинути великі кількості виробленого ними продукту за більш високими цінами. Коли ж обсяг виробництва перевищить Y_e , буде спостерігатися протилежна тенденція – зростання незапланованих товарно-матеріальних запасів, зниження обсягів продажів та прибутків, що буде стимулювати скорочення виробництва і зниження цін. Таким чином, лише положення рівноваги (точка E) характеризує єдиний можливий стійкий стан економічної системи.

Треба зазначити, що крива сукупного попиту може перетинати криву сукупної пропозиції на кожному з трьох її відрізків – “кейнсіанському”, “класичному”, проміжному. Кожен з цих випадків репрезентує один з варіантів умов встановлення макроекономічної рівноваги. Якщо рівноважний стан досягається на так званому класичному відрізку (AD_3 на рис. 14.5.), то умовами її встановлення є повна зайнятість і повне використання виробничих потужностей, наявних в економіці. Якщо будуть відбуватися будь-які зміни в сукупному попиті (зсування AD_3 в AD_3' на рис. 14.5.), то це приведе до підвищення цін (від P_3 до P_3'), а обсяги виробництва лишатимуться не-

змінними.

Рисунок 14.5 – Встановлення макроекономічної рівноваги

Якщо рівноважний стан економіки буде виражати крапка E_1 (рис. 14.5.) на “кейнсіанському” відрізку, то рівновага досягатиметься за умов неповної зайнятості, коли значна частина виробничих фондів буде не займана в виробництві. При цьому у разі зменшення (зростання) сукупного попиту (зсув AD_1 в AD_1' на рис. 14.5.) ніяких змін в рівні цін спостерігатися не буде, а обсяг валового національного продукту буде зменшуватися (зростати).

Дещо схожа ситуація буде відбуватися тоді, коли сукупний попит збільшиться за умов первісного знаходження економіки на проміжному відрізку кривої сукупної пропозиції. Збільшення сукупного попиту приведе до зростання обсягів виробництва. Але це зростання в даному випадку буде супроводжуватися незначним зростанням цін. Закономірно виникає питання, чому існують три варіанти встановлення макроекономічної рівноваги, який з них більш відповідає реальній дійсності і чим зумовлені саме такі погляди на макроекономічну рівновагу.

Відповідь на це питання не є простою, тому що кожен з так званих “варіантів” встановлення макроекономічної рівноваги ґрунтується на окремій науковій концепції – кейнсіанській, класичній, неокласичного синтезу. Розглянемо основні положення цих теорій для того, щоб дістати висновку про сутність процесу досягнення макроекономічної рівноваги. Представники класичної школи, що бере початок з робіт А. Сміта, Д. Рікардо, Д. Міля і продовжується в працях А. Маршалла, І. Фішера, К. Вікселя і багатьох інших, розглядали ринкову економічну систему як механізм, що саморегулюється. Це означає, що у випадку, викликаного будь-якими факторами відхиленням від рівноважного стану, ринкова система за допомогою відповідних механізмів зможе сама, без будь-якого зовнішнього втручання повернутися до рівня повної зайнятості.

Припустимо, що в деякій економіці відбулося падіння сукупного попиту (від AD_1 до AD_2 , рис. 14.6). Це приводить до перевищення пропозиції над попитом при тому ж рівні цін ($Y_1 < Y^*$) і активізує конкуренцію між продавцями (виробниками), що знаходить своє вираження у падінні рівня цін (від P_1 до P_2). Ці процеси безпосередньо відбиваються на динаміці функціонування ринку праці і викликають падіння попиту на працю, а потім й зниження номінальної заробітної плати (від W_1 до W_2 на рис. 14.7).

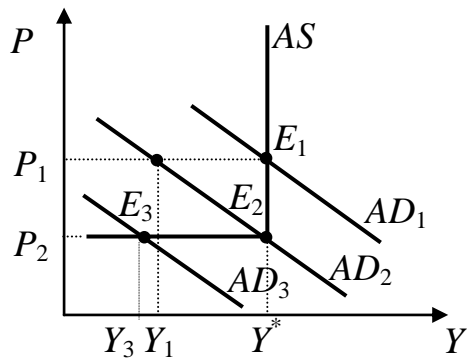

Рисунок 14.6 – Рівновага на ринку товарів

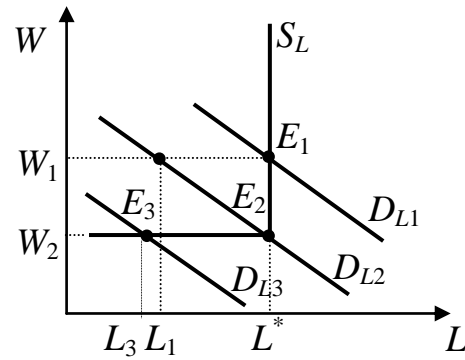

Рисунок 14.7 – Рівновага на ринку праці

В результаті цих змін і на ринку праці, і на ринку товарів знову встановлюється рівновага, що характеризується незмінним обсягом виробництва і зайнятості і більш низьким рівнем цін. При цьому реальна заробітна плата робітників не змінюється, тому що, внаслідок падіння загального рівня цін, на меншу заробітну плату можна буде придбати той же обсяг товарів і послуг. Тому зниження заробітної плати не викликає зниження попиту.

З погляду кейнсіанської економічної теорії такі ринкові регулятори як ціни і заробітня платня не є настільки гнучкими, щоб запобігти кризовим тенденціям і відновити повну зайнятість при зміні сукупного попиту. Це обумовлено в першу чергу тим, що ринкова система не є зовсім конкурентною, і крім того, у сучасному житті існує безліч політичних і соціальних факторів, що перешкоджають зниженню заробітної плати і цін. Наприклад, у деяких випадках самі роботодавці неохоче йдуть на зниження заробітної плати, тому що це може зробити негативний вплив на психологічний клімат в колективі і спричинити зниження продуктивності. Значною перешкодою зниженню цін і заробітної плати є також монополії і профспілки.

Більш того, навіть якщо абстрагуватися від так званих зовнішніх факторів, і розглядати внутрішні особливості функціонування ринку праці, то можна відзначити, що завжди існує деяка нижня межа заробітної плати – рівень, нижче якого вона опуститися не може. Тобто, після зниження сукупного попиту і скорочення попиту на працю (припустимо від AD_2 до AD_3 рис. 14.6) і встановленні заробітної платні на рівні W_2 , подальших змін в рівні зарплати відбуватися не буде. В цьому випадку рівновага встановлюватиметься в точці E_3 при обсязі виробництва на рівні Y_3 та рівні зайнятості L_3 .

Цей стан функціонування економічної системи буде характеризуватися недостатнім використанням існуючих виробничих потужностей і, внаслідок цього, недовиробництвом в обсязі ($Y_3 - Y^*$ на рис. 14.6). Це можна пояснити тим, що при відсутності у підприємців можливості скорочення витрат за рахунок заробітної плати, вони не зможуть знижати ціни і відновлювати виробництво на минулому рівні. Якщо ж виробничі потужності частково не займані, то в економіці виникне безробіття на рівні ($L_3 - L^*$). Таким чином, у кейнсіанській теорії стверджується, що економіка може знаходитися в стані рівноваги при значному рівні безробіття й обсязі ВВП нижче потенційного. Механізмів, що гарантують автоматичне досягнення повної зайнятості і потенційного обсягу виробництва в ринковій економіці, не існує.

4. Споживання, заощадження, інвестиції та стан рівноваги

Окремо варто розглянути процедуру встановлення рівноваги на ринку капіталу. Відповідно до погляду представників класичної економічної науки, ситуація, при якій не досягається рівень витрат, необхідний для закупівлі продукції, зробленої при повній зайнятості, є неможливою. Це заперечення ґрунтується на закономірності, уперше виявленої англійським економістом Ж.-Б. Сеєм (1767–1832): сукупна пропозиція створює свій власний попит. Це означає, що весь вироблений і проданий продукт (реальний обсяг виробництва) варто розглядати як чийсь дохід. Як було показано в попередніх главах, ціна будь-якого товару (а отже і всіх товарів разом) може бути представлена як сума доходів різних осіб, отриманих ними на різних стадіях виробництва цього товару. Звідси і метод підрахунку ВВП за доходом. Тому за законом Сея виробництво продукції забезпечує суму грошового доходу, достатню для здійснення витрат на його придбання.

Однак, і класики це враховували, не завжди весь дохід витрачається цілком. Одержувачі доходу можуть прийняти рішення зберегти якусь його частину у виді заощаджень. Тому заощадження можна розглядати як вилучення засобів, витік з потоку доходів, що приводить до того, що витрати на споживання виявляються недостатніми для закупівлі всієї зробленої продукції. У цих умовах пропозиція не створює свого власного попиту й в економіці можливе виникнення спаду.

Відповідно до класичної теорії, цього відбуватися не буде, оскільки в ринковій економіці всі заощадження трансформуються в інвестиції. Інвес-

тиці, у свою чергу, також є одним з компонентів сукупного попиту (див. пункт 1 даної глави), тобто зменшення однієї статті сукупного попиту (сукупного споживання) буде компенсуватися за рахунок збільшення іншої – обсягу інвестицій. Однак, виникає закономірне питання, яким чином будуть координуватися рішення підприємців про інвестування і споживачів про заощадження і де гарантія того, що підприємці будуть мати намір здійснити саме той обсяг інвестицій, які споживачі прийняли рішення заощадити. Класична теорія припускає, що проблема рівності заощаджень і інвестицій буде вирішена за допомогою ринкового механізму, у даному випадку ринку капіталів, на якому здійснюється взаємодія заощаджень і інвестицій. Розглянемо коротко основні принципи функціонування цього ринку.

Заощадження на ринку капіталів будуть відбиватися на кривій пропозиції коштів (S), а інвестиційні плани підприємців на кривій попиту на кредитні гроші (I) (Рис. 14.8). Відповідно до логіки представників класичного напрямку основним мотивом, що може схилити споживачів відмовитися від поточного споживання і здійснювати заощадження, є можливість одержання додаткового доходу у виді відсотка по депозитах – суми, виплачуваної як винагорода власникам грошей, що заощаджуються. Відповідно, чим більше буде відсоток, тим більше буде стимул споживачів утриматися від споживчих витрат і більш буде обсяг заощаджень. Тому крива заощаджень має висхідний характер. Крива інвестицій, як видно з рис. 14.8, має спадний характер, оскільки чим більше буде ставка відсотка, тим дорожче буде кредит, більше витрати і менш вигідні інвестиції.

Рівноважна ставка відсотка буде зрівнювати ті величини, що домогосподарства мали намір зберігати (пропозицію коштів), а підприємці інвестувати (попит на кошти). Проілюструємо це твердження на простому прикладі. Припустимо, споживачі прийняли рішення збільшити свої заощадження. Приріст заощаджень за будь-якої ставки відсотку виражається в зсуві кривої заощаджень вправо (від S_1 до S_2 на рис.14.8). У цій ситуації на ринку виникає надлишок заощаджень, оскільки та кількість коштів, що підприємці хотіли б взяти в борг і інвестувати при даній процентній ставці (Q_1) значно менше тієї кількості коштів, що споживачі мають намір заощадити (Q_2). Ця невідповідність приведе до зниження процентної ставки до нового, більш низького рівня рівноваги r_1 . Більш низька ставка відсотка буде приводити до збільшення витрат на інвестиції і зменшення обсягу заощаджень доти, поки і ті й інші не досягнуть обсягу Q_e . У цій точці заощадження і інвести-

ції знову рівні, і знову досягається рівень витрат при повній зайнятості.

Якщо ставка відсотка з якоїсь причини тимчасово нездатна привести у відповідність заощадження домогосподарств і інвестиції підприємців, збільшення заощаджень буде компенсуватися зниженням цін. Це буде виявлятися в такий спосіб: зниження попиту і збільшення нереалізованих запасів продукції буде змушувати конкуруючих виробників знижувати ціни. А більш низькі ціни дозволять суб'єктам, що не мають заощаджень, купувати більше товарів і послуг на їхні поточні грошові доходи. Таким чином, додаткове збільшення сукупних витрат (сукупного попиту) відшкодує падіння обсягів сукупних витрат, викликане появою "зайвих" заощаджень.

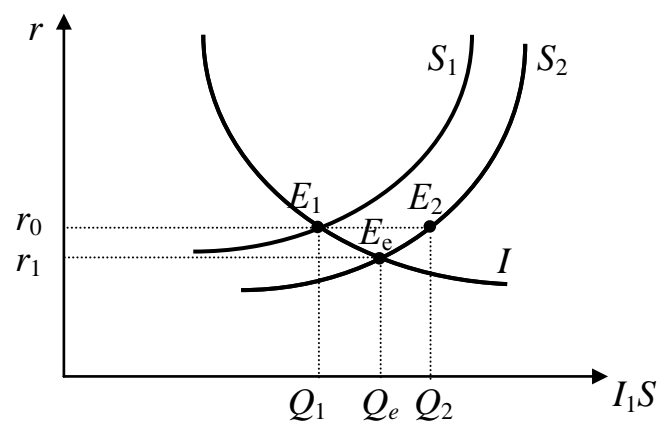

Рисунок 14.8 – Рівновага заощаджень і інвестицій

Таким чином, ринок капіталів забезпечує досягнення того стану, коли кошти, що вийшли з потоку доходи-витрати як заощадження, з'являються як кошти, витрачені на інвестиційні товари. Тому заощадження не викликають порушень у потоці доходи-витрати і закон Сея залишається в дії. Важливо також і те, що у випадку відхилення обсягів заощаджень і інвестицій від рівноважного стану, викликане цим зниження загальних витрат не приводить до тривалого скорочення реального обсягу виробництва, доходу і рівня зайнятості тому, що ціни на продукцію будуть знижуватися пропорційно зниженню витрат.

Усе це свідчить про те, що у класичній економічній теорії ринкова економічна система розглядається як рівноважна, тобто як та, котра завжди прагне досягти стану рівноваги, який відповідає рівню повної зайнятості. Необхідно відзначити, що такі уявлення про функціонування економічної системи були пануючими в економічній науці на протязі тривалого часу. Більш того, багато положень класичної теорії згодом стали ядром багатьох

сучасних теорій і шкіл, наприклад, монетаризма, школи раціональних сподівань та інших. Однак, необхідно визнати, що модель економічної системи, яка була створена класиками, не виконувала свого головного призначення – адекватно описувати і слугувати інструментом аналізу реальних подій економічної життя. Підтвердженням тому є численні приклади з економічної історії різних країн, що містять факти про повторювання періодів тривалого безробіття й інфляції в ринкових економіках.

Кейнсіанська школа представляє інший погляд на механізм досягнення рівноваги в економічній системі. У своїй концептуальній роботі "Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей" (1936 р.) англійський економіст Дж.-М. Кейнс критикував основні постулати класичної економічної теорії, у першу чергу – саморегульованість економічної системи й основні взаємозв'язки інвестицій, заощаджень і процентної ставки.

В роботах Кейнса переконливо доводиться, що ставка відсотка не здатна привести у відповідність заощадження й інвестиції. Це висуває на перше місце проблему можливої недостатності сукупного попиту - невідповідності сукупного доходу і сукупних витрат. Кейнсіанці заперечували, що єдиним джерелом інвестицій на грошовому ринку є заощадження. На їх думку, існує два джерела: наявні заощадження домогосподарств і кредитні ресурси, що можуть змінювати пропозицію грошей. З цієї причини рівень процентної ставки визначається не стільки співвідношенням заощаджень і інвестицій, скільки попитом та пропозицією готівки.

Іншим моментом критики є твердження класичної теорії, що в умовах ринкової економіки з розвинутим грошовим ринком усі поточні заощадження з'являються на грошовому ринку й у визначений момент часу трансформуються в інвестиції. Кейнсіанці вважали це припущення помилковим, оскільки населення може зберігати гроші на руках не тільки для проведення поточних угод, але й для нагромадження багатства в наявній формі чи для погашення банківської заборгованості. Якщо це так, то сума коштів на грошовому ринку буде менше обсягу заощаджень, а це означає, що сума поточних заощаджень в економіці буде перевищувати суму інвестицій. Отже, закон Сея не діє і навіть в умовах нормального функціонування економічної системи можуть спостерігатися непередбачені скорочення сукупного попиту, а значить й обсягів виробництва і зайнятості. При цьому джерела макроекономічної нестабільності є не зовнішніми, а закладені в самому механізмі функціонування грошового ринку.

Розглянуті вище причини можливого виникнення проблем недостатнього сукупного попиту є не єдиними. Економісти – класики вважали, що в основі сукупного попиту лежить попит на гроші. Тобто, реалізація реального обсягу виробництва залежить від кількості грошей, що маютьяся в підприємців і споживачів, і від купівельної спроможності цих грошей, що, у свою чергу, визначається рівнем цін. Якщо пропозиція грошей, підтримувана з боку державних фінансових органів, знаходиться на постійному рівні (тобто збільшується лише із зростанням реального обсягу виробництва), то внутрішніх причин для зміни сукупного попиту не існує й економіка повинна функціонувати на рівні повної зайнятості.

5. Взаємозв'язок витрат і доходу. «Хрест» Кейнса

Теорія Дж.-М. Кейнса представляє зовсім інший погляд на поняття сукупного попиту, його сутність і принципи зміни. Сукупний попит (сукупні витрати) розглядається як сума різних категорій витрат: споживання, інвестицій, сальдо експорту - імпорту, державних закупівель, кожна з яких має свої особливості функціонування. Ці особливості можуть ставати причинами різких і непередбачених змін як у сукупному попиті, так і в інших макроекономічних показниках (реальному обсязі виробництва, зайнятості). Тому сукупний попит є нестабільним навіть якщо не відбувається ніяких змін у пропозиції грошей. Проблема нестабільного, а іноді й недостатнього сукупного попиту є однією з найбільш гострих "внутрішніх" проблем, що спричиняють макроекономічну нерівновагу, тривале безробіття й спад виробництва. Тому основна увага в макроекономічній теорії повинна бути зосереджена на вивченні сукупного попиту й основних його складових. Створені Дж. Кейнсом і його послідовниками моделі, наприклад, модель "Доходи - витрати" («Хрест Кейнса»), розкривають цю ідею.

Одна з головних відмінностей моделі "доходи-витрати" від моделі "сукупний попит – сукупна пропозиція" полягає в тому, що в ній досліджується залежність реального обсягу виробництва від рівня сукупних витрат, а не реального обсягу виробництва від рівня цін. Це – функціонування економіки на "класичному відрізку". Саме рівень сукупних витрат, відповідно до кейнсіанської теорії, визначає величину реального обсягу зроблених товарів і послуг, тому необхідно розглядати кожну із складових сукупного попиту і фактори, що визначають їхню зміну.

Головним компонентом сукупних витрат виступають витрати на споживання. Відповідно до теорії Д. Кейнса, витрати на споживання (C) є функцією доходу споживачів. Збільшення доходу приводить до збільшення споживання. Графічно цей взаємозв'язок представлений на рис. 14.9. На осі абсцис відкладені величини доходу споживачів після сплати податків, на осі ординат – величина споживання. Лінія C виражає залежність між величинами доходу і споживання. Як відомо, на споживання витрачається не весь дохід споживачів, а лише його частина. Інша частина зберігається. Для того, щоб простежити яка частина доходу споживачів витрачається на споживання, а яка на заощадження з точки початку координат проводиться лінія бісектриси, у кожній точці якої величина доходу споживачів дорівнює величині їх споживчих витрат (заощадження, відповідно, дорівнюють нулю). Якщо крива споживання розташовується вище бісектриси, це свідчить про те, що суми, що витрачаються на споживання перевищують величину доходу споживачів. У цей час для того щоб покрити поточні витрати, вони можуть витрачати свої заощадження чи жити в борг. Коли крива доход – споживання пролягає нижче бісектриси (доход споживачів стає вище 150 млрд. гривень на графіку), їх витрати стають менше, ніж дохід. Різниця у величині доходу і витратах на споживання складе величину заощаджень споживачів.

Графік заощаджень споживачів представлений на рис. 14.10. Як і у випадку зі споживанням, на осі абсцис відкладені величини доходу споживачів після сплати податків. На осі ординат величина заощаджень, яку можна одержати шляхом віднімання величини споживання з величини доходу. Необхідно підкреслити, що збільшення споживання при незмінному доході буде завжди означати скорочення заощаджень і навпаки. Тому вплив будь-якого фактора, що не пов'язаний зі зміною доходу, призводять до протилежних ефектів у зміні споживання і заощаджень.

Для того, щоб дослідження поведінки споживачів було повним необхідно знати, яка саме частина доходу буде споживатися, яка – зберігатися, і яким чином зміни доходу будуть відбиватися на зміні в споживанні і заощадженнях. Тобто, чи буде частка доходу на споживання збільшуватися, чи зменшуватися зі збільшенням доходу споживачів. Для розгляду цих питань у кейнсіанській теорії використовуються наступні величини: середня схильність до споживання, середня схильність до заощадження, гранична схильність до споживання, гранична схильність до заощадження. Розглянемо їх більш докладно.

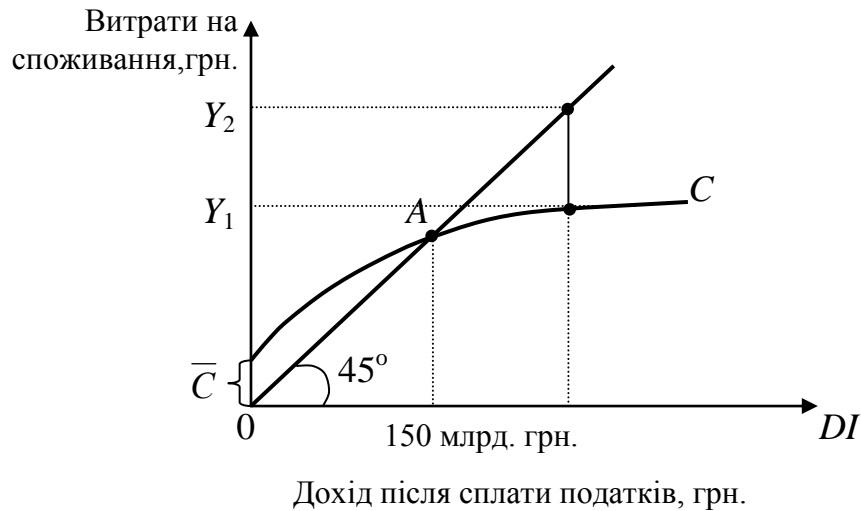

Рисунок 14.9 – Графік споживання

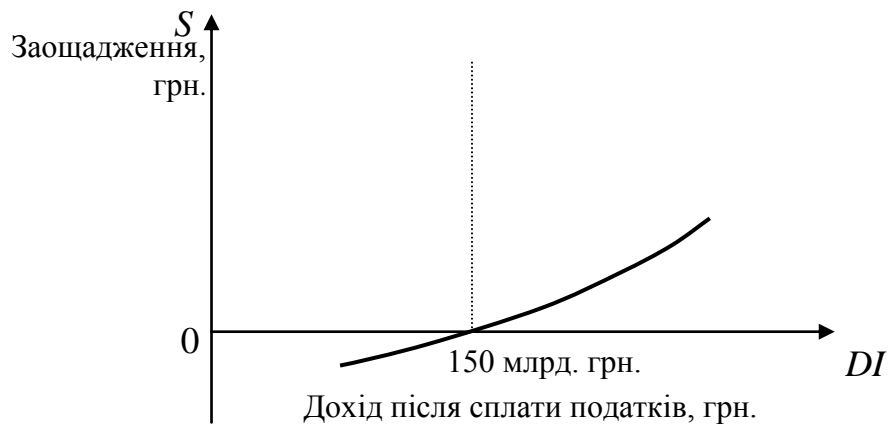

Рисунок 14.10 – Графік заощаджень

Під **середньою схильністю до споживання (APC)** мається на увазі виражена у відсотках частка загального доходу, що витрачається на споживання. Відповідно, та частка доходу, що витрачається на заощадження, називається **середньою схильністю до заощадження (APS)**.

Для визначення співвідношення в змінах величин доходу і споживання використовується **показник граничної схильності до споживання (MPC)**, що показує приріст споживання, викликаний приростом доходу на одну грошову одиницю. Наприклад, якщо дохід споживача збільшився на 10 гривень, і 5 гривень з них було витрачено на придбання товарів і послуг, а 5 –

збережені як заощадження, то гранична схильність до споживання буде дорівнює 0,5. Якщо *MPC* дорівнює 1, то увесь додатковий дохід буде витрачений на споживання, а якщо *MPC* дорівнює нулю, то весь додатковий дохід буде зберігатися. Аналогічним чином обчислюється величина **граничної схильності до заощадження (*MPS*)**.

Оскільки кожна додаткова одиниця доходу може бути витрачена або на споживання, або на заощадження, то $MPC + MPS = 1$

Відносна частка доходів, що витрачаються на споживання (заощадження) може змінюватися під впливом таких факторів: плани споживачів із приводу здійснення великих покупок, прагнення мати запас грошей, схильність зберігати, щоб використовувати заощадження в наступних періодах. Тобто, в теорії Дж.-М. Кейнса велика увага приділяється неекономічним за своєю природою факторам. Поведінка індивідуума розглядається з погляду впливу на нього цілого комплексу економічних, соціальних і психологічних факторів. Так, скажемо, за Кейнсом, величина процентної ставки не є єдиним і основним фактором, що визначає рішення споживачів щодо відношення розміру збережень і споживання. У цьому проявляється ключова відмінність у кейнсіанських і класичних поглядах на поведінку споживачів.

Іншим важливим компонентом сукупних витрат є інвестиції. Інвестиційні витрати в кейнсіанській моделі також залежать як від об'єктивних економічних факторів (процентної ставки, рівня прибутку, запасів, капіталів), так і суб'єктивних факторів: очікуваної прибутковості інвестицій. Причина цього полягає в тому, що основною характеристикою майбутнього є невизначеність, адже вірогідно передбачити хід майбутніх подій не може ніхто. У зв'язку з цим, рішення інвесторів, крім об'єктивних економічних величин, найчастіше визначаються суб'єктивними очікуваннями, надіями, що можуть мати набагато сильніший вплив на рівень інвестицій, ніж процентна ставка. Таким чином, інвестиційні витрати в теорії Кейнса нестабільні і піддаються частим змінам. Зайнятість, у свою чергу, залежить від цих нестабільних факторів.

Розглянувши основні мотиви прийняття рішень споживачів і інвесторів, як вони викладені у Кейнса, ми знову прийшли до того положення, що ринкова економіка є "внутрішньо" незбалансованою. Зокрема, механізмів, що приводять до рівноваги заощадження й інвестиції, в ній не існує. Суб'єкти заощаджень і інвестори являють собою різні групи людей, що розробля-

ють плани своїх заощаджень і інвестицій на різних підставах, і ставка відсотка не здатна привести у відповідність заощадження домогосподарств з інвестиційними планами підприємців. Це необхідно враховувати при побудові моделей економічної системи.

Дохід споживачів, отриманий після сплати податків, є ні що інше, як обсяг виробництва даної економіки. Тому можна будувати модель економічної системи (рис. 14.11). На вісі абсцис відображені всі потенційно можливі рівні виробництва, на вісі ординат – заплановані витрати на споживання. Кожна точка кривої E , зображеної на графіку, відображає визначений обсяг випуску й обсяг сукупних витрат, здійснюваних при даному рівні випуску. Усі точки бісектриси виражають стан, коли увесь обсяг доходів (випуску) дорівнює обсягу сукупних витрат.

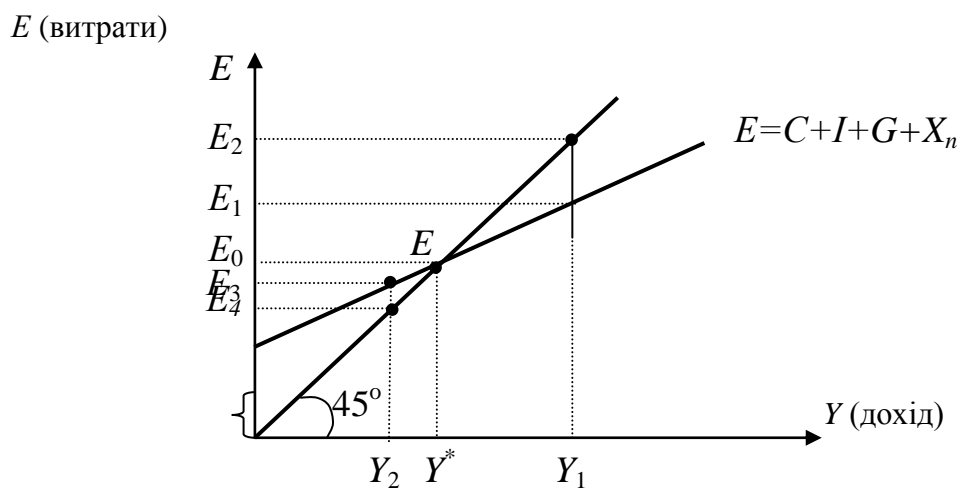

Рисунок 14.11 – Модель доходу-витрати («Хрест Кейнса»)

Даний графік дає виразне уявлення про те, яка частина виробленого в суспільстві продукту буде споживатися. Коли крива доходу-витрати розташовується нижче бісектриси, тоді обсяг запланованих витрат (сукупний попит) нижче, ніж обсяг випуску (сукупної пропозиції). Коли крива доходу-витрати проходить вище бісектриси, то обсяг запланованих витрат перевищує обсяг випуску. У точці E – перетинання кривої доходу-витрати і бісектриси – обсяг виробництва дорівнює обсягу витрат. Саме в цій точці встановлюється рівновага в економічній системі.

Для того, щоб довести дійсність цього ствердження, припустимо, що обсяг запланованих витрат (E_1) нижче, ніж обсяг випуску (Y_1). У цій ситуації на рівні фірм буде спостерігатися незаплановане збільшення запасів ви-

робленої продукції (на графіку це відрізок $(E_2 - E_1)$) Це означає, що фірми зможуть продати менше ніж вони виробили і планували реалізувати. Збільшення запасів товарів на складах змушує фірми звільняти робітників і скорочувати виробництво. Це буде продовжуватися доти, поки рівень незапланованих запасів не перестане збільшуватися, а рівень виробництва не зменшиться до Y^* .

Інша картина буде спостерігатися у випадку якщо заплановані витрати більше, ніж обсяг випуску (рівень доходу Y_2 на рис.14.11) – крива доходи-витрати пролягає вище ніж бісектриса. Це означає, що має місце надлишкове споживання (відрізок $E_3 - E_4$). У повсякденній діяльності фірм відбувається незаплановане скорочення запасів виробленої продукції, оскільки в даному випадку фірми продають більше, чим вони зробили. Це зниження є "сигналом" для виробників, що у відповідь до нього підвищують ціни, наймають додаткових робітників, збільшують виробництво. У результаті обсяг випуску збільшується, поки не досягне рівня Y^* .

Таким чином, можна відзначити, що при будь-якому відхиленні обсягу випуску від рівноважного стану (т. E), в економічній системі відбуваються процеси, що повертають обсяг випуску до стану рівноваги – точці перетинання кривої доходи-витрати і бісектриси (точці рівності обсягу випуску і сукупних витрат). Саме в цьому положенні досягається рівень виробництва, який здатний стійко забезпечувати економіка, коли ні в однієї зі сторін обміну немає стимулів змінювати ситуацію.

У точці рівноваги – рівності реального обсягу виробництва і сукупних витрат – спостерігається інша закономірність: у цій точці заощадження дорівнюють інвестиціям. Як уже відзначалося вище, будь-який обсяг випуску створює адекватний розмір доходу, що, як і у випадку з індивідуальним доходом, розподіляється на споживання і заощадження. Заощадження представляють свого роду «вилучення» з потоку доходи-витрати, тому збільшення обсягу заощаджень приводить до зменшення споживання, у результаті чого не весь створений в економіці продукт виявляється купленим. Однак, існують і додаткові впливання в потік «доходи-витрати», роль «ін'єкцій» грають інвестиції. Якщо інвестиції збільшуються, то обсяг сукупних витрат збільшується, якщо скорочуються – обсяг сукупних витрат падає. Тобто заощадження й інвестиції впливають на обсяг сукупних витрат. При цьому будь-яка нерівність заощаджень і інвестицій – як перевищення інвестицій над заощадженнями, так і перевищення заощаджень над інвестиціями – бу-

де приводити до виникнення стану нерівноваги в економічній системі.

Наприклад, коли обсяг інвестицій перевищує обсяг заощаджень ($I > S$), рівень сукупних витрат виявляється вищим, ніж реальний обсяг виробництва в грошовому виразі. Це означає, що суспільство прагне споживати більше, чим зроблено (на рис. 14.12 цей стан спостерігається, коли крива доходи-витрати вище, чим лінія бісектриси). Величина, на яку сукупні витрати перевищують рівноважний обсяг виробництва, одержала назву інфляційного розриву. Це пояснюється тим, що наслідком перевищення попиту над пропозицією буде посилення інфляційних тенденцій, інфляції попиту. У випадку, коли інвестиції менше заощаджень ($I < S$) (крива доходи-витрати нижче лінії бісектриси) в економічній системі будуть спостерігатися інші проблеми – проблеми надвиробництва. Унаслідок перевищення «вилучень» над «ін'єкціями» – заощаджень над інвестиціями, величина сукупних витрат буде недостатньою для того, щоб купити той обсяг товарів і послуг, що був вироблений в економіці в даний період. Різниця у величині сукупних витрат і рівноважного обсягу виробництва одержала назву дефляційного (рецесійного) розриву. Таким чином, рівноважний стан в економічній системі буде спостерігатися лише тоді, коли заощадження дорівнюють інвестиціям, що досяжно лише в т. *E*.

Однак, як уже вказувалося раніше, в кейнсіанській теорії економічна система не є механізмом, здатним забезпечити рівновагу доходів і витрат при повній зайнятості. Установлення рівноваги можливо як у ситуації неповної зайнятості, так і в ситуації «надвиробництва». У зв'язку з цим можна спостерігати ситуацію, коли рівноважний рівень виробництва досягається у випадку «дефляційного розриву» або «інфляційного розриву».

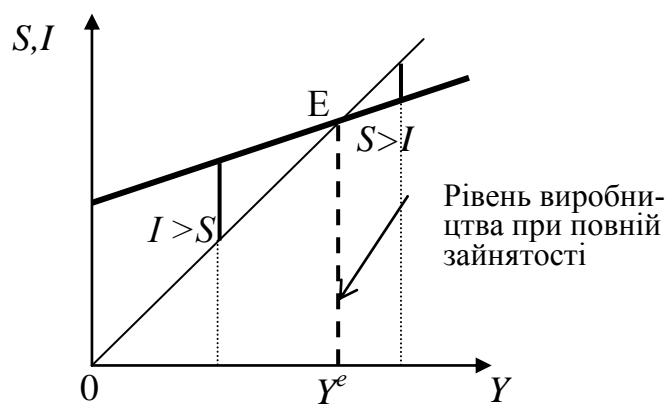

Рисунок 14.12 – Інфляційний і дефляційний розриви

Оскільки однією з основних цілей економічної політики держави є встановлення рівноваги при повній зайнятості, то зусилля держави повинні бути спрямовані на встановлення сукупних витрат на рівні повної зайнятості. Для цього держава може використовувати різні заходи бюджетної або грошово-кредитної політики. Наприклад, у випадку дефляційного розриву можна збільшити пропозицію грошей чи знизити процентну ставку (грошово-кредитна політика), збільшити обсяг державних витрат чи знизити податки (бюджетна політика). У результаті цих дій крива доходи-витрати буде зрушуватися вправо і нагору (рис. 14.12) і новий стан рівноваги буде досягнуто на рівні виробництва при повній зайнятості. Таким чином, у кейнсіанській теорії був висунутий і обґрунтований зовсім інший погляд на закономірності функціонування економіки і проблему досягнення рівноваги в економічній системі. Саме проведення виваженої економічної політики може сприяти встановленню рівноваги в економічній системі в умовах повного використання ресурсів. Кейнсіанська теорія була пануючою в західній економічній науці до початку 70-х років ХХ ст. і була використана як теоретична основа реформування економіки деяких західних країн після подій Великої Депресії і другої світової війни. Однак ряд кризових тенденцій другої половини ХХ ст. – зростання інфляції, безробіття, проблеми державних фінансів, змусили вчених переглянути і по-новому осмислити постулати і класичної, і кейнсіанської теорії. У цей час у макроекономічній теорії сформувався ряд наукових шкіл, розвиваючих і продовжуючих кейнсіанську і класичну традиції економічного аналізу. Сучасний етап розвитку економічної думки характеризують дискусії між представниками цих шкіл і напрямків.

Основні поняття

Сукупний попит	aggregate demand
Сукупна пропозиція	aggregate supply
Споживання	consumption
Інвестиції	investment
Заощадження	saving
Державні закупівлі	government purchases
Чистий експорт	net export
Ефект процентної ставки	interest-rate effect

Ефект багатства	real balances effect
Ефект імпортних закупівель	foreign purchases effect
Макроекономічна рівновага	general equilibrium
Середня схильність до споживання	average propensity to consume
Середня схильність до заощадження	average propensity to save
Гранична схильність до споживання	marginal propensity to consume
Гранична схильність до заощадження	marginal propensity to save

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильні відповіді

- Сукупний попит визначається:
  - споживанням населення;
  - ефектом процентної ставки;
  - сукупним попитом підприємств на товари виробничого призначення;
  - державними витратами.
- Залежність між рівнем цін і реальним обсягом внутрішнього виробництва є негативною тому що:
  - діє закон спадної граничної корисності;
  - чим більше буде обсяг внутрішнього виробництва, тим більше підстав для зниження рівня цін;
  - діють ефекти процентної ставки, багатства, імпортних закупівель;
  - діють цінові і нецінові фактори.
- Зростання рівноважного ЧВП при незмінному рівні цін буде впливати зі зростання сукупного попиту якщо економіка перебуває на:
  - кейнсіанському сегменті AS ;
  - класичному сегменті AS ;
  - проміжному сегменті AS ;
  - кейнсіанському і проміжному сегменті AS .
- Збільшення сукупного попиту на проміжному та вертикальному відрізках сукупної пропозиції призводить до:

а) інфляції пропозиції;	в) зниженню рівня реальної заробітної плати;
б) інфляції попиту;	г) економічному зростанню.

5. Якщо сукупна пропозиція перевищує сукупний попит, за умови, що державні витрати і чистий експорт дорівнюють нулю, то:

- а) заощадження дорівнюють інвестиціям;
- б) сума споживчих витрат дорівнює заощадженням;
- в) реальний ВВП буде зростати;
- г) заощадження перевищують плановані інвестиції.

6. В моделі Дж.М. Кейнса зростання сукупних витрат призведе до того, що:

- а) крива сукупних витрат зрушиться вправо на величину зростання доходів;
- б) крива сукупної пропозиції зрушиться вправо;
- в) крива сукупних витрат зрушиться вліво на величину зростання доходів;
- г) всі вищенаведені відповіді є невірними.

7. Згідно закону Сея:

- а) заощадження дорівнюють інвестиціям;
- б) ринкова економіка здатна підтримувати стан рівноваги без ніякого зовнішнього втручання;
- в) чим більше споживчі витрати, тим менше заощадження;
- г) сукупна пропозиція створює рівний сукупний попит.

8. В нерівноважному стані економіки заощадження дорівнюють:

- а) запланованим інвестиціям;
- б) фактичним інвестиціям;
- в) незапланованим інвестиціям;
- г) всі відповіді невірні.

9. Що з зазначеного нижче є невірним:

- а) в рівноважному стані економіки плановані і фактичні витрати рівні;
- б) в стані рівноваги незаплановані інвестиції в товарно-матеріальні запаси дорівнюють нулю;
- в) рівноважний рівень випуску не може дорівнювати потенційному ВВП;
- г) в умовах рівноваги заплановані видатки дорівнюють доходу.

10. Кейнсіанська модель розглядає функціонування економіки за таких умов:

- а) неповна зайнятість факторів виробництва;
- б) відносно стійкі ціни і номінальна заробітна платня;
- в) довгостроковий період;
- г) сукупна пропозиція відносно повільно реагує на ринкові коливання.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Назвіть основні складові сукупного попиту, дайте визначення кожної з них. У таблиці представлені дані, що характеризують криві сукупного попиту AD_1 AD_2 AD_3 . Побудуйте їх графіки.

Рівень цін	Реальний ВВП		
	AD_1	AD_2	AD_3
260	1500	2000	500
235	1600	2100	600
210	1700	2200	700
185	1800	2300	800
160	1900	2400	900
135	2000	2500	1000
110	2100	2600	1100

2. У чому складається відмінність між змінами сукупного попиту і змінами в обсязі сукупного попиту, яким чином ці зміни відбиваються графічно? Приведіть приклади таких змін. Які нецінові фактори попиту Ви можете назвати?

3. У таблиці представлені дані, що характеризують криві сукупної пропозиції. Побудуйте їх графіки.

Рівень цін	Реальний ВВП	
	AS_1	AS_2
250	2100	2200
225	2100	2200
200	2000	2100
175	1800	1900
150	1500	1600
125	1100	1200
125	600	700

У чому суть дискусії, що розгорнулася між представниками різних напрямків економічної теорії з приводу форми кривої сукупної пропозиції?

4. Що мається на увазі під поняттям «макроекономічна рівновага»?

5. Поясніть за допомогою графіка як визначається рівноважний ВВП за допомогою методу зіставлення сукупних витрат і обсягу виробництва.

6. Поясніть як визначається рівноважний ВВП за допомогою методу

вилучень і ін'єкцій.

7. Визначите рівень рівноважного обсягу виробництва і доходу в закритій економіці, використовуючи дані таблиці. Рівень інвестицій складає 20 млрд. грн. Заповніть колонку заощаджень в таблиці.

Потенційно можливі рівні зайнятості	Реальний обсяг виробництва ЧВП	Споживання	Заощадження
40	240	244	
45	260	260	
50	280	276	
55	300	292	
60	320	308	
65	340	324	
70	360	340	
75	380	356	

8. Побудуйте графік сукупних витрат і відзначте області дефляційного й інфляційного розривів.

Література

1. Архипов А.И., Нестеренко А.Н. Экономика. – М., 2000. – Гл. 10.
2. Добрынин А.И. Тарасевич Л.С. Экономическая теория. – СПб., 1994. – Гл. 17.
3. Долан Э. Линдсей Д. Макроекономика. – СПб., 1994. – Гл. 4–6.
4. Дорнбуш Р. Фішер С. Макроекономіка. – К.: Основи. – Гл. 7–9.
5. Воробьев Е.М., Гриценко А.А., Ким М.Н. Экономическая теория. – Харьков, 1997. – Гл. 13.
6. Майбурд Е.М. Введение в историю экономической мысли. – М., 2000. – Гл. 28–29.
7. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. – М., 1992. Т.1. – Гл. 11–13.
8. Мельникова В. Клімова Н. Макроекономіка. – К., 2004. – Гл. 5.

Глава 15. МАКРОЕКОНОМІЧНА НЕСТАБІЛЬНІСТЬ: БЕЗРОБІТТЯ І ІНФЛЯЦІЯ

1. Безробіття: його суть, причини і основні види

Основними проявами макроекономічної нестабільності є безробіття і інфляція.

Безумовно, кожна країна намагається досягти повної зайнятості всіх наявних ресурсів, в тому числі і трудових. До **трудових ресурсів** відносять все працездатне населення, тобто всіх тих, хто за віком і за станом здоров'я здатні працювати. Але навіть і в умовах повної зайнятості цілком виправданим і природним може бути певний рівень безробіття.

Для аналізу проблем безробіття необхідно перш за все розмежовувати поняття економічно активного і економічно неактивного населення. Дані категорії населення характеризуються у відповідності з міжнародними стандартами, розробленими Міжнародною організацією праці (МОП) ще у 1983 році.

Економічно активне населення або **робоча сила** поєднує зайнятих і безробітних працездатного віку.

Зі складу дорослого населення виділяється інституціональне населення, яке орієнтоване на неринкові структури, наприклад, армія, міліція, держапарат. До складу зайнятого населення включають тих, хто є орієнтованим на ринкові структури економіки.

Зайняті – це та частина трудових ресурсів, яка має оплачувану роботу в будь-якому секторі економіки. До цієї категорії належать також і ті, хто зайнятий неповний робочий день чи тиждень або мають роботу, але тимчасово не працюють через хворобу чи відпустку.

Безробітними вважаються ті особи працездатного віку, які на даний момент не мають роботи, але активно її шукають і готові відразу ж стати до роботи. На відміну від Міжнародної організації праці статистичні органи України згідно із Законом „Про зайнятість” обов’язково додають ще одну вимогу – до офіційних безробітних відносять тих, хто зареєстрований у державній службі зайнятості або на біржі праці. Саме ця вимога є причиною відсутності збігу одних і тих же показників (кількість безробітних або рівень безробіття) за цими двома методиками.

До **економічно неактивного населення** відносять осіб, які не вхо-

дять до складу робочої сили через вікові вимоги (особи у віці до 16 років і люди пенсійного віку), тих, хто перебуває в спеціалізованих установах (виправних закладах, психіатричних клініках), людей працездатного віку, які не працюють і не шукають роботу (домогосподарки, бомжі). До економічно неактивного населення відносяться також особи працездатного віку, які навчаються, і люди надто хворі, щоб працювати.

Серед основних причин, які породжують безробіття, можна виділити наступні:

- пошук першого місця роботи;
- пошук більш вигідного і привабливого місця роботи;
- сезонний характер роботи;
- переїзд з одного місця проживання до іншого;
- порушення трудової дисципліни;
- розвиток науково-технічного прогресу, який призводить до зміни технологій;
- структурні зміни в економіці, виникнення нових галузей;
- циклічний розвиток економіки, який обумовлює зниження сукупного попиту на товари та послуги на стадії кризи та депресії, а отже і зниження попиту на робочу силу;
- втручання профспілок та економічна політика уряду щодо збільшення мінімального розміру заробітної плати.

Зважаючи на наведені вище причини розрізняють три основні форми безробіття: фрикційне, структурне і циклічне.

Фрикційне безробіття (від англ. friction – тертя, конфлікт) – короткочасна форма безробіття, зумовлена тим, що і робітники, і робочі місця неоднорідні, повинен існувати певний проміжок часу для взаємного пошуку. Причинами фрикційного безробіття може бути пошук молодими людьми першого місця роботи після закінчення навчання, роботи внаслідок переїзду з одних регіонів до інших, нового місця роботи внаслідок закінчення терміну дії контракту чи трудового договору на попередньому місці роботи або внаслідок звільнення через порушення правил чи трудової дисципліни. Звичайно ж, фрикційне безробіття стосується і тих, хто шукає більш високооплачувану, престижну, більш продуктивну роботу. Різновидом фрикційного безробіття є і сезонне безробіття, яке виникає внаслідок причин кліматичного характеру (наприклад, масове вивільнення робітників після закін-

чення збору врожаю чи туристичного сезону). Особливістю даної форми безробіття є наявність певних вмінь, навичок, знань у безробітних, які можна продати за досить короткий термін. Як правило, фрикційне безробіття триває 1–3 місяці.

Фрикційне безробіття є неминучим явищем і навіть певною мірою бажаним для суспільства, бо ж певна частина населення замість низькооплачуваної, малопродуктивної роботи знаходить більш вигідні умови, покращуючи тим самим свій добробут і призводячи до більш раціонального розподілу робочої сили в народному господарстві. Заходи державної політики щодо зниження даної форми безробіття зосереджені насамперед на розповсюдженні інформації про стан ринку праці, про наявність вільних робочих місць, а також на ліквідації чинників, які обмежують мобільність робочої сили.

Структурне безробіття виникає внаслідок технологічних змін і структури виробництва. Розвиток економіки і суспільства постійно супроводжується появою нових товарів та послуг, нових технологій, нових галузей. Робоча сила в цих умовах не встигає за новою професійною і регіональною структурою робочих місць. Знання, кваліфікація, навички робітників не відповідають професійно-кваліфікаційним вимогам роботодавців. А тому специфічною рисою даної форми безробіття є необхідність підвищення кваліфікації, відповідної перепідготовки, а можливо і зміни місця проживання. Структурне безробіття, на відміну від фрикційного, є більш тривалішою формою безробіття (більше шести місяців підряд) і характерне в основному для робітників, які мають низьку кваліфікацію, застарілу професію, або проживає в економічно відсталих регіонах. Для зменшення кількості населення, яке перебуває в складі структурних безробітних держава перш за все формує високоефективну систему перепідготовки кадрів.

Циклічне безробіття – форма безробіття, яка викликана недостатнім сукупним попитом на робочу силу в періоди циклічного спаду виробництва. Тобто цей вид безробіття пов'язаний з періодичними коливаннями економічної активності. В періоди кризи (спаду) і депресії зменшується сукупний попит на товари та послуги, що призводить до скорочення реального ВВП, викликає скорочення зайнятості, масове вивільнення робочої сили. На стадіях поживлення і підйому циклічне безробіття скорочується.

З періодичними коливаннями економічної активності пов'язане не лише циклічне безробіття. Економічні спади і підйоми позначаються на ди-

наміці і фрикційного та структурного безробіття. Так, фрикційне безробіття скорочується на стадіях спаду та депресії і, навпаки, зростає в періоди пожвавлення і підйому. Саме на стадіях пожвавлення і підйому зростає і структурне безробіття, бо ж це є періоди оновлення технологій.

Окрім даних форм безробіття розрізняють ще добровільне та вимушене безробіття, приховане безробіття.

Добровільне безробіття виникає внаслідок пошуку людиною нового місця роботи за власним бажанням. Причинами такого виду можуть бути різні умови, які не задовольняють робітника: рівень оплати та умови праці, віддаленість від місця проживання, психологічний клімат в колективі тощо.

Вимушене безробіття означає примусовий пошук робітником нового місця роботи. Дана ситуація може виникнути внаслідок зміни профілю підприємства, вдосконалення технологій, скорочення обсягу виробництва або чисельності персоналу.

Приховане безробіття існує в тих випадках, коли люди працюють неповний робочий день чи тиждень, або їм надається адміністративна відпустка. Офіційно вони не реєструються як безробітні, і, можливо, когось задовольняє така неповна зайнятість (наприклад, жінок, які мають неповнолітніх дітей).

2. Рівень безробіття та його соціально-економічні наслідки

Рівень безробіття вимірюється шляхом співставлення кількості безробітних з наявною робочою силою і позначається буквою *u*:

$$u = \frac{\hat{E}^3 \ddot{e} \ddot{u} \hat{e}^3 \ddot{n} \ddot{o} \ddot{i} \quad \acute{a} \acute{a} \acute{c} \acute{d} \acute{i} \quad \acute{a}^3 \acute{o} \acute{i} \quad \grave{e} \grave{o}}{\text{E} \acute{a} \acute{i} \div \grave{a} \quad \grave{n} \grave{e} \grave{e} \grave{a}} \times 100\%,$$

а оскільки

Робоча сила = кількість зайнятих + кількість безробітних,

то

$$u = \frac{\hat{E}^3 \ddot{e} \ddot{u} \hat{e}^3 \ddot{n} \ddot{o} \ddot{i} \quad \acute{a} \acute{a} \acute{c} \acute{d} \acute{i} \quad \acute{a}^3 \acute{o} \acute{i} \quad \grave{e} \grave{o}}{\hat{E}^3 \ddot{e} \ddot{u} \hat{e}^3 \ddot{n} \ddot{o} \ddot{i} \quad \grave{c} \grave{a} \acute{e} \acute{i} \quad \ddot{y} \ddot{o} \ddot{e} \grave{o} \quad + \hat{E}^3 \ddot{e} \ddot{u} \hat{e}^3 \ddot{n} \ddot{o} \ddot{i} \quad \acute{a} \acute{a} \acute{c} \acute{d} \acute{i} \quad \acute{a}^3 \acute{o} \acute{i} \quad \grave{e} \grave{o}} \times 100\%.$$

Рівень безробіття вважається важливим, але не безпомилковим показником. Розрахунок рівня безробіття ускладнюється тим, що критерії віднесення окремих осіб до категорії зайнятих чи безробітних є певною мірою умовними. Завищенню рівня безробіття сприяє зайнятість населення у тіньовій економіці. Водночас рівень безробіття може бути заниженим, оскі-

льки цей показник не враховує частково зайнятих (тих, хто працює неповний робочий день, тиждень, знаходиться у неоплачуваних відпустках тощо), а також працівників, які втратили надію знайти роботу і тому не шукають її. За допомогою даної формули можна обчислити рівень будь-якої форми безробіття. Для цього необхідно в чисельнику вказати кількість безробітних тієї форми, рівень якої визначаємо.

Оскільки фрикційне і структурне безробіття є явищами немінучими і навіть бажаними для будь-якого суспільства, то повна зайнятість населення має місце при наявності лише цих двох форм безробіття. А рівень безробіття за наявної повної зайнятості в умовах існування фрикційного і структурного безробіття називається **природним рівнем безробіття (u^*)**. Природний рівень безробіття визначається як сума рівнів фрикційного і структурного безробіття.

Фактичний рівень безробіття складається з суми рівнів фрикційного, структурного і циклічного безробіття:

$$u_{\text{фактичний}} = u_{\text{фрикційний}} + u_{\text{структурний}} + u_{\text{циклічний}} = u_{\text{природний}} + u_{\text{циклічний}}$$

Таким чином, фактичний рівень безробіття перевищує природний рівень на величину рівня циклічного безробіття.

Природний рівень безробіття, що визначається як сума рівнів фрикційного та структурного безробіття в економіці, не є величиною постійною. Він змінюється не лише у часі, але й різниться поміж країнами: для США він дорівнює 5,5–6 %, для Англії, Бельгії, Іспанії – 10 %. В цілому ж протягом чотирьох останніх десятиліть проявляється виразна тенденція його підвищення: так, у 60-х роках ХХ століття природний рівень безробіття у розвинених країнах становив 3–4 %, у 80-х роках – підвищився до 6 %, а в останні роки сягає 10 %.

Формування природного рівня безробіття є багатофакторним процесом. На нього впливають чинники економічного, правового, політичного, демографічного характеру, насамперед, зміни законодавчої бази та соціально-економічних пріоритетів суспільства. У різних країнах і в різні періоди часу можуть переважати ті чи інші чинники.

В сучасних умовах спостерігається підвищення природного рівня безробіття. Відбувається воно за рахунок зростання рівня фрикційного безробіття і пов'язане з цілою низкою чинників, серед яких слід звернути увагу

на наступні:

– *зміни у демографічній ситуації та структурі робочої сили*: збільшення народжуваності після Другої світової війни зумовило в 70-х роках бум входження на ринок праці молодих працівників, які належать до групи з вищим рівнем безробіття, що підвищило рівень фрикційного безробіття; проте старіння цього покоління у 90-ті роки знизило середній вік робочої сили і рівень фрикційного безробіття; зростання частки жінок у структурі робочої сили також підвищує рівень фрикційного безробіття;

– *високий рівень допомоги по безробіттю*: зростання природного рівня безробіття за рахунок фрикційного, особливо в Європі, пояснюється щедрими виплатами безробітним, які перевищують 2/3 попереднього заробітку. Безробітні, які отримують щедрю допомогу, не так інтенсивно шукають роботу і відмовляються від пропозицій, які їх не приваблюють;

– *рівень мінімальної заробітної плати*: підвищенню рівня фрикційного безробіття також сприяють незначні відмінності між законодавчо встановленою мінімальною заробітною платою і допомогою по безробіттю, за яких люди можуть віддавати перевагу перебуванню у стані безробіття;

– *підвищення рівня життя населення*: підвищення загального рівня життя населення дозволяє більш тривалий час працюючим членам домогосподарства утримувати безробітного, що очікує престижної та високооплачуваної роботи.

Підвищення природного рівня безробіття за рахунок зростання рівня структурного безробіття пов'язане з інтенсивними структурними зрушеннями в економіці під впливом науково-технічного прогресу, зміни кон'юнктури світового ринку. Вплив НТП (зокрема комп'ютеризація і автоматизація виробництва) спричинює скорочення попиту на некваліфікованих працівників і зростання попиту на висококваліфіковану працю.

Безробіття – невід'ємний атрибут ринкової економіки, який має серйозні соціально-економічні наслідки як для самої людини, для її сім'ї, так і для суспільства в цілому. З позитивного боку безробіття дає можливість в будь-який час вирішити проблеми розширення виробництва чи структурної перебудови, посилює стимули до підприємницької діяльності, є досить добрим організатором дисципліни праці. Та все ж таки відчутними є і негативні наслідки. Безробіття, по-перше, є психологічною травмою для людини, що позначається на здоров'ї людини і всієї нації. Особливо небезпечним є без-

робіття серед молоді, яка починає почувати себе зайвою, непотрібною в суспільстві. По-друге, безробіття призводить до зменшення сукупного доходу сім'ї та зниження її добробуту. По-третє, під час безробіття, і тривалого особливо, людина втрачає кваліфікацію. По-четверте, відсутність роботи та коштів для життя призводить до зростання злочинності в суспільстві.

Окрім соціальних наслідків, безробіття супроводжується економічними втратами для всієї країни, бо ж недовикористовується її економічний потенціал, зменшуються надходження до державного бюджету. Так як частина активного працездатного населення залишається без роботи, то в суспільстві не виробляється частина товарів та послуг, країна не досягає потенційного рівня ВВП. **Потенційний ВВП** – це реальний ВВП, який може бути досягнений при повному використанні ресурсів, тобто в даному випадку при повній зайнятості. Американський економіст Артур Оукен довів існування залежності між рівнем безробіття і відставанням фактичного ВВП від потенційного. Згідно з **законом Оукена**: якщо фактичний рівень безробіття перевищує природний на 1 %, то суспільство втрачає 2,5 % ВВП. Інакше кажучи, кожен відсоток циклічного безробіття призводить до втрати суспільством 2,5 % ВВП. В загальному вигляді закон Оукена може бути представлений формулою:

$$\frac{Y - Y^*}{Y^*} = -\beta(u - u^*),$$

де Y – фактичний обсяг національного виробництва;

Y^* – потенційний ВВП;

β – число Оукена, яке становить 2,5, або коефіцієнт чутливості ВВП до динаміки циклічного безробіття;

u – фактичний рівень безробіття, який представлено в долях;

u^* – природний рівень безробіття, виражений в долях.

Механізм ринкового саморегулювання неспроможний самостійно вирішити проблеми безробіття. тому держава широко впроваджує такі методи регулювання зайнятості населення, як:

- законодавче регулювання умов найму та використання робочої сили;
- створення нових робочих місць в державному секторі;
- стимулювання зростання рівня зайнятості на недержавних підприємствах;

- заходи по підготовці та перепідготовці робочої сили, поліпшенню інформованості населення про можливості зайнятості;
- соціальне страхування та соціальний захист безробітних;
- працевлаштування незайнятого населення.

3. Інфляція: причини, види та основні напрямки антиінфляційної політики

Ще одним надзвичайно складним, багатofакторним проявом макроекономічної нестабільності є інфляція.

Інфляція (від лат. Inflation – надування) – знецінення грошей, зниження їх купівельної спроможності, яке проявляється в тривалому, стійкому зростанні середнього рівня цін.

Рівень інфляції характеризує зміну цін на товари та послуги і вимірюється за допомогою індексу цін. Окрім рівня інфляції існує ще показник темпів інфляції, який показує зміну рівня цін за певний проміжок часу.

$$\text{Темпи інфляції} = \frac{I_1 - I_0}{I_0} \times 100\% ,$$

де I_1 – індекс цін поточного періоду;

I_0 – індекс цін базового періоду.

Серед основних **причин**, які призводять до інфляції, виділяємо наступні.

- Дефіцит державного бюджету, що означає перевищення видатків державного бюджету над його доходами. Використання для ліквідації цього дефіциту випуску додаткової маси грошей („друкарського верстату”) призводить ще більшої диспропорційності між грошовою та товарною масами, а отже і до зростання інфляції.

- Фінансування інвестицій в галузі народного господарства, якщо вони здійснюються знову ж за рахунок „друкарського верстату”.

- Як різновид попередньої причини – фінансування мілітаризації економіки, тобто збільшення маси грошей в обігу задля розвитку воєнної промисловості.

- Зміни структури ринку в сучасних умовах. Олігополістичний та монополістичний характер економіки призводить до стійкого інфляційного процесу.

– Посилення міжнародних економічних відносин, „відкритість” економік збільшує небезпеку „імпортованої” інфляції, особливо за рахунок зростання цін на такі природні ресурси, як нафта, газ тощо.

– Інфляційні очікування споживачів і виробників, які в свою чергу призводять до стійкого підвищення попиту або до зростання цін на ресурси, є досить характерною і потужною причиною інфляційних процесів в сучасному світі.

Багатоманіття чинників та джерел інфляційних процесів впливає на кількість різновидів і неоднозначність цього явища.

За *характером проявлення* розрізняють відкриту і подавлену інфляцію. **Відкрита інфляція** характерна для країн з ринковою економікою і проявляється в своєму природному вигляді – тривалому зростанні цін. **Подавлена інфляція** характерна для країн з командною економікою, з жорстким централізованим контролем над цінами і проявляється в товарному дефіциті.

Відповідно до *причин*, які викликають інфляцію, можна виділити інфляцію попиту, інфляцію пропозиції та інфляцію, зумовлену необґрунтованою емісією грошей. **Інфляція попиту** виникає внаслідок різноманітних чинників, які призводять до стійкого і тривалого підвищення сукупного попиту за незмінної сукупної пропозиції товарів та послуг. Якщо ж за незмінного сукупного попиту домінуючі причини зростання цін лежать у сфері виробництва, в структурі його витрат і основним чином стосуються цін на ресурси, то даний вид інфляції є **інфляцією пропозиції** або **інфляцією витрат**. Ці два види інфляції тісно пов’язані між собою через заробітну плату, яка є з одного боку основним джерелом формування витратів населення, а з іншого боку – елементом витрат виробництва. Проявом інфляції витрат є так звана „інфляційна спіраль” або спіраль „заробітна плата – ціни”. Суть її полягає в тому, що зростання цін викликає додаткові вимоги професійних спілок до підвищення заробітної плати. Задоволення цих вимог призводить до відповідного зростання витрат виробництва, а отже до нового підвищення цін.

За *темпами зростання цін* розрізняють помірну („повзучу”), галопуючу і гіперінфляцію. **Помірна** або „повзуча” **інфляція** означає зростання цін за рік до 10 %, вона стимулює зростання попиту населення. Зростання цін до 3–5 % за рік стимулює розвиток національного виробництва. **Гало-**

пуюча інфляція характеризується зростаннями цін до 200 % за рік і є свідченням породження і розвитку руйнівних процесів в економіці. **Гіперінфляція** – зростання цін більше аніж 200 % за рік чи 50 % за місяць, що свідчить про економічний і соціальний хаос. Україна пережила гіперінфляцію в 1993 році, коли ціни зростали більше ніж на 10000 % на рік.

Саме в умовах гіперінфляції відбувається масове скорочення виробництва, зникають стимули вкладення інвестицій у виробництво, що призводить до загального спаду випуску продукції. Скорочення рівня реального ВВП, яке супроводжується високим рівнем інфляції називається **стагфляцією**.

За *ступенем точності інфляційних очікувань* виділяють прогнозовану (очікувану) і не прогнозовану (неочікувану) інфляцію. Інфляція є **прогнозованою (очікуваною)**, якщо інфляційні очікування є раціональними, відсутні непередбачені внутрішні і зовнішні шоки. В кожній країні, приймаючи державний бюджет на поточний рік, передбачається певний рівень інфляції за рахунок обов'язкової емісії грошей. **Не прогнозовану (неочікувану) інфляцію** можуть викликати імпорт інфляції, непередбачені внутрішні і зовнішні шоки, або навіть якісь політичні процеси в країні.

В залежності від *успішності адаптації економіки до темпів зростання цін* розрізняють збалансовану і незбалансовану інфляцію. За умов **збалансованої інфляції** ціни зростають помірно і стабільно, і одночасно на більшість товарів та послуг. При **незбалансованій інфляції** ціни на різні товари та послуги піднімаються неодноразово і по-різному на кожний вид товару, а економіка не встигає пристосуватися до цих змін.

В залежності від *здатності держави впливати на інфляційні процеси* інфляцію поділяють на контрольовану і нерегульовану. **Контрольованою** є інфляція, за умов якої уряд може, використовуючи різноманітні інструменти антиінфляційної політики, сповільнювати або прискорювати темпи зростання цін. **Нерегульованою** є інфляція, за якої відсутні реальні джерела для коригування рівня інфляції. Як правило, це є інфляція з високим темпами зростання цін.

Наслідки від інфляції є також різноманітні, суперечливі і залежать від виду інфляційного процесу.

Помірна інфляція, як вже зазначалось, має і позитивні наслідки. Вона стимулює конкуренцію, зумовлює прискорення науково-технічного переозброєння виробництва.

Від несподіваного, неочікуваного підвищення цін виграють люди, які взяли гроші в борг.

Але дані ефекти є досить короткочасними. Тому більш відчутними є негативні сторони інфляційних процесів, бо мають руйнівні наслідки для економіки і породжують гострі соціально-економічні проблеми. Серед основних негативних проявів інфляції слід зазначити:

- загальне нерівномірне зниження реальних доходів усіх верств населення і особливо осіб з фіксованими номінальними доходами (бюджетними, пенсіонери, студенти), а відповідно і рівня життя;
- знецінення грошових заощаджень населення;
- прискорення матеріалізації грошей. В умовах галопуючої та гіперінфляції гроші стають „гарячими”, люди намагаються позбавитися грошей якомога швидше, вкладають їх в запаси товарно-матеріальних цінностей та нерухомість;
- зниження мотивації до праці;
- зростання невизначеності та ризику здійснення бізнесу;
- підрив грошової, фінансово-податкової та кредитної системи;
- стимулювання розвитку спекуляції, економічної злочинності, посилення тіньової економіки;
- дезорганізація господарських зв'язків, відродження натурального бартерного обміну;
- затримка інвестиційного процесу, процесу нагромадження і відтворення;
- посилення соціального розмежування в суспільстві, диференціація населення, перерозподіл національного багатства;
- послаблення позицій держави, підрив управлінського механізму економіки;
- соціально-політичне напруження в суспільстві.

Уникнути інфляції на сучасному етапі економічного розвитку просто неможливо, бо неможливо викоренити причини інфляції. Тому перед країнами стоїть завдання сприяти зниженню інтенсивності інфляційних процесів, недопускання високих темпів інфляції, її переростання в гіперінфляцію. Для цього уряд проводить **антиінфляційну політику**. Основними заходами держави є:

- ефективна політика доходів, яка націлена на стримування інфляції витрат. Прикладом може бути „соціальне партнерство”, участь у прибутках;
- антимонопольна діяльність в сфері ціноутворення;
- політика, націлена на скорочення дефіциту державного бюджету;
- ефективна грошова політика центрального банку (підвищення облікової ставки відсотку, зростання нормативів банківських обов’язкових резервів, продаж цінних паперів).

Використання цих методів призводить до дезінфляції та дефляції. **Дезінфляція** – процес зменшення темпів зростання цін. **Дефляція** – це зниження загального рівня цін.

Таким чином, інфляція і безробіття є невід’ємними супутниками ринкової економіки. При чому практикою і теоретичними дослідженнями доведено взаємозв’язок між ними. В кінці 50-х років ХХ століття професор Лондонської школи економіки А. Філіпс на прикладі Великобританії показав обернений зв’язок між рівнем безробіття і динамікою номінальної заробітної плати. Якщо зазначити, що існує кореляційний зв’язок між зростанням заробітної плати і підвищенням цін, то дана закономірність відома як **крива Філіпса**, що показує обернену залежність між рівнем інфляції і рівнем безробіття (рис. 15.1).

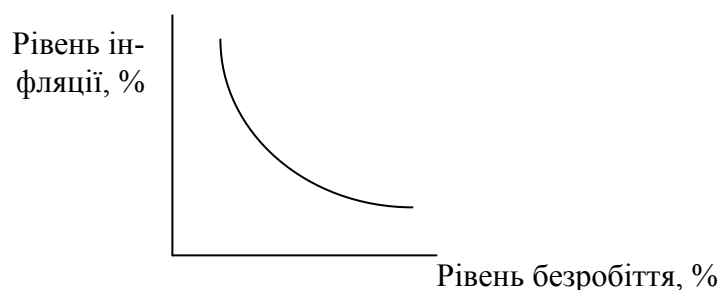

Рисунок 15.1 – Крива Філіпса

Більшість економістів визнає модель Філіпса діючою лише у короткостроковому періоді, в довгостроковому періоді такі взаємозв’язки між рівнем інфляції і рівнем безробіття повністю відсутні. Підтвердженням тому є хоча б стагфляція – інфляція, що супроводжується стагнацією виробництва, а отже одночасним зростанням рівня безробіття і цін.

Отже, завдання уряду будь-якої країни полягає в тому, щоб зробити безробіття і інфляцію регульованими і найбільш безпечними для економіки і

всього суспільства.

Основні поняття

Безробіття	unemployment
Фрикційне безробіття	frictional unemployment
Структурне безробіття	structural unemployment
Циклічне безробіття	cyclical unemployment
Природний рівень безробіття	natural rate of unemployment
Закон Оукена	Okun's law
Інфляція	inflation
Інфляція попиту	demand-pull inflation
Інфляція пропозиції	cost-push inflation
Стагфляція	stagflation
Індекс цін	price index
Крива Філіпса	Phillips curve

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Якщо за незмінної чисельності безробітних кількість зайнятих зменшиться, то рівень безробіття:

- а) зменшиться;   в) не зміниться;
б) збільшиться;   г) визначити неможливо, бо недостатньо даних.

2. Якщо рівень фактичного безробіття перевищує природний рівень на 2 %, то втрати ВВП внаслідок безробіття становлять:

- а) 2 %;   б) 2,5 %;   в) 4 %;   г) 5 %.

3. Інфляція пропозиції може виникнути внаслідок:

- а) зростання продуктивності праці;
б) підвищення ставки заробітної плати;
в) зростання дефіциту державного бюджету;
г) зростання експорту товарів та послуг.

4. Рівень структурного безробіття можна обчислити, якщо знайти долю структурних безробітних у:

- а) загальній кількості безробітних;   в) природному рівні безробіття;
б) у робочій силі;   г) у загальній кількості населення.

5. Характерною ознакою стагфляції є:

а) надзвичайно високий рівень цін із одночасним зростанням обсягів виробництва;

б) дефляція із одночасним зменшенням обсягів виробництва;

в) зростання цін із одночасним зменшенням обсягів виробництва;

г) високий рівень цін при стабільних обсягах виробництва.

6. Яке з тверджень є вірним?

а) помірна інфляція знижує реальні доходи широких верств населення;

б) безробітні – це частина населення, яка залишається після віднімання кількості зайнятих;

в) фрикційне безробіття особливо характерне для тих регіонів, де є значний вибір поліпшення умов праці;

г) найвищий рівень фрикційного безробіття спостерігається на стадії економічного спаду.

7. Якщо за перший рік ціни на товари та послуги підвищились на 15 %, а наступного року спочатку відбулась дефляція у розмірі 1 %, а потім ціни зросли знову на 5 %, то за весь період ціни підвищились на

а) 19 %;   б) 19,54 %;   в) 11 %;   г) 11,42 %.

8. Якщо протягом двох років ціни на товари та послуги зросли на 21 %, то це означає, що щорічно ціни в середньому зростали

а) в 2 рази;   б) на 10,5 %;   в) на 10 %;   г) в 1,21 рази.

9. Швачку, яка знаходиться в декретній відпустці слід віднести до

а) фрикційних безробітних;   в) економічно неактивного населення;

б) сезонних безробітних;   г) зайнятих.

10. У складі робочої сили регіону, яка становить 240 тис. чол., 16 тис. чол. не мають постійного місця роботи, а 12 тис. чол. – зайняті неповний робочий день. Це означає, що рівень зайнятості у регіоні дорівнює

а) 93,3 %;   б) 88,3 %;   в) 11,67 %;   г) 6,67 %.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. У складі робочої сили регіону, яка становить 183 тис. чол., 12 тис. чол. не мають постійного місця роботи. Визначте рівень зайнятості в регіоні.

2. Робоча сила області становить 946 тис. чол., серед яких 824 тис. чол. зайняті в різних сферах економічної діяльності. Визначте рівень безро-

біття.

3. Визначте кількість робочої сили деякого регіону, якщо чисельність структурних безробітних 8 тис. чол., чисельність циклічних безробітних – 3,8 тис. чол., а рівень циклічного безробіття 2,2 %.

4. Фактичний ВВП країни становить 520 млрд. грош. од. Визначте розмір потенційного ВВП та втрат ВВП внаслідок безробіття, якщо рівень фрикційного безробіття становить 4,6 %, рівень циклічного безробіття – 4,3 %, а число Оукена – 2,5.

5. Визначте, який тип інфляції (інфляцію попиту чи інфляцію пропозиції) викликають наступні події:

- а) значне зростання державних витрат на розвиток житлового будівництва;
- б) значне зниження продуктивності праці;
- в) зростання пенсій, стипендій та інших соціальних виплат;
- г) значне скорочення податків на особисті доходи громадян;
- д) скорочення видобутку природного газу.

6. Інфляція в першому році склала 14 %. Як змінились ціни в наступному році, якщо за два роки рівень цін підвищився на 19 %?

7. Протягом двох років інфляція становила 12 % щорічно. Вам не вдалося вкласти свій капітал у справу за цей час. Визначте свій відносний вигреш чи програш.

8. Використовуючи наведені в таблиці дані, визначте темпи інфляції для кожного року.

Рік	Рівень цін, %
2000	100
2001	113
2002	126
2003	138

Література

1.Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория: Учебник. – М., 1998. – Гл. 17.

2. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика). Т.1. – М., 1992. – Гл. 10.

3. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Г.Н. Климко, В.П. Нестеренко, Л.О. Каніщенко та ін.; За ред. Г.Н. Климка, В.П. Нестеренка) – К., 1997. – Роз. 25.

4. Экономическая теория / Под ред. А) И.Добрынина, Л.С. Тарасевича: Учебник для вузов. – СПб, 1999. – Гл. 20, 22.

5. Экономическая теория: Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, А)И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С. Тарасевича) – М., 2000. – Гл. 24, 26.

6. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича) – К., 2004. – Гл. 16, 6.

Глава 16. ГРОШІ ТА ГРОШОВО-КРЕДИТНА ПОЛІТИКА

1. Виникнення грошей

Одним з найважливіших елементів ринкової економіки є гроші. Це один з найбільш великих винаходів людської цивілізації. Серед численних наукових концепцій виникнення і сутності грошей найбільш ґрунтовними є раціоналістична та еволюційна концепції.

Раціоналістична концепція розглядає гроші як результат домовленості поміж людьми щодо використання особливого спеціального інструменту для полегшення обміну різноманітних товарів та послуг. Дана концепція була висунута Аристотелем і безроздільно панувала до кінця XVIII століття, але й багато сучасних економістів вважають закріплення грошових функцій за благородними металами та іншими предметами продуктом угоди поміж людьми (Дж. К. Гелбрейт), визначають гроші як штучну соціальну умовність (П. Самуельсон).

На відміну від суб'єктивного психологічного підходу до виникнення грошей **еволюційна концепція** характеризує гроші як результат розвитку суспільного поділу праці, обміну, товарного виробництва. Дана концепція була сформульована в працях класиків політичної економії А. Сміта та Д. Рікардо, детально проаналізована К.Марксом, розвивається неокласичною школою економіки.

І хоча не слід повністю відкидати положення раціоналістичної концепції, історичний процес розвитку обміну і форм вартості аргументовано до-

водить як з загальної маси товарів виділився один товар, який і виконує роль грошей, роль загального еквівалента.

Гроші тісно пов'язані з обміном, але виникли не одночасно з ним. На ранніх стадіях розвитку людства товарний обмін мав випадковий, епізодичний характер. Початок обміну було закладено першим значним суспільним поділом праці – відокремленням скотарства від землеробства. Це означало, що виникла **проста, випадкова** або **одинична форма вартості**. Сутність її полягала в обміні якоїсь кількості одного товару (зокрема продукту землеробства) на певну кількість іншого товару (продукту скотарства). Кожен з цих товарів виконував певну роль: один (товар А) знаходиться в активному стані, націлений на вираження своєї вартості в іншому товарі, тобто знаходиться в відносній формі вартості. Інший же товар (товар В) виконує роль еквіваленту (рівноцінності) вартості першого товару і знаходиться в еквівалентній формі вартості. Формула обміну має вигляд:

$$x \text{ товару } A = y \text{ товару } B$$

Другий значний суспільний поділ праці – поява ремісництва – зробив по суті обмін регулярним, а виробництво – товарним. Як наслідок виникає **повна** або **розгорнута форма вартості**:

$$x \text{ товару } A = \begin{cases} y \text{ товару } B \\ z \text{ товару } C \\ n \text{ товару } K \end{cases}$$

Оскільки світ товарів стає більш різноманітним, то для даного товару А існує безліч еквівалентів.

Третій значний суспільний поділ праці – поява купців, торгівлі поступово привела до того, що із загальної маси товарів стихійно виділялися певні товари, які відігравали роль головних предметів обміну. У світі існували різноманітні найбільш ходові товари, що виконували роль еквіваленту. Це були і сіль, і мідні браслети, і тютюн, і золотий пісок, і худоба, і раковини, і сушена риба та інше.

Це означало появу **загальної форми вартості**:

$$\left. \begin{array}{l} x \text{ товару } A \\ y \text{ товару } B \\ z \text{ товару } C \end{array} \right\} = n \text{ товару } K$$

Суспільний поділ праці вдосконалював загальний еквівалент, людство переходило від найнедосконаліших його видів (раби, худоба) до таких, які б були цікаві для всіх учасників ринку, придатні для будь-яких угод, які б мали таку властивість, як ліквідність. **Ліквідність** – здатність швидко і легко обмінюватись на інші товари. Ліквідність залежить від багатьох факторів, основними серед яких є:

1) коло осіб, з якими можна б було обмінятися. Маловідомі товари мають занадто обмежену ліквідність;

2) розміри незадоволених потреб. Більш ліквідними будуть товари вкрай необхідні на даний момент населенню;

3) території, в рамках яких здійснюється обмін. Відсутність перепон при транспортуванні, низькі витрати, можливість його проникнення в будь-який куточок даної території роблять товар більш ліквідним;

4) необхідний час для реалізації. Чим більш триваліший час зберігання даного товару, тим більша його ліквідність.

На протязі багатьох століть найбільш зручним еквівалентом стали дорогоцінні метали – срібло і золото, які мали ряд переваг: однорідність, стійкість до впливу навколишнього середовища, легку подільність на різні за розміром частини, високу цінність навіть малого обсягу, відносну рідкість та обмеженість в природі. Тому багато років слова „золото” і „гроші” були синонімами. З моменту закріплення ролі загального еквіваленту за дорогоцінними металами, загальна форма вартості перетворюється в **грошову форму**:

$$\left. \begin{array}{l} x \text{ товару } A \\ y \text{ товару } B \\ z \text{ товару } C \end{array} \right\} = n \text{ грошей (золота)}$$

Поява грошей дала змогу розв’язати протиріччя бартеру – обміну товару на товар, які були пов’язані з неспівпадінням інтересів учасників ринкових угод, прискорити процес отримання необхідних товарів та послуг. Бартерний обмін було витіснено товарно-грошовим обміном (Товар *A* – Гроші – Товар *B*). Це зовсім не означає, що в сучасному світі не існує бартерного обміну. Бартерні угоди є постійними супутниками галопуючої та гіперінфляції, розриву економічних відносин поміж регіонами і країнами.

2. Суть, функції та види грошей

Аналіз розвитку форм вартості показує, що гроші мають товарне походження. **Гроші** – це особливий товар, який виконує роль загального еквіваленту, тобто абсолютно ліквідний засіб обміну. Це своєрідний загальний знаменник обмінних бажань всіх учасників ринку.

У сучасній економічній теорії відсутня згода серед економістів відносно сутності грошей. Прихильники одного з підходів (в основному монетаристи, наприклад, М. Фрідман, А. Шварц) фактично розглядають гроші лише як досить зручний спосіб організації статистичних спостережень і визначають їх як „тимчасове вмістище купівельної сили”. Основна увага зосереджена на аналізі різних грошових агрегатів, складових пропозиції грошей. Прибічники іншого напрямку (наприклад, Л. Харріс, Дж. Хікс) зводять суть грошей до функцій, які вони виконують. Так, наприклад, в популярному підручнику „Економікс” його автори К. Макконнелл і С. Брю стверджують, що гроші – це те, що гроші роблять. Все, що виконує функції грошей, і є, на їх думку, гроші.

Сутність грошей, дійсно, краще розкривається в їх функціях, але не ототожнюється з ними.

В умовах існування золотого стандарту, тобто системи грошового обігу, за якої саме золото вимірювало вартість всіх товарів і існував вільний обмін паперових грошей на золото, гроші виконували п'ять **функцій**: міри вартості, засіб обігу, засіб платежу, засіб утворення скарбів і світові гроші. З початку ХХ століття почався процес **демонетизації золота**, що означав втрату ним ролі грошового товару. Остаточо в 1976 році Ямайською конференцією було **відмінено золотий паритет** (вміст) валют, золото виключалось з розрахунків між економічними суб'єктами як всередині економік окремих країн, так і в розрахунках поміж країнами. Сучасні економісти називають три основні **функції грошей**: міри вартості, засіб обігу, засіб заощадження.

Функція міри вартості полягає в тому, що гроші вимірюють вартість всіх інших товарів, надаючи їй форму ціни. При чому виконують цю функцію гроші ідеально, тобто на основі мисленого прирівнювання вартості товару до уявленої кількості грошей.

В умовах функціонування золотих і повноцінних паперових грошей дану функцію гроші виконували за допомогою **масштабу цін** – певної вагової кількості дорогоцінного металу, яка встановлювалась законодавчо і

використовувалась для вимірювання товарних цін. Наприклад, 1 долар США в 1973 р. втілював 0,736736 г чистого золота, 1 радянський карбованець 1961 р. – 0,987412 г чистого золота.

В сучасних умовах в жодній країні світу не проводять фіксації золотого масштабу цін. Але однорідність сучасних грошей, їх цінність (підкріпленість товарами і послугами), певна обмеженість дають змогу і зараз вимірювати вартість будь-якого товару і встановлювати її в національних грошових одиницях. Сучасні гроші виконують функцію порівняння вартості товарів, використовуються як рахункові одиниці, які вимірюють ціни товарів.

Функція грошей як засобу обігу полягає в тому, що гроші виконують роль посередника в обміні товарів і використовуються в обслуговуванні різноманітних боргових зобов'язань. Цю функцію виконують реальні гроші. Спочатку цю функцію виконували гроші у вигляді злитків із золота та срібла, які поступово стали замінюватися монетами. *Монета* – зливочок грошового металу певної ваги, форми, проби і номіналу, який узаконений державою як засіб обігу. В процесі розвитку товарного виробництва повноцінні гроші поступово витісняються неповноцінними, паперовими грошима. *Паперові гроші* – це грошові знаки, які випущені державою і наділені примусовим курсом обігу. Паперові гроші є лише символами вартості, бо не мають власної вартості (за винятком вартості паперу і обробки). Цінність паперових грошей здебільшого визначається довірою до уряду, який тримає контроль над *емісією грошей*, випуском грошей в обіг. Кількість грошей в обігу повинна бути обмеженою і контролюватися законами грошового обігу. Це означає, що в обігу повинна бути співвідносність між кількістю грошей і товарною масою. Більшість економістів використовують для цього так зване „рівняння обміну”, запропоноване американським економістом І. Фішером:

$$MV = PQ,$$

де M – грошова маса; V – швидкість обігу грошей; P – рівень цін товарів; Q – кількість товарів.

Тісно пов'язана з даною функцією **функція грошей як засобу платежу**. Виконання цієї функції пов'язане з неспівпадінням терміну отримання товару чи послуги та їх оплатою, тобто гроші здійснюють цю функцію

при продажу товару в кредит, а також при отриманні заробітної плати, сплаті податків, комунальних платежів, поверненні позик тощо.

Саме з функції грошей як засобу платежу виникають **кредитні гроші** – векселя, банкноти, чеки, депозитні та електронні гроші. **Вексель** – боргове зобов'язання, складене за певними правилами і у визначеній формі, обліком яких займаються банки. **Банкнота** – основний вид сучасних паперових грошей – це зобов'язання банку, банківський білет, який випускається центральним емісійним банком. **Чек** – грошовий документ певної форми, який засвідчує наказ власника рахунку в кредитній установі сплатити означеній особі чи пред'явнику зазначену суму. **Депозити** – сума грошей які надано банку на зберігання і яку банк зобов'язаний повернути вкладнику в зазначений термін. Депозити виступають у формі безготівкових грошей. В останні роки операції з безготівковими грошима стали здійснюватися досить ефективно за допомогою комп'ютерних систем, що прискорило рух грошової маси. **Електронні гроші** – це магнітні носії платіжної інформації, які замінюють готівкові гроші у безготівкових розрахунках за допомогою електронно-інформаційних систем. Значну роль в обслуговуванні населення стали грати кредитні картки.

Функція грошей як засобу заощадження пов'язана зі здатністю грошей бути засобом збереження вартості, нагромадження, представником абстрактної форми багатства. Гроші в даній функції обслуговують потреби відтворення і потреби населення у придбанні житла, товарів тривалого використання тощо.

3. Грошова маса і рівновага на ринку грошей

Рух грошей у процесі розширеного відтворення утворює грошовий обіг, який здійснюється як в готівковій, так і в безготівковій формі. В цілому сукупність наявних готівкових і безготівкових засобів платежу, які забезпечують обіг товарів та послуг в країні на даний момент часу називається **грошовою масою**.

Грошова маса структурується за ступенем ліквідності її компонентів. Склад і структура грошової маси в країнах різняться і визначається особливостями національного ринку і характером грошової політики уряду. **Грошові агрегати** – це складові елементи грошової маси, які умовно розрізняються у відповідності до спадання ступеня ліквідності.

Згідно класифікації, що використовується в Україні, серед грошових агрегатів виділяють наступні:

M_0 – поза банківські кошти, тобто готівка (монети і банкноти, що перебувають в обігу) – найбільш ліквідний грошовий агрегат;

$M_1 = M_0 +$ банківські вклади до запитання;

$M_2 = M_1 +$ строкові депозити у банках + кошти на рахунках капітальних вкладень підприємств та організацій + кошти Держстраху + валютні заощадження;

$M_3 = M_2 +$ кошти клієнтів за трастовими операціями банків.

Структура грошової маси відображає рівень економічного розвитку: чим менша частка готівки у загальній грошовій масі, тим ефективнішою і розвиненішою є ця система. В Україні використовують 4 агрегати – M_0 , M_1 , M_2 , M_3 . При чому готівкова грошова маса становить 40–50 % грошової маси, в той час як у розвинутих країнах лише 5–10%.

Грошовий ринок – ринок грошових засобів, на якому в результаті взаємодії попиту і пропозиції на гроші встановлюється рівноважне значення кількості грошей і рівноважна ставка відсотку.

Пропозиція грошей – вся сукупність різноманітних фінансових засобів, які знаходяться в обігу у якості грошей. **Крива пропозиції грошей** відображає залежність кількості грошей в обігу від рівня відсоткової ставки. Короткострокова крива пропозиції грошей для агрегату M_1 є вертикальною лінією, для інших агрегатів – похилою висхідною лінією. Вид довгострокової кривої пропозиції залежить від грошово-кредитної політики держави. Так, наприклад, якщо центральний банк проводить політику, націлену на стримання інфляції, і контролює кількість грошей в обігу незалежно від коливань відсоткової ставки, крива пропозиції має вид вертикальної лінії:

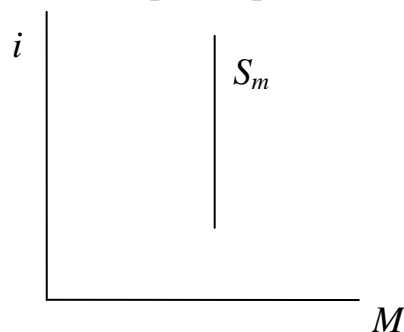

Рисунок 16.1 – Пропозиція грошей

Попит на гроші визначається загальною грошовою масою, яку економічні суб'єкти повинні мати для угод та для можливих операцій в майбутньому. Розрізняють трансакційний та спекулятивний попит на гроші. **Трансакційний попит на гроші** – це попит на гроші для угод, для придбання товарів та послуг. Кількісно він прямо залежить від величини валового внутрішнього продукту і визначається за формулою Фішера:

$$M = \frac{PQ}{V}.$$

Спекулятивний попит на гроші – попит на гроші як фінансові активи. Цей вид попиту зумовлений функцією грошей як засобу нагромадження. Спекулятивний попит на гроші обернено залежить від відсоткової ставки: чим вище відсоткова ставка по облігаціям, строковим вкладам, тим менша кількість активів буде зберігатися у вигляді грошей, і навпаки.

Загальний попит на гроші – це сума трансакційного і спекулятивного попиту на гроші. Графічно трансакційний попит на гроші представлено вертикальною лінією (рис. 16.2 а), спекулятивний попит – ниспадаючої лінією (рис. 16.2 б). Динаміка загального попиту на гроші визначається спекулятивним попитом (рис. 16.2 в). Отримати криву загального попиту на гроші можна шляхом зміщення кривої попиту на гроші з боку активів на величину попиту на гроші для угод праворуч за кожного рівня відсоткової ставки.

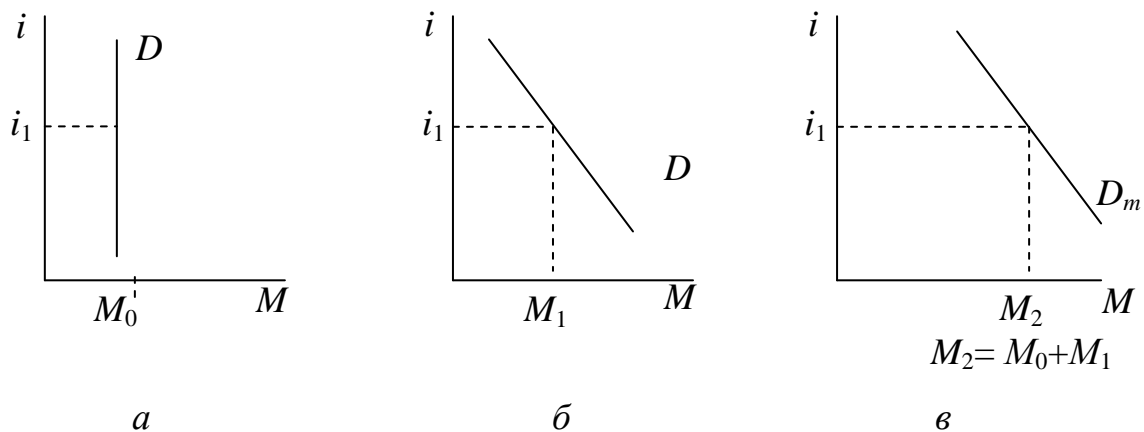

Рисунок 16.2 – Попит на гроші:

- а) трансакційний попит,
- б) спекулятивний попит (попит на гроші як активи),
- в) загальний попит на гроші.

В результаті взаємодії попиту і пропозиції, як i на ринку товарів та послуг, на ринку грошей встановлюється рівновага, яка й визначає рівноважну ціну. Рівноважною ціною в даному випадку є рівноважна відсоткова

ставка (i_0), тобто ціна, яка сплачується за використання грошей (рис. 16.3):

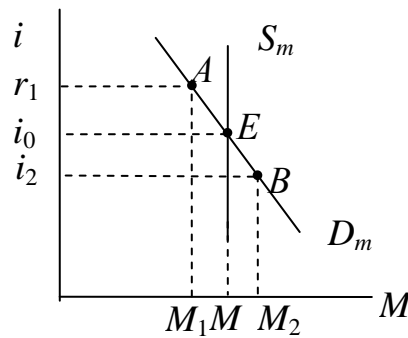

Рисунок 16.3 – Рівновага на ринку грошей

Рівновага на ринку грошей може порушуватися. Так, наприклад, якщо відсоткова ставка зросте до рівня i_1 , то економічним суб'єктам стане вигідніше тримати свої грошові засоби в альтернативних активах і частина з них буде вкладати їх, скажімо, в державні облігації. Величина попиту на гроші зменшиться внаслідок цього до M_1 , а це означає, що виникне надлишок грошей M_0M_1 . Якщо ж навпаки відсоткова ставка зменшиться відносно рівноважної i_0 до i_2 , то зберігати гроші на депозитних рахунках або у вигляді цінних паперів буде невигідно, величина попиту на гроші зросте до M_2 , і виникне дефіцит грошових засобів у розмірі M_0M_2 .

Порушення рівноваги на грошовому ринку може виникнути і внаслідок зміни попиту на гроші або пропозиції грошей. Підвищення попиту на гроші або зниження пропозиції грошей призводить до зростання відсоткової ставки, а зниження попиту або зростання пропозиції грошей приводить до падіння ставки відсотку. Графічно ці ситуації відображаються зсувом кривої попиту на гроші або кривої пропозиції грошей (рис.16.4).

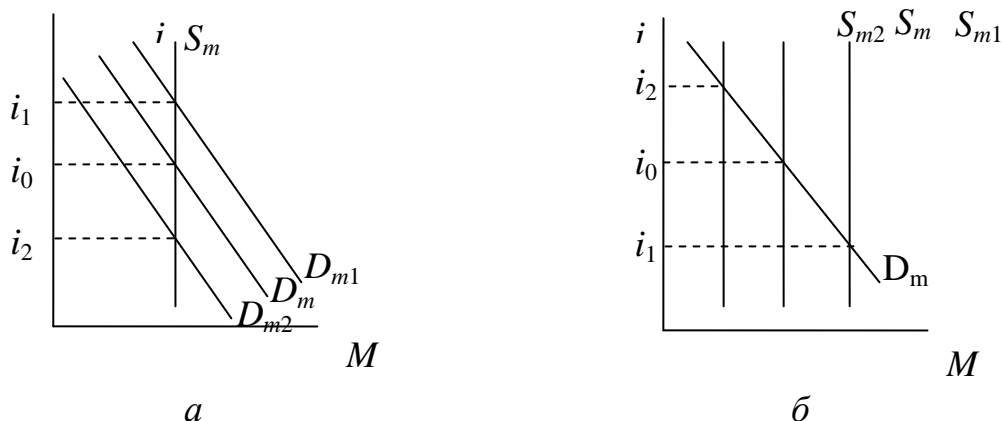

Рисунок 16.4 – Зміна рівноваги на ринку грошей: а) внаслідок зміни попиту на гроші (зсув до D_{m1} – підвищення попиту, до D_{m2} – зменшення попиту) ; б) внаслідок зміни пропозиції грошей (зсув до S_{m1} – підвищення пропозиції, до S_{m2} – зменшення пропозиції)

4. Сутність, принципи та форми кредиту

Гроші повинні постійно знаходитися в обігу, задовольняючи потреби народного господарства, бо лише рух забезпечує їх зростання, робить їх капіталом. Та в реальному житті досить часто виникає ситуація, коли у одного економічного суб'єкта виникають тимчасово вільні грошові засоби, а у іншого – навпаки – потреба в них. Це протиріччя вирішується за допомогою кредиту.

Кредит – це система взаємовідносин між економічними суб'єктами з приводу акумуляції тимчасово вільних грошових засобів і надання їх у борг за умови повернення і платності у формі позичкового відсотку.

Формою реалізації кредиту є позика. Тому кредит ще називають рухом позичкового капіталу. Джерелами кредиту можуть бути тимчасово вільні грошові засоби підприємств, держави і населення. Так до основних джерел кредиту можна віднести:

- кошти амортизаційного фонду, які накопичуються у підприємств внаслідок поступового зношення основного капіталу і можуть бути кредитним засобом до моменту використання їх для ремонту або оновлення техніки;
- частина грошової виручки, яка є тимчасово вільною внаслідок неспівпадіння терміну реалізації товарів з терміном закупівлі сировини і матеріалів для подальшого виробництва чи виплати заробітної плати робітникам;
- грошові засоби, які накопичуються для потреб розширеного відтворення;
- кошти корпорацій, а саме – частина прибутку, яка залишається у розпорядженні самої корпорації після її розподілу, тобто нерозподілений прибуток корпорації, а також дивіденди, які сплачуються, як правило, після закінчення року;
- кошти держави, наприклад, кошти від володіння державною власністю, позитивне сальдо державного бюджету, кошти цільових фондів та резервів тощо;
- грошові доходи і заощадження населення.

Функціонування кредиту базується на певних принципах. Основні з них:

обов'язковість повернення кредиту, бо ж тимчасове кредитування

можливе лише за умови тимчасового вивільнення грошових засобів;

строковість, що означає обов'язковість повернення коштів позичальником у строк, зазначений кредитною угодою;

платність, яка передбачає економічну вигоду власнику тимчасово вільних коштів. Платою за право тимчасового використання коштів є позичковий відсоток.

Кредит виконує важливі функції в ринковій економіці. **Перерозподільча функція** кредиту проявляється в тому, що саме завдяки кредиту здійснюється перелив капіталу поміж підприємствами, галузями і регіонами. Кредит виконує роль прискорювача. По-перше він **прискорює процеси концентрації централізації капіталу** з метою більш швидкої реалізації інвестиційних проектів і тим самим отримання прибутку. По-друге, **прискорює швидкість обігу грошей** і скорочує витрати обігу, зокрема завдяки кредитним грошам та безготівковим розрахункам. Кредит виконує також **регулюючу** функцію. Держава завдяки диференціюванню відсоткових ставок, наданню гарантій та пільг стимулює розвиток підприємств і організацій.

Кредит може здійснюватись в різних формах. Це залежить від способу кредитування, строку, характеру та інших критеріїв.

За **способом кредитування** розрізняють *натуральний* і *грошовий* кредити. Об'єктами натурального кредиту можуть бути будь-які матеріальні цінності (інвестиційні або споживчі блага). Об'єктами грошового кредиту – грошові платіжні засоби, боргові зобов'язання.

За **терміном погашення** кредит поділяється на *онкольний*, який підлягає погашенню за першою вимогою банку; *корткостроковий* (до 1 року); *середньостроковий* (від 2 до 5 років); *довгостроковий* (понад 5 років).

За **характером надання** кредит може бути міжнародним, державним, банківським, комерційним, споживчим, іпотечним.

Міжнародний кредит – це рух позичкового капіталу в сфері міжнародних економічних відносин як в товарній, так і в грошовій (валютній) формі.

Державний кредит зумовлений наданням державою грошових позик фізичним та юридичним особам.

Банківський кредит – найпоширеніша форма кредиту – кредит, який надається кредитно-фінансовими установами господарюючим суб'єктам у вигляді грошових позик.

Комерційний кредит – кредит, який надається одними господарюючими суб'єктами іншим у вигляді продажу товарів із відстрочкою платежу.

Споживчий кредит надається банками приватним особам для придбання предметів довгострокового споживання або у вигляді банківської позики.

Іпотечний кредит – це кредит, який надається у вигляді іпотеки, тобто грошової позики спеціальних банків під заставу нерухомості (землі, будівель тощо).

У сучасній економіці в останні роки розповсюдились такі форми кредиту, як лізинг, факторинг, фарфейтинг, траст.

Лізинг – форма оренди з передачею в користування машин, обладнання і інших матеріальних засобів з наступною поступовою виплатою їх вартості.

Факторинг – це перекуплення або перепродаж чужої заборгованості, а також комерційні операції за дорученням.

Фарфейтинг – це довгостроковий факторинг, пов'язаний з продажем банку боргів, стягнення яких настане через 1–5 років.

Траст – це операції по управлінню капіталом клієнтів.

Сукупність кредитних відносин, форм і методів кредитування, а також кредитно-фінансових установ, які акумулюють і надають економічним суб'єктам грошові засоби у вигляді кредитів на умовах платності, строковості та повернення представляють собою **кредитну систему**.

5. Сучасна кредитно-банківська система. Створення грошей банківською системою

Сучасна кредитна система держави складається з банківської системи і сукупності спеціалізованих небанківських кредитно-фінансових інститутів, які акумулюють тимчасово вільні кошти і розміщують їх за допомогою кредиту.

Банківська система має два рівня: Центральний банк і мережу комерційних банків. Перший рівень системи займає Національний банк України (НБУ) – державна установа, основною метою якої є регулювання грошової маси, підтримка купівельної спроможності грошей, забезпечення стабільності кредитно-банківської системи.

До функцій центрального банку належить:

- емісія національної грошової одиниці, організація її обігу, регулювання пропозиції грошей;
- загальний контроль за діяльністю фінансово-кредитних установ країни, виконання фінансового законодавства;
- надання кредитів комерційним банкам під облікову ставку;
- випуск і погашення державних цінних паперів;
- регламентування валютного обігу в країні.

Другий рівень банківської системи – мережа комерційних банків, які функціонують на основі ліцензій, наданих Центральним банком.

Комерційні банки надають широкий вибір кредитно-фінансових послуг, серед яких:

- кредитно-розрахункове обслуговування господарюючих суб'єктів;
- приймання вкладів і надання кредитів;
- посередництво в платежах;
- купівля-продаж цінних паперів;
- розміщення державних позик;
- управління майном клієнтів за дорученням;
- консультації по фінансово-кредитним питанням.

Банки здійснюють активні і пасивні операції. За допомогою **пасивних операцій** банк мобілізує ресурси, формуючи їх за рахунок як власних, так і запозичених коштів, а за допомогою **активних** – здійснює їх розміщення.

Елементом кредитної системи є також **спеціалізовані кредитно-фінансові інститути**: ощадний, інвестиційний, іпотечний зовнішньоторговельний банки.

До складу **небанківських кредитно-фінансових інститутів** належать страхові компанії, пенсійні фонди, фонди сприяння зайнятості, ломбарди тощо.

Банківська система має властивість збільшувати пропозицію грошей. В основі цієї властивості лежать їх надлишкові резерви і принцип мультиплікатора. Центральний банк встановлює певний відсоток коштів від загальної величини депозитів, які обов'язково зберігаються комерційними банками в Центральному банку у вигляді безвідсоткових *резервних внесків*. Сума депозитів, які не надаються у виді кредитів та існують для забезпечення вимог вкладників в будь-який період часу, і становлять **обов'язкові резерви**.

Величина обов'язкових резервів (R) = Обсяг депозитів (D) × Норма обов'язкових резервів (r). Звідси **норма обов'язкового резервування** або **резервні вимоги** є відношення суми обов'язкових резервів до суми залучених депозитів:

$$r = \frac{R}{D}$$

Кредитні ресурси комерційного банку визначаються величиною його *надлишкових резервів*, які представляють собою різницю між загальною величиною резервів і обов'язковими резервами.

Банки здатні створювати гроші, надаючи позики, які перевищують надлишкові резерви, завдяки депозитному мультиплікатору. **Депозитний мультиплікатор (μ)** – величина, обернена нормі обов'язкових резервів, яка показує максимальну кількість грошей, що може бути створена однією грошовою одиницею надлишкових резервів за даної норми обов'язкових резервів:

$$\mu = \frac{1}{r}.$$

Таким чином, максимальна кількість грошей, яку може створити банківська система, визначається за формулою:

$$S_M = \mu \times D, \quad \text{або} \quad S_M = \frac{1}{r} \times D.$$

Банківська діяльність націлена на отримання прибутку. **Банківський прибуток** – це різниця між сумою відсотків, які стягаються з позичальників, і сумою відсотків, які сплачуються вкладникам. Окрім банківського прибутку до складу доходу банку входять прибутки від біржових операцій, доходи від інвестицій, комісійна винагорода тощо.

6. Грошово-кредитна політика

Одним з важливих напрямків державного регулювання, при чому ефективним і оперативним, є грошово-кредитна політика. **Грошово-кредитна** або **монетарна політика** – це сукупність економічних заходів Центрального банку по регулюванню обсягу грошової пропозиції, націлених на досягнення стабільної макроекономічної рівноваги, завдяки впливу на рівень і динаміку виробництва, зайнятості, інфляції. Монетарна політика є досить гнучким доповненням фіскальної політики. Саме за допомогою

грошово-кредитної політики здійснюється вплив на споживчий та інвестиційний попит.

Головним суб'єктом монетарної політики в Україні є Національний банк, який здійснює грошову емісію, регулює пропозицію грошей, контролює діяльність комерційних банків. В розпорядженні Національного банку є інструменти як прямого (операції на відкритому ринку), так і непрямого (зміна облікової ставки та норм обов'язкових банківських резервів) впливу на резерви комерційних банків, тим самим на відсоткову ставку і пропозицію грошей.

Операції на відкритому ринку або операції з державними цінними паперами – найбільш важливий і оперативний інструмент регулювання пропозиції грошей. В залежності від економічної ситуації в країні Центральний банк може продавати комерційним банкам, нефінансовим організаціям чи населенню або купувати у них державні цінні папери.

Якщо НБУ має за мету – обмежити чи ліквідувати надлишок грошової маси в обігу, то він продає державні цінні папери (державні облигації), тим самим вилучає частину грошей з обігу, концентруючи їх у себе, і зосереджуючи у комерційних банках, організаціях і населення цінні папери. Це скорочує резерви комерційних банків, зменшує їх можливості створювати гроші, а відповідно і кредитування. Це в свою чергу викличе скорочення грошової пропозиції, внаслідок чого ринок грошей відреагує підвищенням відсоткової ставки на кредити і депозити і зменшенням інвестиційних витрат.

Якщо ж, навпаки, уряд зацікавлений в поживленні інвестиційної діяльності, ліквідації дефіциту грошових засобів в обігу, то НБУ починає скуповувати цінні папери у комерційних банків, нефінансових організацій і населення, замінюючи їх на гроші. Ці заходи збільшують банківські резерви і відповідно грошову пропозицію, знижуючи відсоткову ставку. Інвестиції зростають, а це призводить до зростання ВВП.

Маніпулюючи операціями на відкритому ринку, НБУ, таким чином, регулює обсяг грошової маси в обігу, впливаючи на основні макроекономічні показники: інвестиційні витрати, ВВП, зайнятість, рівень інфляції.

Впливати на кредитні можливості комерційних банків Національний банк може також змінюючи облікову ставку. **Облікова ставка** – це відсоток, під який Національний банк надає кредити комерційним банкам. Зацікавити комерційні банки в активізації кредитування Центральний банк мо-

же знизивши облікову (дисконтну) ставку. В даному випадку умови формування резервних фондів комерційних банків стають привабливими, резерви зростають, зростає пропозиція грошей, що викликає зниження відсоткової ставки на ринку грошей. У підприємств зростають можливості інвестування коштів у виробництво, зростає сукупний попит, що призводить до зростання ВВП і зайнятості. Підвищуючи облікову ставку, НБУ скорочує резерви комерційних банків, зменшуючи можливості їх до кредитування. Пропозиція грошей зменшується, а відсоткова ставка зростає. Ці процеси призведуть до зменшення інвестиційних видатків, скорочення сукупного попиту, ВВП і зайнятості. Але з іншого боку підвищення облікової ставки може виступати одним з факторів стимулювання притоку іноземного капіталу в економіку країни.

Ще одним ефективним інструментом монетарної політики є **зміна норм обов'язкових резервів**. Збільшення норм банківських резервів викликає скорочення надлишкових резервів комерційних банків, що призводить до мультиплікативного зменшення грошової пропозиції і відповідно підвищення відсоткової ставки. В результаті зменшення норм банківських резервів відбувається мультиплікативне розширення грошової пропозиції.

Дані інструменти монетарної політики дають можливість здійснювати ефективне антициклічне регулювання економіки, бо вони впливають на такі важливі макроекономічні показники, як ВВП, зайнятість, рівень цін. Так, в умовах економічного спаду та зростання рівня безробіття НБУ проводить **політику дешевих грошей**. Її метою є стимулювання зростання виробництва і зайнятості завдяки збільшенню пропозиції грошей і зниженню ціни кредиту. Суть її полягає в тому, що Центральний банк починає купувати державні цінні папери на відкритому ринку, знижує облікову ставку і норми обов'язкових банківських резервів. Результатом проведення даних заходів є зростання грошової пропозиції, що за умови незмінного попиту знижує норму відсотку, робить тим самим більш дешевим кредит. Ця обставина підвищує інвестиційний попит, зростання виробництва товарів та послуг, зменшення безробіття.

В умовах надмірної активності сукупного попиту та високого рівня інфляції НБУ починає проводити політику, націлену на зниження загальних видатків і пропозиції грошей завдяки комплексу заходів, які сприяють зниженню резервів комерційних банків. Ця політика називається **політикою дорогих грошей**. До комплексу її заходів відносяться: продаж державних

цінних паперів на відкритому ринку, збільшення облікової ставки та норм банківських резервів. Подорожчання кредиту, зменшення пропозиції грошей робить грошові ресурси дорогими, це знижує інвестиційний попит в економіці, викликає скорочення інвестицій, виробництва і зайнятості.

В Україні поступово формується ринковий механізм регулювання кредитно-грошових відносин, що дозволяє уряду ефективно боротися з інфляційними процесами, стабілізувати зростання економіки.

Основні поняття

Гроші	money
Грошовий ринок	money market
Ліквідність	liquidity
Банківська система	banking system
Кредит	credit
Норма обов'язкових резервів	required reserve ratio
Процент	interest
Облікова ставка	discount rate
Надлишкові резерви	excess reserves
Грошово-кредитна політика	monetary policy
Політика дорогих грошей	tight money policy
Політика дешевих грошей	easy money policy

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Грошово-кредитна політика здійснюється:

- а) урядом країни;
- б) Міністерством фінансів;
- в) Національним банком України;
- г) комерційними банками.

2. Стимулюючою монетарною політикою є:

- а) політика дорогих грошей;
- б) політика дешевих грошей;
- в) податкова політика;
- г) політика, націлена на підвищення доходів населення.

3. До функцій Національного банку не належать:

- а) розрахунково-касове обслуговування населення;

- б) забезпечення стабільності розвитку банківської системи;
- в) регулювання норм обов'язкових резервів;
- г) продаж державних цінних паперів.

4. Продаж Національним банком України державних облігацій призведе до:

- а) збільшення грошової маси і падіння відсоткової ставки;
- б) збільшення грошової маси і зростання відсоткової ставки;
- в) скорочення грошової маси і зростання відсоткової ставки;
- г) скорочення грошової маси і падіння відсоткової ставки.

5. Які заходи монетарної політики будуть мати найбільш стимулюючий вплив на економіку?

Облікова ставка	Операції на відкритому ринку	Норми обов'язкових резервів
а) збільшити	продавати облігації	знизити;
б) знизити	купувати облігації	знизити;
в) збільшити	продавати облігації	збільшити
г) знизити	продавати облігації	знизити.

6. До зниження сукупних видатків приведуть наступні заходи:

Облікова ставка	Операції на відкритому ринку	Норми обов'язкових резервів
а) зниження	продаж облігацій	зниження;
б) зниження	купівля облігацій	підвищення;
в) підвищення	продаж облігацій	підвищення;
г) підвищення	купівля облігацій	зниження.

7. Якщо уряд хоче збільшити пропозицію грошей, то НБУ:

- а) знижує облікову ставку;
- в) продає цінні папери на відкритому ринку;
- б) підвищує резервні вимоги;
- г) все вищенаведене.

8. Якщо НБУ продає цінні папери на відкритому ринку та підвищує облікову ставку, то уряд зацікавлений в:

- а) активізації інвестиційних видатків;
- в) зменшенні відсоткової ставки;
- б) зростанні зайнятості;
- г) зменшенні грошової пропозиції.

9. Термін „облікова ставка” означає:

а) відсоткову ставку, що нараховується комерційними банками по депозитам;

б) відсоткову ставку, що нараховується комерційними банками по кредитах;

в) відсоткову ставку, що нараховується по позиках, які надаються комерційним банкам Центральним банком;

г) всі відповіді невірні.

10. Якщо депозити складають 2 млрд. грн., норма обов'язкових резервів – 20 %, то максимальна кількість грошей, створених банківською системою, становить:

а) 0,1 млрд. грн.; б) 1 млрд. грн.; в) 2 млрд. грн.; г) 10 млрд. грн.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. В таблиці наведено головні інструменти монетарної політики, за допомогою яких держава може вплинути на найважливіші макроекономічні показники. Заповніть наведену нижче таблицю, поставивши ↑, якщо досягається підвищення показника, і ↓, якщо досягається зниження показника. Визначте характер монетарної політики (політика дорогих грошей, політика дешевих грошей).

Інструменти	Дії	Вплив на грошову пропозицію	Вплив на відсоткову ставку	Вплив на сукупні видатки	Вплив на ВВП	Характер політики
Операції на відкритому ринку	Зростання					
	Зменшення					
Розмір облікової ставки	Збільшення					
	Зменшення					
Норми банківських резервів	Підвищення					
	Зниження					

2. Спекулятивний попит на гроші описується рівнянням:

$$\left(\frac{M}{P}\right)^a = 200 - 4000r$$

Грошова пропозиція складає 320 млрд. грн. Номінальний ВВП становить 2400 млрд. грн. Грошова маса здійснює протягом року 4 оберти. Визначте параметри рівноваги на ринку грошей.

3. Попит на ринку грошей описується рівнянням: $M_D = 290 - 800r$, а пропозиція грошей – 50 млрд. грн. Визначте рівноважну ставку відсотку. Як зміниться ставка відсотку, якщо центральний банк здійснить додаткову емісію у розмірі 8 млрд. грн.?

4. Відомо, що на початку року обсяг грошової маси в країні становив 26 млрд. грн. Центральний банк протягом року здійснив додаткову емісію ще 6 млрд. грн. Швидкість обертання грошей в країні становила 8 обертів за рік. Визначте якою була сумарна вартість проданих за рік товарів та послуг.

5. Сумарна вартість проданих за рік товарів та послуг становила 600 млрд. грош. од., грошова маса на початок року дорівнювала 80 млрд. грош. од. Швидкість обертання грошей в країні становила 8 обертів за рік. Визначте динаміку грошової маси протягом року.

Література

1. Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория: Учебник. – М., 1998. – Гл. 14, 15.

2. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Т.1. – М., 1992. – Гл. 15, 16, 17.

3. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Г.Н. Климко, В.П. Нестеренко, Л.О. Каніщенко та ін.; За ред. Г.Н. Климка, В.П. Нестеренка. – К., 1997. – Розд. 11, 39.

4. Экономическая теория / Под ред. А.И.Добрынина, Л.С. Тарасевича: Учебник для вузов. – СПб, 1999. – Гл. 21.

5. Экономическая теория: Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С. Тарасевича. – М., 2000. – Гл. 7, 25.

6. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2004. – Гл. 6, 18.

Глава 17. ФІНАНСИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

1. Сутність та функції фінансів

Економіка будь-якого суспільства не може функціонувати без нормально організованого потоку грошових засобів поміж державою, виробничими структурами, різними верствами населення, між регіонами та окремими країнами. Чи йде мова про розподіл прибутку і формування фондів внутрішньогосподарського призначення на підприємствах, чи про розміщення коштів у позабюджетні або благодійні фонди – в усіх цих операціях відбувається рух грошових засобів. Через фінансовий механізм уряд реалізує свої функції з управління, контролю чи аудиту функціонуючих виробничих і фінансових структур. Виконуючи ці функції фінанси є в той же час індикатором економічного зростання, зміни добробуту населення. Вони стимулюють зниження витрат виробництва, формують структуру виробництва, міжгалузеві і територіальні пропорції. Таким чином, фінанси дуже тісно пов'язані з грошима, але це не ідентичні категорії. Гроші – обов'язкова умова існування фінансів. **Фінанси** – це система економічних відносин, які складаються поміж економічними суб'єктами з приводу формування, розподілу і використання грошових засобів через особливі фонди за допомогою фінансових закладів.

Становлення фінансових відносин відбувається одночасно з розвитком товарно-грошових відносин з метою задоволення потреб уряду в організації економічного і культурного життя, утримання апарату управління, армії, охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення та інше. Сутність фінансів проявляється в їх **функціях: розподільчій, контролюючій, стимулюючій, фіскальній.**

Перша пов'язана з розподілом та перерозподілом частини вартості валового національного продукту. У ході цих процесів формуються і використовуються грошові фонди суб'єктів господарювання, держави, доходи населення. Через систему оподаткування урядом концентруються кошти, які спрямовуються потім на вирішення народногосподарських проблем, фінансування значних міжгалузевих, комплексних цільових програм. За допомогою податків уряд перерозподіляє частину прибутків підприємств, доходів громадян, націлюючи її на розвиток виробничої і соціальної інфра-

структури, на інвестиції в капіталомісткі та науковомісткі галузі з тривалими термінами окупності витрат.

Друга функція, контролююча, зумовлена тим, що рух грошових засобів може кількісно відображатися різними фінансовими показниками, які „повідомляють”, як розподіляються і використовуються фінансові ресурси. Це дозволяє суспільству контролювати процес створення і розподілу грошових фондів, стимулювати ефективно використання грошових засобів.

Стимулююча функція фінансів проявляється в наступному: маневруючи ставками оподаткування, пільгами, штрафами, змінюючи умови оподаткування, вводячи одні і відмінюючи інші податки, уряд створює умови для прискореного розвитку окремих галузей і підприємств, сприяє вирішенню актуальних для суспільства проблем. За допомогою податків, пільг, санкцій уряд може стимулювати технічний прогрес, збільшувати чисельність робочих місць, капіталовкладення в розширення виробництва.

Виконання фінансами фіскальної функції пов’язане з тим, що за допомогою податків досягається вилучення частини доходів підприємств і громадян для утримання державного апарату, оборони країни і тієї частини невиробничої сфери, яка взагалі не має власних джерел доходів або вони недостатні для забезпечення належного рівня розвитку (бібліотеки, архіви, фундаментальна наука, театри, музеї).

2. Фінансова система, структура і принципи її побудови

Фінансові зв’язки реалізуються через фінансову систему. **Фінансова система** – це сукупність фінансових відносин та інститутів, які їх реалізують.

Відомі два основних принципи побудови фінансових систем: демократичний централізм і фіскальний федералізм. Перший був покладений в основу фінансових систем СРСР та ряду країн Східної Європи. Принцип демократичного централізму полягає, по-перше, в тому, що значна частина фінансових ресурсів (понад 50%) зосереджувалась в руках держави, а інша частина була децентралізована, тобто знаходилась у розпорядженні підприємств, закладів. По-друге, централізоване керівництво фінансами з боку союзних державних органів поєднувалось з наданням певних прав і самостійності підприємствам та закладам у використанні ними грошових засобів. По-третє, статті доходів та видатків державного бюджету, республіканських

та місцевих бюджетів в основному співпадали.

В 90-х роках ХХ століття принцип демократичного централізму практично в усіх країнах поступається принципу фіскального федералізму. За таким принципом побудовані фінансові системи всіх розвинених країн. Він передбачає розподіл повноважень в фінансовій сфері поміж різними рівнями влади. Доходи федерального уряду, штатів (США), земель (Німеччина), кантонів (Швейцарія) та місцевих органів самоврядування формуються за рахунок різних джерел; існують також розбіжності в видах використовуваних податків. Окрім того, різні органи влади незалежні в своїх видатках. Уряд, наприклад, фінансує оборону, космос, сільське господарство, зовнішні зв'язки, а муніципальна влада – програми сфері освіти, охорони здоров'я, будівництва доріг, охорони навколишнього середовища.

Принципи побудови фінансової системи в значній мірі визначають її структуру, яка враховує три основні моменти:

1) функціональне значення, яке проявляється в тому, що кожна ланка системи виконує свої завдання;

2) територіальність – кожна область, республіка має свій відповідний апарат фінансових та страхових органів;

3) єдність фінансової системи досягається єдиною економічною і політичною основою держави. Це, в свою чергу, обумовлює єдину фінансову політику, яку проводить уряд через центральні фінансові органи, управління всіма ланками на основі законодавчих та нормативних актів.

З точки зору соціально-економічних відносин фінансова система складається з централізованих, децентралізованих фінансів та фінансів домогосподарств.

Централізовані фінанси – це державний бюджет, державний кредит, спеціальні позабюджетні фонди, фонди майнового та особистого страхування. З їх допомогою мобілізуються ресурси і відбувається їх розподіл та перерозподіл поміж галузями народного господарства, економічними регіонами, населенням. Позабюджетні фонди мають безпосередньо цільове призначення: Пенсійний фонд, наприклад, мобілізує кошти на виплату пенсій громадянам. Фонди майнового та особистого страхування призначені для відшкодування збитків, нанесеного стихійними лихами підприємству чи населенню, а також для компенсації застрахованій особі або його сім'ї матеріального забезпечення в разі страхового випадку. Державний кредит – це особлива діяльність держави, яка полягає в регулюванні кредитно-

грошовими процесами в країні.

Децентралізовані фінанси – це фінанси фірм і підприємств різних форм власності, які обслуговують виробництво. За рахунок прибутків підприємств формуються виробничі і соціальні фонди, кошти на інвестування.

Фінанси домогосподарств – це доходи сімей, а також різні види витрат та збереження населення. Фінанси населення є матеріальною основою їх життя.

Таким чином, кожна ланка фінансової системи – це певна сфера фінансових відносин. Всі види фінансів пов'язані між собою і тому утворюють систему.

З другої половини ХХ століття в більшості країн все помітнішою стала роль державних фінансів, вони стали активно використовуватися для досягнення результатів стабільного зростання. Сукупність державних заходів по оптимізації розвитку економічних і соціальних умов з використанням централізованих грошових ресурсів утворює фінансову політику держави.

3. Бюджетна система

Основою централізованих фінансів будь-якої країни є бюджетна система.

Структура бюджетної системи визначається державним устроєм. В країнах, які мають унітарний устрій, вона складається з державного та місцевого бюджетів. В державах з федеральним устроєм існують ще проміжні ланки – бюджети штатів (США), земель (Німеччина), суб'єктів федерації (Росія). В Україні бюджетна система включає державний бюджет, бюджет Автономної Республіки Крим та місцеві бюджети.

Державний бюджет – провідна ланка бюджетної системи – складна економічна категорія. З позиції економічної сутності державний бюджет може розглядатися як самостійна економічна категорія, а з позиції законодавчого встановлення фінансової бази держави – як його фінансовий план.

Як економічна категорія **державний бюджет** – це сукупність грошових відносин, які складаються поміж державою і юридичними та фізичними особами з приводу перерозподілу національного доходу в зв'язку з утворенням і використанням коштів для фінансування господарства, здійснення соціальної політики, розвитку науки, культури, освіти, забезпечення оборони країни і управління суспільством. Таким чином, бюджет пов'язаний з ві-

докремленням частини національного доходу у вигляді податків і платежів в руках держави і використанням її в суспільних цілях, тобто є засобом реалізації фінансових функцій держави.

Державний бюджет виконує наступні функції:

- розподільчу, яка передбачає концентрацію грошових засобів через різні канали надходжень і їх використання для реалізації державних цілей і функцій. Саме за допомогою державного бюджету уряд здійснює в основному територіальний і міжгалузевий розподіл і перерозподіл валового національного продукту (від 20 до 60% національного доходу);

- контролюючу, так як рух бюджетних ресурсів сигналізує про фінансовий стан економіки і дозволяє його контролювати;

- регулюючу – зміни витрат і доходів державного бюджету дозволяють пом'якшити спад виробництва, тобто стабілізувати економіку.

Державний бюджет як державний план – це є план руху централізованої частини валового внутрішнього продукту. Державний бюджет – це особлива форма державного плану, який має силу закону і встановлює для народного господарства в цілому, для всіх структурних підрозділів суспільного виробництва бюджетні взаємовідносини по асигнуванню з бюджету і платежам в бюджет. Проект бюджету щорічно обговорюється і приймається законодавчим органом – парламентом країни. На протязі і по завершенні фінансового року представники виконавчої влади звітують про свою діяльність по мобілізації доходів і здійсненні витрат у відповідності до прийнятого Закону про бюджет. Бюджет – складний інструмент, який відображає компроміс соціально-економічних інтересів різних груп і партій в країні. Як економічний документ він відображає політичну і соціальну динаміку суспільства.

Розглядаючи бюджет як основний фінансовий план, слід відзначити, що в ньому представлені всі атрибути фінансового плану: грошові надходження або доходи (формування фондів грошових засобів) по конкретним джерелам надходжень; грошові видатки (використання фондів грошових засобів) за конкретними напрямками; співставлення грошових витрат та доходів на основі балансових розрахунків.

Основними доходами державного бюджету є податки та неподаткові платежі юридичних осіб та населення. До податкових доходів держбюджету відносяться: податок на додану вартість, податок на прибуток юридичних

осіб, мито, штрафи і пені, які виплачуються за порушення податкового законодавства. Неподатковими доходами є як обов'язкові платежі – доходи від використання майна, яке знаходиться в державній власності, доходи від приватизації об'єктів власності, доходи від реалізації державного замовлення, від зовнішньоекономічної діяльності, так і штрафи, вилучення яких не пов'язане з податковим законодавством, доходи від продажу конфіскованого майна, майна, яке залишилося без господаря і т.п.

З державного бюджету здійснюються основні національні витрати: на фінансування галузей народного господарства; фінансування соціально-культурного розвитку і науки; на утримання органів державної влади, правоохоронних органів; на національну оборону; зовнішньоекономічну діяльність; видатки, пов'язані з обслуговуванням державного боргу; фінансування цільових програм та інше. Структура видатків державного бюджету здійснює регулюючий вплив на сукупний попит і капіталовкладення, а також на галузеву і регіональну структуру економіки, національну конкурентноздатність на світових ринках.

Загальна сума доходів державного бюджету повинна покривати заплановані видаткові статті. Відповідно до неоліберальної і неокласичної теорії ідеальне виконання державного бюджету – це повне покриття витрат доходами і створення залишку коштів, тобто перевищення доходів над видатками. Створений залишок уряд може використовувати за непередбачених ситуацій на непередбачені витрати, для дострокових виплат заборгованості або перевести його в доход бюджету наступного року.

Однак на практиці зараз майже в усіх країнах має місце значне перевищення державних витрат над доходами, тобто створюється **бюджетний дефіцит**. Серед причин даного явища є зростання ролі держави в різних сферах життя, розширення її економічних і соціальних функцій, збільшення військових видатків, чисельності державного апарату і т.д. Слід відзначити, що бездефіцитність бюджету (чи наявність **профіциту** – перевищення доходів держбюджету на витратами) ще не означає „здорову” економіку.

Бюджетний дефіцит відповідно до встановлених міжнародних стандартів не повинен перевищувати 5 % від валового національного продукту. Покривається він зовнішніми та внутрішніми державними позиками у вигляді продажу державних цінних паперів, позик у позабюджетних фондів (наприклад, у фонду страхування безробіття або у пенсійного фонду), отримання кредитів у банках, посилення оподаткування. Є і третій спосіб, до

якого нерідко вдаються уряди для покриття бюджетного дефіциту під час економічних криз та в інших критичних ситуаціях – додаткова емісія грошей. Але це небезпечний шлях, так як розвивається не контрольована інфляція, підриваються стимули для довгострокових інвестицій, розкручується інфляційна спіраль „ціна - заробітна плата”, знецінюються заощадження населення, і бюджетний дефіцит відтворюється у все більшому розмірі. Тому з метою підтримання економічної і соціальної стабільності уряди уникають необґрунтованої емісії грошей. До того ж в багатьох країнах в системі ринкової економіки вбудовано спеціальний блок – незалежність національного емісійного банку від виконавчої та законодавчої влади.

Державні позики менш небезпечні, ніж емісія, але й вони здійснюють негативний вплив на економіку країни. Перш за все, примусове розміщення державних цінних паперів порушує ринкову мотивацію діяльності приватних фінансових інститутів. Окрім того, державні позики сприяють зростанню облікової ставки, що звужує можливості отримання кредиту приватними фірмами.

Сума накопичених за певний період часу бюджетних дефіцитів створює **державний борг**. Він поділяється на внутрішній та зовнішній борг. **Внутрішній борг** – це борг держави своєму населенню у вигляді кредитів або державних позик, які здійснюються шляхом випуску цінних паперів або інших боргових зобов'язань. **Зовнішній державний борг** – це борг іноземним державам, організаціям і окремим особам. В результаті зростання внутрішнього боргу відбувається перерозподіл доходів в країні (звичайно не на користь найбільш вразливих верств населення), а зовнішній борг – це тягар для країни, так як необхідно віддавати цінні товари, надавати певні послуги, щоб сплатити відсотки по боргу і сам борг. Сплата відсотків по боргу і поступове погашення його основної суми називається **обслуговуванням боргу**. Зазвичай в державному борзі бачать дві небезпеки: банкрутство нації і небезпека перекладання податкового тягаря на майбутнє покоління.

Державний бюджет здійснює вплив на інші ланки фінансової системи і є визначальним при забезпеченні економічної і фінансової стабільності національної економіки.

Республіканський та місцеві бюджети мають свої джерела коштів і напрямки використання. За республіканським і місцевими бюджетами закріплені другорядні податки (в основному – майнові). В цих бюджетах в порівнянні з державним більш висока доля коштів спрямовується на соціа-

льні потреби. Республіканський і місцеві бюджети отримують необхідні їм кошти шляхом субсидій і кредитів з державного бюджету, а також шляхом зарахування в доходну частину цих бюджетів певної долі надходжень від цілого ряду податків.

Основною проблемою ефективного використання принципу фіскального федералізму при формуванні фінансової системи держави є визначення оптимального розміру фінансових ресурсів, які йдуть, з одного боку, в централізований бюджет, а з другого, – в регіональні і місцеві бюджети.

4. Податки

Потужний вплив на економічну динаміку здійснюють доходи бюджету. Основну частину цих доходів складають податки. Тому стає зрозумілою пріоритетна увага будь-якої держави до формування податкової системи і податкової політики.

Податки – одна з важливіших фінансових категорій. Історично це сама давня форма фінансових відносин поміж державою і членами суспільства. Виникнення держави означало і появу платежів і внесків в державну скарбницю для фінансового забезпечення державою її функцій. Спочатку ці внески здійснювались в натуральній формі, а з розвитком товарно-грошових відносин відбувся поступовий перехід до грошової форми оподаткування.

Під **податками** розуміють обов'язкові платежі фізичних і юридичних осіб в бюджет відповідного рівня. Сукупність сплачуваних в державі податків, зборів, мита і інших платежів, а також форм і методів їх вилучення складають **податкову систему держави**. Принципи, якими повинна керуватися система оподаткування будь-якого суспільства були детально сформовані в XIX столітті Адамом Смітом. Полягали вони в наступному:

- 1) піддані держави повинні приймати участь в утриманні уряду відповідно доходу, яким вони користуються під охороною і захистом держави;
- 2) повинні бути чітко визначені терміни сплати податків, способи платежу, сума сплати;
- 3) кожний податок повинен вилучатися в той час і таким способом, коли і як платнику зручніше його сплачувати;
- 4) витрати на збори податків повинні бути мінімально необхідними.

Окрім того, схема сплати податку повинна бути зрозумілою для плат-

ника, а об'єкт оподаткування повинен мати захист від подвійного чи потрійного оподаткування. В сучасних умовах у кожній країні своя політика оподаткування, але принципи А. Сміта не втратили свого значення.

Так, нейтральність податкової системи полягає в забезпеченні рівних податкових стандартів для платників податків. В країнах з перехідною економікою, до яких здебільшого належить і Україна, нажаль, цієї нейтральності практично не існує. Широка диференціація податків, різноманітність існуючих пільг значно дискредитують суспільство і підривають економічну стабільність.

Принцип справедливості передбачає можливість рівноцінного вилучення податкових коштів у різних категорій фізичних і юридичних осіб, не зачіпаючи інтересів кожного платника і в той же час забезпечуючи достатніми коштами бюджетну систему.

Принцип простоти передбачає побудову системи оподаткування з використанням набору функціональних інструментів, визначення оподаткованого доходу, ставки оподаткування і величини податку, які є зрозумілими як платнику, так і збірнику податків.

Вилучення податків базується на використанні різних ставок оподаткування. Розрізняють:

- тверді ставки, які встановлюються в абсолютній сумі на одиницю оподаткування незалежно від розміру доходу;
- пропорційні ставки встановлюються в однаковому процентному відношенні до об'єкту оподаткування без урахування диференціації його величини;
- прогресивні ставки означають прогресивне підвищення ставки податку зі зростанням доходу;
- регресивні ставки передбачають зниження ставки оподаткування зі зростанням доходу.

В Україні до 2004 року сплачувались прибуткові податки за прогресивною шкалою оподаткування. Реформа системи оподаткування привела до пропорційного оподаткування. При чому протягом 2004–2006 рр. основна ставка оподаткування з доходів фізичних осіб становила 13 %, а з 2007 р. – 15 %.

За платоспроможністю і методами вилучення податки поділяються на прямі і непрямі.

Прямі податки вилучаються з доходів фізичних і юридичних осіб. Вони безпосередньо залежать від величини доходів. Це податки на доходи і майно: прибутковий податок з фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на соціальне страхування і на фонд заробітної плати і робочу силу (так звані соціальні податки), майнові податки, в тому числі на власність (землю і іншу нерухомість), податки на перекази прибутку і капіталу за кордон та інше.

Непрямі податки частково або повністю переносяться на ціну товару чи послуги. Це податки на товари та послуги: податок з продажу, замінений в більшості країн податком на додану вартість, акцизи, податки на операції з цінними паперами.

Відповідно до державного устрою і бюджетної структури податки поділяються на загальнодержавні (прибутковий податок з фізичних осіб, податок на прибуток підприємств тощо) та місцеві (податок з реклами, комунальний податок).

Система оподаткування будь-якої держави – динамічна структура, яка постійно змінюється і вдосконалюється. Податкова система України одна з самих заплутаних систем, де надмірний податковий тягар і багато чисельність податкових пільг не сприяють стабільному зростанню економіки.

5. Фіскальна політика

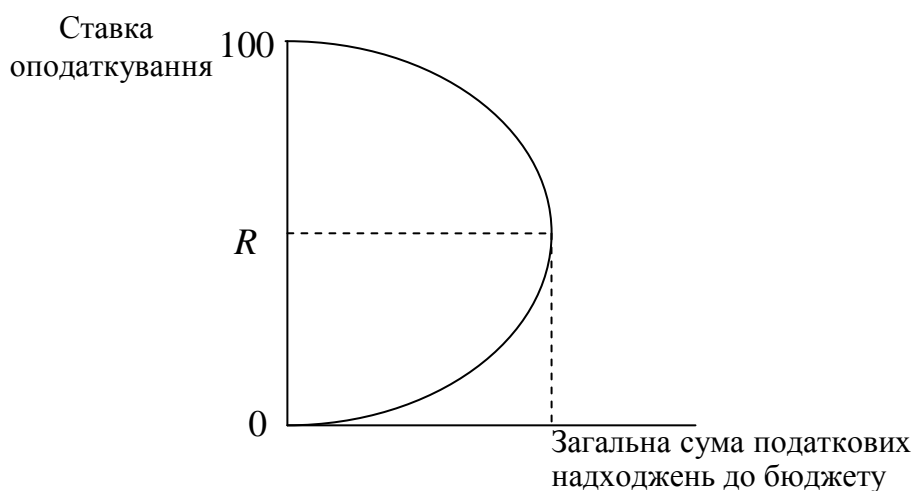
Бюджет і податки є головними засобами перерозподілу доходів і найбільш важливими знаряддями державного регулювання економіки. На стабілізацію економіки націлена реалізація фіскальної політики (від лат. *fiscus* – державна скарбниця і *fiscalis* – те, що відноситься до скарбниці).

Під **фіскальною політикою** розуміють маніпулювання державними видатками і оподаткуванням з метою зменшення коливань ділового циклу, сприяння зростанню економіки з високим рівнем зайнятості і без високого неконтрольованого рівня інфляції.

В періоди рецесії в фіскальній системі будь-якого суспільства спрацьовують автоматичні стабілізатори, найважливішими серед яких є автоматичні зміни в податкових надходженнях (податкові надходження збільшуються в умовах інфляції і зменшуються в періоди її спаду), допомога по безробіттю, соціальна допомога та інші трансферти. Автоматичні стабілізатори першими виступають на шляху коливань ділового циклу, але впорати-

ся з ними не в змозі. На допомогу приходить дискреційна фіскальна політика – політика прийняття законів, які змінюють ставки оподаткування і програми видатків. Основними методами дискреційної фіскальної політики є свідоме маніпулювання державними видатками (що так, як і споживчі видатки та інвестиції, впливає на сукупний попит), зміна трансфертних платежів та ставок оподаткування.

Прикладом значних заходів по стимулюванню загальної економічної кон'юнктури може бути значне зниження податкових ставок на початку 80-х років ХХ століття в США. Теоретичною базою цієї програми стали розрахунки американського економіста А. Лаффера, який довів, що зниження податкових ставок до оптимальної величини сприяє зростанню виробництва і доходів. Надмірне підвищення ставок оподаткування на доходи корпорацій і фірм призводить до втрати у них стимулів до капіталовкладень, до гальмування НТП, до сповільнення економічного зростання, що, безперечно, негативно позначається на надходженнях до державного бюджету. Графічне зображення залежності між доходами держбюджету і динамікою податкових ставок отримало назву „кривої Лаффера”. Як видно з наведеного нижче графіку, за нульової ставки оподаткування надходження до держбюджету відсутні. Нема їх також за 100%-ставки оподаткування, бо ж значна частина підприємців покидають ринок, а інші – переходять до „тіньового сектору”. І лише оптимальний розмір ставки оподаткування R забезпечує максимальні надходження до державного бюджету. В країнах з високим рівнем розвитку і доходів рівень податків становить 35–50% ВВП, в країнах з низьким – 20–30%. В Україні податковий тягар майже вдвічі перевищує середній рівень групи країн, до яких вона належить – більше аніж 38%.

Рисунок 17.1 – Крива Лаффера

Методи дискреційної фіскальної політики змінюються в різні періоди економічного циклу. В період спаду здійснюється стимулююча фіскальна політика, яка складається з: 1) збільшення державних видатків, 2) зниження податків, 3) поєднання зростання державних видатків зі зниження ставок оподаткування. Така політика приводить фактично до дефіцитного фінансування, але забезпечує скорочення падіння виробництва.

В умовах інфляції, яка викликана надлишковим попитом, стримувальна або обмежувальна фіскальна політика передбачає: 1) зменшення державних видатків, 2) підвищення податків, 3) поєднання 1) та 2). Така фіскальна політика орієнтована на позитивне сальдо бюджету.

В сучасних умовах кожна країна має широкий „набір” ефективних фінансових регуляторів: податки, інвестиції, дотації, кредити, ставки оподаткування, пільги для виробників пріоритетної соціальної продукції, фінансування значних науково-технічних програм і т. інш. використовуючи міжнародний досвід, кожна країна все ж здійснює свою специфічну фіскальну політику.

Основні поняття

Фінанси	finances
Державний бюджет	government budget
Податки	taxes
Державний борг	national debt
Оподаткування	taxation
Бюджетний дефіцит	budget deficit
Податково-бюджетна політика	fiscal policy

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Крива Лаффера описує співвідношення між:
- а) дефіцитом бюджету і безробіттям;
  - б) рівнем цін і податковими надходженнями до держбюджету;
  - в) податковими ставками і доходами держави від податкових надходжень;
  - г) податковими ставками і інфляцією.

2. Якщо держава передбачає підвищити рівень реального ВВП, то вона:

- а) зменшить трансфертні платежі;
- б) знизить державні закупівлі товарів;
- в) знизить рівень бюджетного дефіциту;
- г) знизить податки.

3. Заробивши 250 грн. Петренко сплатив у вигляді податку 30 грн., а Коваленко, заробивши 400 грн., сплатив 48 грн. Такий податок називається:

- а) пропорційним; б) прогресивним; в) регресивним; г) непрямим.

4. Дефіцит державного бюджету з'являється, якщо:

- а) сума податкових надходжень скорочується;
- б) сума державних видатків перевищує суму податкових надходжень;
- в) експорт перевищує імпорт;
- г) імпорт перевищує експорт.

5. Чітко націлена антиінфляційна фіскальна політика передбачає:

- а) підвищення рівня оподаткування і державних видатків;
- б) підвищення рівня оподаткування і зниження державних видатків;
- в) зниження рівня оподаткування і державних видатків;
- г) зниження рівня оподаткування і підвищення державних видатків.

6. До прямих податків належить:

- а) мито; б) податок на додану вартість; в) акциз;

7. Яке з тверджень є вірним?

а) грошово-кредитна емісія – один з самих легких і безпечних способів фінансування дефіциту державного бюджету;

б) прямі податки – це своєрідна надбавка до ціни товару;

в) проведення стимулюючої фіскальної політики зсуває криву сукупного попиту ліворуч;

г) автоматичні стабілізатори можуть знизити рівень безробіття і інфляції, але не в змозі звільнити економіку від них.

8. Які з заходів фіскальної політики будуть сприяти зростанню сукупних витрат?

- а) зниження трансфертних платежів;
- б) зниження податку з прибутків корпорацій;
- в) підвищення податку на додану вартість;
- г) підвищення прибуткового податку.

9. Вивести економіку зі стану економічного спаду можна, якщо:

- а) підвищити і податки, і державні видатки;
- б) податки знизити, а державні видатки збільшити;
- в) податки підвищити, а державні видатки зменшити;
- г) знизити і податки, і державні видатки.

10. Як вплине збільшення сукупних видатків у короткостроковому періоді на темпи інфляції і безробіття?

Інфляція	Безробіття
а) підвищиться,	не зміниться;
б) знизиться,	знизиться;
в) не зміниться,	збільшиться;
г) знизиться,	збільшиться.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Потенційний ВВП країни становить 534 млрд. грош. од., а фактичний – 489 млрд. грош. од. За умови відсутності інших джерел надходження коштів сума податкових надходжень до бюджету складає 38 % від ВВП. Державні видатки становлять 198,5 млрд. грош. од. Визначте сальдо державного бюджету. Як зміниться сальдо держбюджету, якщо в країні було б досягнуто повної зайнятості?

2. Обґрунтуйте, які з наведених нижче податків відносяться до прямих, а які до непрямих:

- а) акциз на горілчані вироби;
- б) ввізне мито;
- в) особистий прибутковий податок;
- г) податок на прибуток заводу „Світло шахтаря”;
- д) податок на додану вартість.

3. Розрахуйте і порівняйте суму податку на заробітну плату в умовах прогресивного оподаткування і за сучасної ставки пропорційного оподаткування. Розмір заробітної плати: а) 674 грн.; б) 1468 грн.

4. Студент та викладач купують підручник з економічної теорії, вартістю 42 грн. і сплачують при цьому ще 20% податку на додану вартість. Доход студента – 126 грн., а доход викладача – 920 грн. Обчисліть податкову ставку та визначте вид податку (прогресивний, пропорційний, регресивний), покажіть вид податку схематично.

Шкала прогресивного оподаткування:

Місячний сукупний оподатковуваний дохід	Ставка і розмір податку
До 17 грн.	Не оподатковується
18 – 85 грн.	10% від суми, яка перевищує 17 грн.
86 – 170 грн.	6.80 грн. + 15% від суми, яка перевищує 85 грн.
171 – 1020 грн.	19.55 грн. + 20% від суми, яка перевищує 170 грн.
1021 – 1700 грн.	189.55 грн. + 30% від суми, яка перевищує 1020 грн.
1701 грн. та вище	393.53 грн. + 40% від суми, яка перевищує 1700 грн.

5. В таблиці наведено головні інструменти фіскальної політики, за допомогою яких держава може вплинути на найважливіші макроекономічні показники. Заповніть наведену нижче таблицю, поставивши ↑, якщо досягається підвищення показника, і ↓, якщо досягається зниження показника. Визначте характер фіскальної політики (стимулююча чи стримувальна).

Інструменти	Дії	Вплив на сукупні видатки	Вплив на ВВП	Характер політики
Державні видатки	Зростання			
	Зменшення			
Податки	Збільшення			
	Зменшення			

Література

1. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: Курс лекций для студентов высших учебных заведений. – М., 1998. – Гл. 17.
2. Камаев В.Д. и колл. авт. Экономическая теория: Учебник. – М., 1998. – Гл. 16.
3. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. Т.1. – М., 1992. – Гл. 14.
4. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник / Г.Н. Климко, В.П. Нестеренко, Л.О. Каніщенко та ін.; За ред. Г.Н. Климка,

В.П. Нестеренка. – К., 1997. – Розд. 38.

5. Экономическая теория / Под ред. А.И.Добрынина, Л.С. Тарасевича: Учебник для вузов. – СПб, 1999. – Гл. 23.

6. Экономическая теория: Учебник/ Под общ. ред. акад. В.И. Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С. Тарасевича. – М., 2000. – Гл. 27.

7. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – К., 2004. – Гл. 17.

Глава 18. ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ

1. Поняття, показники та типи економічного зростання

Проблема економічного зростання є центральною в економічній теорії. Саме стабільне економічне зростання є основою процвітання будь-якої країни. Узагальнюючим показником економічного зростання є динаміка валового національного продукту. Причому під економічним зростанням слід розуміти довготривале підвищення реального обсягу виробництва на основі розвитку продуктивних сил. Реальне економічне зростання може здійснюватись як за рахунок збільшення виробничих можливостей, так і за рахунок більш ефективного використання наявних можливостей виробництва.

Позитивна динаміка валового внутрішнього продукту, безумовно, є основою підвищення рівня життя народу. Але для виміру рівня життя більш придатний показник величини валового національного продукту на душу населення. Варто, однак, пам'ятати, що це все-таки достатньо приблизний показник життєвого рівня. Дуже важливі параметри життєвого рівня залишаються поза його рамками. Це стосується, насамперед, умов відпочинку людей, виміру покращення якості товарів та послуг, стану навколишнього середовища. Крім того, душевий обсяг валового національного продукту нічого не говорить про характер і механізм його розподілу. При аналізі економічного зростання велике значення має показник темпів зростання. Досягнення підвищення рівня життя можливе лише за умов, коли темпи зростання реального продукту вищі, ніж темпи зростання населення. Економічне зростання досягає своєї загальної мети – підвищення матеріального добробуту населення – лише в разі реалізації складових цього добробуту. До них слід віднести можливість збільшення вільного часу, зростання яко-

сті товарів та послуг, характер розподілу отриманого національного доходу.

Показники економічного зростання не відбивають втрати, що їх зазнає оточуюче середовище у зв'язку із збільшенням виробництва матеріальних благ та послуг. В умовах індустріального суспільства зростання національного доходу пов'язане з підвищенням навантаження на оточуюче середовище. Тому вигоди від такого зростання треба співставляти з втратами від збільшення екологічного навантаження. Для України ця проблема є вельми актуальною: достатньо згадати Чорнобиль.

Таким чином, цілями економічного зростання є: по-перше, підвищення добробуту суспільства; по-друге, зростання якості та асортименту товарів та послуг; по-третє, збільшення вільного часу; по-четверте, поліпшення розподілу доходів серед усіх верств населення; по-п'яте, створення умов для всебічного розвитку і соціального захисту людей.

Економічне зростання може здійснюватись двома шляхами: екстенсивним та інтенсивним. **Екстенсивний тип зростання** здійснюється за рахунок збільшення кількісних показників факторів виробництва. При цьому техніко-технологічна та організаційна структура виробництва залишається без принципних змін. **Інтенсивний тип економічного зростання** здійснюється у тому випадку, коли розширення масштабів виробництва є результатом якісних змін у засобах виробництва, робочій силі та організації виробництва.

В реальному житті вказані типи економічного зростання зазвичай мають місце у певних пропорціях одночасно. Визначити темп економічного зростання можна з використанням такого показника, як частка приросту реального валового національного продукту за рахунок екстенсивних чи інтенсивних чинників. Якщо більше половини ВВП отримано за рахунок інтенсивних факторів, можна сказати, що економічне зростання має переважно інтенсивний характер.

2. Основні чинники економічного зростання

Як здійснюється економічне зростання? Крива виробничих можливостей зображує варіанти використання ресурсів для виробництва альтернативних кількостей різних благ. Рух вздовж кривої означає, що додаткова кількість одного блага може бути вироблена тільки за рахунок зменшення виробництва іншого (лінія СД на рис. 18.1.). Збільшення виробництва обох

благ одночасно відображується у формі зсуву кривої виробничих можливостей зовні, як показано на рис. 18.1.(лінія АВ).

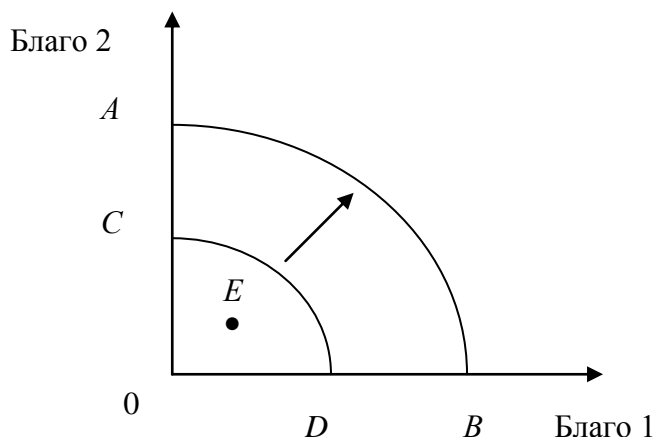

Рисунок 18.1 – Крива виробничих можливостей

Чим більше можливостей для економічного зростання, тим сильніше зсувається крива. При незмінній чисельності населення це означає одночасне зростання і душевого виробництва ВВП. Якщо ж в суспільстві має місце безробіття або неефективне використання ресурсів, то точка, що характеризує стан економіки, лежить не на кривій виробничих можливостей, а під нею (див. точку *E*).

Проблема економічного зростання в короткостроковому плані звичайно зводиться до пошуку шляхів повного використання наявних ресурсів. Графічно це означає пошук способів переходу економіки від точки *E* на лінію *CD*.

З точки зору довгострокових перспектив проблема зростання зводиться до визначення шляхів і способів переходу економіки з траєкторії *CD* на траєкторію *AB*.

Кількісно проблема зростання означає знаходження способів виробництва ВВП на максимально можливому рівні, в якості якого виступає потенційний ВВП. Для будь-якої країни його величина прямо пов'язана з обсягами ресурсів, які використовуються – праці, капіталу і землі. Їх комбінація в тій або іншій пропорції приводить до неоднакових результатів. В макроекономічній теорії є ряд розробок з проблеми оцінки внеску того або іншого ресурсу в створення ВВП. Так, один з найбільш поширених варіантів такої оцінки реалізований у вигляді виробничої функції Кобба-Дугласа. У найбільш загальному вигляді вона виглядає так:

$$Y = AK^\alpha \cdot L^{1-\alpha}$$

де Y – величина ВВП; A – коефіцієнт, що враховує вплив технічного прогресу; K – розмір капіталу, що використовується; L – обсяг праці, яка використовується; α та $(1-\alpha)$ – відповідно, частки капіталу і праці в доході.

Розмір доходу капіталу визначається його граничною продуктивністю (**MPK**) і загальною величиною:

$$MPK \cdot K = \alpha Y.$$

Відповідно, дохід праці визначається її граничною продуктивністю (**MPL**) і загальною величиною:

$$MPL \cdot L = (1-\alpha) \cdot Y$$

Виробнича функція має властивість постійної віддачі факторів. Багаторічні дослідження фактичних даних показують, що з течією часу частки капіталу і праці в доході (ВВП) залишаються постійними. Вони не залежать від розмірів капіталу і праці, що застосовуються, і визначаються тільки величиною α . Використовуючи взаємозв'язки функції Кобба-Дугласа, можна визначити граничну продуктивність капіталу і праці в ході економічного зростання. Економічне зростання залежить від розмірів приросту ресурсів, що використовуються. У виробничій функції в деяких моделях приймається, що технологічні зміни відсутні (тобто $A = 1$), що, звичайно ж, є спрощенням.

Важливе значення для розкриття закономірностей економічного зростання має врахування характеру зв'язку між приростом ресурсів, що використовуються, і збільшенням ВВП. Найбільш простий випадок - пропорційне збільшення всіх ресурсів. У такому випадку має місце пропорційне збільшення ВВП. Однак в реальному житті така ситуація швидше виняток, ніж правило. Набагато частіше зустрічаються випадки, коли пропорційне зростання кожного з ресурсів неможливе, бо кожна країна наділена ними в неоднакових розмірах.

В цьому випадку взаємозв'язок між ресурсами, що використовуються, і продуктом виражається законом спадної граничної продуктивності. Якщо, припустимо, суспільство не може збільшити використання усіх ресурсів, крім одного, то при збільшенні використання даного ресурсу кожний його

подальший приріст супроводжується все меншим приростом продукту, а на певному рівні приросту ресурсу приріст продукту припиняється. В цьому полягає сутність закону спадної граничної продуктивності. Однак його дія не носить абсолютного характеру, тому що з урахуванням прогресивних змін в технології виробництва суспільство також має можливість навіть при постійному прирості ресурсів виробляти більше ВВП, тим самим нейтралізуючи дію закону спадної продуктивності.

Ці обставини потрібно враховувати при оцінці економічної ролі високих темпів зростання населення. Свого часу англійський економіст Томас Мальтус висунув теорію, згідно з якою прискорене зростання населення приводить до зниження його життєвого рівня, оскільки при більш повільному зростанні інших ресурсів темпи зростання ВВП не поспівають за приростом населення. Така думка може бути вірною для економіки, яка не піддається впливу науково-технічного прогресу. Однак в реальному житті таку економіку важко собі уявити. Тому з урахуванням прогресивних змін в техніці і технології, в тому числі в сільському господарстві, навіть при прискореному зростанні населення можна уникнути падіння життєвого рівня, хоча складність проблеми не можна недооцінювати.

Аналогічно треба оцінювати роль капіталу в економічному зростанні. Давид Рікардо вважав, що із збільшенням розмірів капіталу його гранична продуктивність знижується. Однак така точка зору не враховувала науково-технічного прогресу, завдяки якому збільшення розмірів капіталу супроводжується також зростанням ВВП. Тому щорічні інвестиції, збільшуючи розмір суспільного капіталу, забезпечують і зростання ВВП. Особливу роль в забезпеченні економічного зростання відіграє людський капітал, який розвивається в рамках системи освіти кожної країни. Чим більше вкладається коштів в розвиток освіти, тим вище темпи економічного зростання. І навпаки, недостатні вкладення в розвиток системи освіти ведуть в результаті до її відставання від світового рівня і, зрештою, до уповільнення економічного зростання.

Існує важлива обставина, яка багато в чому визначає можливості тієї або іншої країни в забезпеченні необхідних темпів економічного зростання. Це - характер розвитку суспільства в даній країні, рівень його морального здоров'я. В ряді країн, незважаючи на певне матеріальне благополуччя, існує політичне насильство, корупція. Навряд чи в таких умовах можна розраховувати на збереження високих темпів економічного зростання або вза-

галі на яке-небудь прискорення розвитку.

При характеристиці проблеми економічного зростання потрібно виходити з того, що на практиці існує розрив між потенційним і реальним ВВП. В принципі бажано, щоб цей розрив був мінімальним, для чого необхідно забезпечити повну зайнятість. Але якщо вона досягнута (а це можна забезпечити методами фіскальної і монетарної політики), то подальше зростання суспільство повинно забезпечити саме за рахунок створення умов для збільшення потенційного ВВП.

3. Модель Р. Солоу

Існує безліч моделей економічного зростання. Одна з найпоширеніших - модель, розроблена Нобелівським лауреатом Робертом Солоу. В ній широко використовуються положення мікроекономічного аналізу, незважаючи на те, що проблема носить макроекономічний характер. Однією з переваг цієї моделі - широке використання принципу «за інших рівних умов». В даній моделі міститься ряд початкових припущень і передумов, урахування яких значно полегшує аналіз, хоча спочатку і спрощує модель, бо припущення, що містяться в ній, ігнорують деякі реальні процеси. Такими початковими припущеннями є, по-перше, відсутність зростання населення і по-друге, відсутність технічного прогресу. Пізніше, після розгляду спрощеного варіанту моделі, до неї послідовно вводяться ускладнюючі моменти, що відображають процес безперервного зростання населення і технічний прогрес.

Розгляд зростання в моделі ведеться на мікрорівні. В якості факторів виробництва продукту розглядаються тільки праця і капітал, причому взяті як *питомі* величини. При такому підході вимірювачем зростання виступає питомий продукт, тобто продукт, що виробляється одиницею праці, тому величина продукту є функцією питомого капіталу, тобто капіталу, що припадає на одиницю праці: чим вища капіталоозброєність одиниці праці, тим вищий, за інших рівних умов (в тому числі при відсутності технічного прогресу), продукт. Внаслідок незмінності кількості праці (на мікрорівні це 1 одиниця), зростання розмірів капіталу, що припадає на цю одиницю праці, супроводжується зменшенням приросту кількості продукту, підкоряючись дії закону спадної граничної продуктивності.

Вироблений продукт розпадається на споживану частину і частину,

що заощаджується, а заощадження перетворюються в інвестиції. Приймавши ще одне припущення, що середня і гранична схильність до заощаджень залишається незмінною, вважаємо, що норма заощаджень є величиною даною і незмінною. Якщо це так, то по мірі зростання розмірів продукту і зменшення абсолютної величини його приросту, темпи приросту валових інвестицій будуть також сповільнюватися. Однак потрібно врахувати і те, що валові інвестиції включають дві частини – амортизацію та чисті інвестиції. За припущення, що норма амортизації (вибуття капіталу) є постійною, отримуємо, що по мірі зростання капіталу (капіталоозброєності праці) амортизація збільшується постійним темпом, тобто лінійно, а валові інвестиції – темпом, що сповільнюється. Отже, чисті інвестиції також збільшуються з постійним сповільненням, сходячи в перспективі на нуль. Це означає не що інше, як настання в майбутньому стану, коли при досягненні якоїсь певної величини, капітал припиняє своє зростання. Наступає деякий стаціонарний (стійкий) стан.

Для того, щоб продовжити економічне зростання після досягнення стаціонарного стану, суспільство, у відповідності зі зробленими припущеннями, має тільки одну можливість – збільшити норму заощадження. Ця стратегія також в певний момент часу приведе до досягнення стаціонарного стану, тільки на більш високому рівні капіталоозброєності, якому відповідає і більш високий рівень виробництва продукту. Такі дії, в принципі, можна здійснювати до того моменту, коли норма заощаджень дійде до рівня 100 %, після чого застосовувати алгоритм стане неможливо, оскільки потенціал збереження «інших рівних умов» незмінними вичерпається: суспільство без споживання не може існувати.

Виникає питання: яка норма заощаджень, при існуючих припущеннях, є оптимальною? В точках стаціонарного стану вибуття капіталу дорівнює валовим інвестиціям, які, в свою чергу, дорівнюють заощадженням. Очевидно, що оптимальною потрібно визнати таку норму заощаджень і, відповідно, такі розміри капіталоозброєності і обсягів виробництва, при яких розмір споживання максимізується. Що відбувається з економікою, коли вона рухається до точки оптимуму, і коли вона її проходить? Поступове нарощування норми заощаджень, супроводжуючись зростанням капіталоозброєності, приводить одночасно з економічним зростанням і до зростання споживання. Це відбувається тому, збільшення обсягу виробництва залишається більшим, ніж збільшення розмірів капіталу, що, в свою чергу, є на-

слідком того, що гранична продуктивність капіталу ще перевищує розміру його вибуття (амортизації). По мірі наближення до точки максимуму споживання величина перевищення граничної продуктивності капіталу над його вибуттям поступово меншає і в самій точці стаціонарного стану дорівнює нулю.

Проходження економікою точки оптимуму приводить до того, що в кожній наступній стаціонарній точці приріст обсягів виробництва виявляється меншим, ніж приріст розмірів капіталу, через те, що гранична продуктивність капіталу стає меншою розмірів його вибуття. Це означає скорочення розмірів споживання. Фактично економіка в точках, які лежать праворуч від точки оптимуму, характеризується надмірним нагромадженням. Економічне зростання супроводжується в ній падінням життєвого рівня. Прикладом може служити економіка колишнього СРСР у період форсованої індустріалізації.

Отже, критерій досягнення економікою точки максимуму споживання - рівність граничної продуктивності капіталу розмірам його вибуття (нормі амортизації). Це і є «золоте правило» накопичення. Якщо визначити норму амортизації через γ , то «золоте правило» накопичення буде виглядати таким чином: $MPK = \gamma$ або $MPK - \gamma = 0$

Якщо гранична продуктивність капіталу (MPK) вища, ніж норма амортизації, то норму заощаджень може бути збільшено, якщо нижча, то зменшено (за умови, що ставиться задача збільшення споживання). При цьому наслідки для економіки будуть в кожному з випадків різними.

Наступний рівень аналізу моделі Солоу – введення в неї параметрів, що змінюються - зростання населення і технічного прогресу.

Почнемо із зростання населення. Збільшення чисельності населення, за інших рівних умов, зменшує питому капіталоозброєність. Норма заощаджень повинна бути збільшена так, щоб рівень валових інвестицій, що зріс, належним чином компенсував би не тільки вибуття капіталу внаслідок амортизації, але й падіння питомої капіталоозброєності внаслідок зростання населення. Якщо цього не робити, то зростання населення в чистому вигляді, супроводжуючись падінням питомої капіталоозброєності, приведе, зрештою, і до падіння життєвого рівня. Тому умова максимізації споживання, що враховує зростання населення, виглядає тепер так:

$$C^* = F(K^*) - (\gamma + \phi) K^*$$

де C^* – оптимальне споживання; $F(K^*)$ – ВВП; K^* – оптимальна капіталоозброєність; γ – норма амортизації; ϕ – темп зростання населення. Внаслідок цих обставин умова рівності норми амортизації і граничної продуктивності капіталу модифікується:

$$MPK - \gamma = \phi$$

Це означає на практиці, що гранична продуктивність капіталу повинна бути достатньою для того, щоб не тільки забезпечити відшкодування вибуття капіталу, але й компенсувати зростання населення. Тільки в такому випадку економіка зможе утриматися в точці максимуму споживання (за умови, що цього максимуму економіка досягла до того моменту, як населення почало зростати).

Технічний прогрес приводить до зростання ефективності праці, тобто до збільшення виробництва ВВП без збільшення чисельності зайнятих. Тому в моделі Солоу в якості одиниці праці розглядається одиниця з постійним рівнем ефективності. Питома капіталоозброєність такої одиниці із зростанням технічного прогресу не змінюється, питомих обсяг виробництва на ту ж стандартну одиницю також, але фактично обсяг ВВП на одного працівника, тобто на мікрорівні, росте темпами, які дорівнюють темпам технічного прогресу. На макрорівні загальний обсяг виробництва ВВП в результаті росте сукупним темпом, який дорівнює сумі темпів зростання населення і темпів технічного прогресу.

На відміну від норми заощаджень, збільшення якої супроводжується зростанням питомого випуску лише до відомих меж, підвищення ефективності праці внаслідок технічного прогресу може забезпечити постійне зростання питомого випуску продукту. Тепер стає очевидним, що економічне зростання може бути забезпечене як за рахунок простого збільшення кількості ресурсів), що використовуються (це екстенсивний шлях економічного зростання), так і за рахунок більш ефективного використання наявних чинників (це інтенсивний шлях). З урахуванням ролі технічного прогресу умова максимізації споживання перетворюється наступним чином:

$$MPK - \gamma = \phi + \lambda, \text{ де } \lambda - \text{ темп технічного прогресу.}$$

Звідси витікає, що, якщо чиста гранична продуктивність капіталу (гранична продуктивність капіталу за вирахуванням вибуття) перевищує

сумарні темпи зростання населення і технічного прогресу, то в економіці здійснюється зростання в напрямі нового стійкого стану з більш високим рівнем споживання. В такій ситуації збільшення норми заощаджень цілком виправдано. І навпаки, якщо чиста продуктивність капіталу менша, ніж сумарні темпи зростання населення і технічного прогресу, то рівень споживання не є оптимальним, норма заощаджень надмірна і її потрібно знизити. На практиці для визначення оптимальності рівня заощаджень необхідно порівняти щорічні темпи зростання ВВП з чистою граничною продуктивністю капіталу. Так, в економіці США середні щорічні темпи зростання реального ВВП становлять 3 %. Це є показник економічного зростання, що відображає як збільшення населення, так і технічний прогрес в американській економіці. Чиста гранична продуктивність капіталу дорівнює 8 % в рік. Отже, в США норма заощаджень недостатньо висока і рівень споживання не досяг свого максимуму.

Отже, ми з'ясували основні параметри моделі економічного зростання Солоу. Слід помітити, що вона при всій своїй привабливості не є ідеальною і не пояснює вичерпним чином всіх закономірностей економічного зростання. Так, норма заощаджень в ній передбачається величиною даною, в той час як на неї впливають багато чинників та її важко прогнозувати. За межами розгляду в даній моделі залишається питання про чинники зростання ефективності труда і закономірності технічного прогресу. Справа в тому, що в 80–90 рр. ХХ ст. темпи економічного зростання мали тенденцію до уповільнення, яка ще не отримала свого задовільного пояснення. Важливу роль відіграє та обставина, що економічний прогрес супроводжується надмірним збільшенням техногенних навантажень на навколишнє середовище, в зв'язку з чим велику актуальність набуває проблема розумного самообмеження потреб і стабілізації економічного зростання. Однак, всі ці моменти свідчать швидше про важливість і актуальність проблеми економічного зростання, ніж про недоліки моделі Солоу.

4. Циклічність економічного зростання

Економічне зростання, що є довготривалою тенденцією економічного розвитку, здійснюється нерівномірно. Економічна активність зазнає періодів спадів та підйомів, тобто розвивається циклічно. Про це свідчать результати економічних спостережень на протязі майже двох століть. Але

причини та природа економічної циклічності до цього часу остаточно не визначені.

Значна частина сучасних західних економістів вважають, що причиною циклічних коливань є випадкові і кожного разу інші впливи на економічну систему. Досить часто ці впливи називають імпульсами або шоками. Наприклад, це нафтовий шок 1973 р., коли в результаті дій ОПЕК з обмеження пропозиції нафти ціни на неї піднялись приблизно в 4 рази, що було одною з причин розвитку кризи 1974–1975 рр., яка уразила економічну систему більшості країн світу.

Інший погляд на цю проблему ґрунтується на думці, що циклічність взагалі притаманна розвитку всього реального матеріального світу, в тому числі й економіки. Згідно з цією точкою зору, в економічному зростанні час від часу як об'єктивна закономірність виникають перерви у більш чи менш різкій, руйнівній та тривалій формі. Одним з перших економістів, що дослідили ці процеси, був К.Маркс, який вважав, що кризові спади в економіці є відхиленням від стану рівноваги. Причому, кризи, за К.Марксом, є способом розв'язання протиріч і відновлення рівноваги на новому рівні. К.Маркс дослідив середньострокові кризові цикли, що були найбільш виразними у ХІХ сторіччі. Перший з них розпочався у 1825 р. у Великій Британії. Криза 1836 р. вже торкнулася економік Англії, Франції, Німеччини та Сполучених Штатів. У 1857 р. розпочалась криза, що охопила більшість розвинутих на той час країн світу. В наступному періоді кризи повторювались з періодичністю 7-10 років. Останні з них були у 1980–1982 рр. та у 1991–1992 рр. 2001 рік також є кризовим для економіки США.

Розвиток середніх циклів характеризується відповідною динамікою валового внутрішнього продукту, зайнятості, реальних доходів. До важливих показників розвитку циклу звичайно відносять також динаміку обсягу промислового виробництва, рентабельності, рівень завантаження виробничих потужностей.

Економічні показники, динаміка яких використовується для характеристики економічної кон'юнктури, поділяють на ациклічні, проциклічні та контрциклічні. Ациклічними вважаються показники, динаміка яких не співпадає з фазами циклу. Наприклад, в період кризи обсяг експорту може зростати, особливо якщо темп падіння курсу національної валюти вищий за темп зростання цін. Проциклічні показники зростають під час підйому і знижуються під час кризи. До них слід віднести рівень зайнятості, прибутки

фірм, рівень завантаження виробничих потужностей. Контрциклічними називають показники, рівень яких знижується під час підйому і зростає в період кризи. Це, наприклад, рівень безробіття, обсяг реалізації, запаси готової продукції.

У розвитку середньотривалого циклу можна виділити чотири фази: **криза, депресія, поживлення, підйом**, хоча в сучасній західній економічній літературі часто виділяють лише дві: **рецесію** (стиск) та **підйом** (бум). Кризова фаза характеризується, насамперед, спадом виробництва і підвищенням рівня безробіття, які виникають внаслідок відносного перевиробництва товарів. Відносний характер такого перевиробництва проявляється в тому, що товари є зайвими відносно платоспроможного попиту, хоча абсолютна потреба в них при цьому може й зберігатися. В період кризи зменшуються обсяги кредиту та підвищується рівень позичкового відсотка, падають ціни. Прибутковість виробництва знижується, частина виробництв закривається або зазнає банкрутства. Під час фази депресії падіння виробництва припиняється, товарні надлишки поступово зникають, рівень відсотка падає і в деяких галузях починають виявлятися тенденції до зростання.

Поступово економіка поживлюється, починає рости обсяг промислового виробництва, будівництва, зростає норма відсотка, заробітна плата та прибутковість. Після того, як рівень економічного зростання перевищує передкризове значення, починається фаза підйому, на якій зберігаються всі означені тенденції. Зростання продовжується до тих пір, поки обсяги виробництва знову не вийдуть за рамки платоспроможного попиту і не почне розвиватися нова криза.

Матеріальною основою цього типу циклу є оновлення основного капіталу. Саме розвиток матеріальних чинників виробництва дозволяє вийти з кризи за рахунок зниження витрат виробництва і зростання прибутковості. З іншого боку, ці процеси, створюючи стимули до зростання виробництва, підводять економіку в притулок до нової кризи.

У другій половині ХХ сторіччя в розвитку середньотривалого циклу з'явилися суттєві зміни. Зокрема, внаслідок дій монополістичного сектору та держави в період кризи не відмічається падіння цін, яке в класичному циклі спричинялось загальним падінням платоспроможного попиту. Одночасне падіння виробництва та зростання цін називається стагфляцією (стагнація + інфляція). Особливо яскраво це явище проявилось під час кризи

1974–1975 рр. в країнах Заходу. Кризові явища останнього десятиріччя в українській економіці, хоча і не є циклічними і мають дуже складний характер і свій комплекс причин, також супроводжуються глибокою стагфляцією.

Явище стагфляції має велике значення у зв'язку з тим, що вона у значній мірі зруйнувала механізми саморегулювання економіки. Цей факт різко підвищує роль держави, її антикризової та антициклічної політики.

Середньотривалий цикл є далеко не єдиним проявом циклічності у розвитку економіки. Різні дослідження дозволили виявити величезну кількість циклів різного типу. Серед них важливе місце посідають так звані цикли Кондратьєва, або довгі хвилі. М.Д.Кондратьєв дослідив динаміку виробництва, товарних цін, заробітної плати, ренти, відсоткової ставки у розвинутих країнах за період з 1770 по 1926 рр. Ці дослідження дозволили зробити висновок, що в результаті масового запровадження нових технологій, а також з приєднанням нових країн до світового господарства і змінами у обсягах здобичі золота виникає нова довга хвиля підйому. Технічний прогрес потребує значного підвищення інвестицій. Це стимулює сукупний попит, веде до підвищення цін і заробітної плати, зростання пропозиції та рівня зайнятості. Зрозуміло, що розвиток цих процесів ґрунтується на підвищенні продуктивності праці внаслідок технічних нововведень.

Початок першого великого циклу Кондратьєв пов'язував з промисловою революцією в Англії, другого – з розвитком залізниць, третього – з початком широкого використання електричної енергії, четвертого – з розвитком автомобільного транспорту. Сучасні вчені вважають, що п'ята довга хвиля пов'язана з розвитком електроніки та генетики. Всі ці нововведення змінювали структуру виробництва, попиту, зайнятості, торкалися всіх галузей економіки і врешті решт змінювали спосіб життя всього суспільства. Поступово енергія великого підйому вичерпується, насамперед, у зв'язку з життєвим циклом відповідних продуктів і галузей. Але видимість процвітання деякий час зберігається, і люди дозволяють собі накопичувати заборгованість. В таких умовах буває достатньо навіть незначного приводу для лавиноподібного розвитку кризових явищ.

Основні поняття

Криза

crisis

Цикл	cycle
Депресія	slump, decline
Пожвавлення	reviving, enlivening
Рецесія	recession
Спад	downturn
Підйом	upsurge, boom
Зростання	growth

Практикум

Завдання 1. *Виберіть правильну відповідь.*

1. У довгостроковому періоді найбільш суттєвим чинником економічного зростання є:

- а) зміни у пропозиції грошей;
- б) технологічні зміни;
- в) зміни у ставках податків;
- г) збільшення обсягу робочого часу.

2. Графічно економічне зростання може бути проілюстроване:

- а) зрушенням точки уздовж кривої виробничих можливостей;
- б) зрушенням точки поза кривої виробничих можливостей;
- в) зрушенням кривої виробничих можливостей праворуч;
- г) зрушенням кривої виробничих можливостей ліворуч.

3. Графічно економічне зростання може бути проілюстроване:

- а) зрушенням вправо кривої AD в моделі AD-AS;
- б) зрушенням вправо кривої AS в моделі AD-AS;
- в) одночасним зрушенням вліво кривих AD та AS в моделі AD-AS;
- г) всі відповіді неправильні.

4. Знайдіть тезу, яка відповідає дійсності:

а) економічне зростання створює умови для зростання рівня життя кожного жителя країни;

б) економічне зростання створює передумови посилення економічної та політичної незалежності країни;

в) економічне зростання безпосередньо пов'язане з покращенням стану оточуючого середовища;

г) економічне зростання створює передумови підвищення рівня життя та індексу людського розвитку.

5. Основним показником економічного зростання в країні є:

- а) зростання номінального ВВП;

- б) зростання чисельності населення;
- в) зростання реального ВВП;
- г) збільшення обсягу виробничих ресурсів.

6. Якщо економіка перебуває у стані повної зайнятості, подальше економічне зростання відбудеться за умови:

- а) високої норми заощаджень та інвестицій;
- б) високої норми заощаджень та низької норми інвестицій;
- в) низької норми заощаджень та високої норми інвестицій;
- г) всі відповіді неправильні.

7. Продуктивність праці вимірюється співвідношенням:

- а) номінального обсягу продукції до чисельності населення;
- б) реального обсягу виробництва до обсягу робочого часу;
- в) номінального обсягу виробництва до обсягу робочого часу;
- г) реального обсягу продукції до чисельності населення.

8. Функція Кобба-Дугласа має таку властивість:

- а) постійна віддача від масштабу виявляється завжди;
- б) доходи факторів виробництва не залежать від їх середньої продуктивності;
- в) постійна віддача факторів виробництва;
- г) крива відбиває зростання граничного продукту праці із зростанням чисельності робітників.

9. Модель Солоу не враховує таке припущення:

- а) факторами виробництва є питомі величини капіталу та праці;
- б) гранична та середня схильність до заощадження є змінною величиною;
- в) постійна віддача від масштабу;
- г) попит на товари та послуги не включає попит уряду іноземців.

10. Які явища відбуваються у фазі спаду:

- а) зростають інвестиційні видатки фірм;
- б) зменшуються запаси готової продукції;
- в) зростають інвестиційні видатки підприємств;
- г) зростає попит на робочу силу.

Вправа 2. Виконайте завдання.

1. За даними офіційної статистики побудуйте стовпчикову діаграму динаміки обсягу ВВП у % до 1990 р. в Україні. З'ясуйте фактори цієї дина-

міки.

2. За даними офіційної статистики побудуйте графік динаміки реального ВВП (наростаючим підсумком у % до відповідального періоду попереднього року) в Україні. З'ясуйте особливості траєкторії кривої на графіку та пояснить її чинники.

3. Зясуйте, як зміниться обсяг ВВП країни, якщо:

а) тривалість робочого часу одного робітника виростає з 1900 до 2100 годин за умови, що зайняті 10000 чоловік і продуктивність кожного складає 50 од./год;

б) продуктивність кожного робітника зростає з 50 од./год. до 60 од./год.; в економіці зайняті 10000 чоловік; тривалість робочого часу кожного працівника становить 2000 годин;

в) кількість зайнятих зросла з 10000 до 10100 чоловік; тривалість робочого часу кожного працівника становить 2000 годин, а продуктивність кожного складає 50 од./год.

4. Розрахуйте залишок Солоу за таких умов: темп приросту національного продукту 2,6 %, частка праці у національному продукті становить 0,4, численність робочої сили скоротилась на 1 %, а обсяг капіталу зріс на 2 %.

Література

1. Білецька Л. В., Білецький В. О., Савич В. І. Економічна теорія: Політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка: Навчальний посібник. – К., 2005. – Гл.

2. Основи економічної теорії: політичний аспект: Підручник\Відп. Ред. Г. Н. Климко. – К., 2004. – Розд. 22, 24.

3. Панчишин С. Макроекономіка: Навч. посібник. Вид. 2-ге, стереотипне. – К., 2002. – Гл.

4. Савченко А. Г. Макроекономіка: Підручник. – К., 2005. – Гл.

5. Солонинко К.С. Макроекономіка: Навчальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К., 2002. – Гл.

6. Економічна теорія: політекономія: Підручник\ За ред. В. Д. Базидевича. – К., 2004, – Гл. 15.

7. Економічна теорія. Посібник вищої школи / Під. заг. ред. Воробйова Є. М. – Харків – Київ, 2001.– Гл.

Глава 19. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

1. Світове господарство: його суть та структура

Для сучасного періоду міжнародного економічного розвитку характерне широке залучення країн у міжнародні взаємозв'язки, посилення їх взаємозалежності, що стало основою формування світового господарства. **Світове господарство (всесвітнє, світова економіка)**, – це внутрішньо суперечлива єдність національних економік та економічних відносин між ними, які розвиваються на основі інтернаціоналізації виробництва і створюють цілісну глобальну економічну систему. Зростаюча інтернаціоналізація і міцніюча **цілісність світового господарств** об'єктивно обумовлена дією таких факторів. По-перше, розвитком науково-технічної революції, в умовах якої жодна з країн світу не може самостійно використовувати всі досягнення науки і техніки, тому вони повинні поєднувати свої зусилля в цій сфері. По-друге, істотним фактором розвитку світового господарства виступає інтернаціоналізація господарського життя, міжнародний поділ праці. По-третє, необхідністю об'єднання зусиль країн при розв'язуванні глобальних проблем (екологічних, продовольчих, демографічних, наукових та ін.), потребою у взаємній допомозі в екстремальних ситуаціях (землетрусах, ядерних аваріях і т.п.). А також – доцільністю об'єднання господарських зусиль країн-партнерів для спільного освоєння багатств світового океану, використання усе більш складних інформаційних систем, збереження як уже накопичених людством знань, ідей, так й переробці і використання міжнародного інформаційного банку даних, якими могла б користуватися у відповідності зі своїми потребами кожна країна світової співдружності. По-п'яте, необхідністю об'єднання зусиль світового товариства для боротьби з міжнародним тероризмом і корупцією.

Початковий етап становлення світового господарства багато хто пов'язує з остаточною перемогою капіталістичного виробництва над феодалним, коли був довершений промисловий переворот, стала панувати вільна конкуренція, що значно прискорило становлення світової системи, і світовими кризами надвиробництва. До середини ХІХ ст. капіталістичне виробництво формується як світова господарська система, воно стає світовим, а відтворення капіталу інтернаціоналізованим.

Наступний етап розвитку світового господарства пов'язаний з утво-

ренням монополій, вивозом капіталу. Велику роль у структурі світового господарства відіграють транснаціональні компанії (ТНК). Утворення світової системи соціалізму привело до посилення протистояння двох світових соціально-економічних систем.

Сучасний етап розвитку світового господарства характеризується формуванням єдиного світового ринку товарів і факторів виробництва, переходом колишніх колоній і соціалістичних країн до відкритої економіки, що передбачає не тільки активну участь країн у світовому ринку і світовому господарстві, але і міждержавну координацію економічної поведінки і прийняття спільних адекватних заходів для її коректування.

В сучасних умовах для розвитку світового господарства характерними стали дві тенденції: глобалізація виробництва і капіталу та поглиблення розвитку національних господарств. Глобалізація характеризується якісними і кількісними показниками, серед яких слід зазначити зростаючу взаємозалежність економік різних країн, усе більшу цілісність і єдність світового господарства. Глобалізація також виявляється в тому, що окремі нації і держави поступово передають свої функції суб'єктів міжнародних відносин і міжнародного права наднаціональним органам для зовнішнього контролю. Впровадження новітніх інформаційних технологій, систем електронного зв'язку обумовили зростання світових комунікаційних мереж, розвиток яких здійснюється значною мірою позадержавним контролем. В цих умовах кожна національна економіка прагне розвиватися суверенно і зберігати притаманну їй своєрідність. Звідси й основні суперечності в сучасному світовому господарстві, в розвитку міжнародної економіки: економічні, соціальні, політичні, культурно-цивілізаційні.

У соціально-економічному плані світове господарство неоднорідне і представляє утворення, яке складається з різних частин, підсистем, що мають відповідну спільність і відмінність. Для виділення підсистем світового господарства застосовують низку критеріїв, що дають змогу виділити його компоненти, згрупувати їх за певними ознаками і судити про стан і динаміку розвитку. Мова йде про комплекс критеріїв. Але не існує єдиного універсального показника, здатного відбити всю складність і суперечливість світового господарства.

Найпростіший й очевидний підхід – виділення підсистем світового господарства **за географічною ознакою** згідно особливостями регіонального розвитку (Західна Європа, Північна Америка, Близький Схід, країни Пів-

денно-Східної Азії тощо).

Найбільш розповсюдженим критерієм виступає **рівень економічного розвитку** – системне поняття, що характеризується сукупністю низки показників, серед яких – виробництво валового внутрішнього продукту на душу населення, галузева структура національної економіки та специфіка багатокладності економіки, тип економічного зростання, особливості державного регулювання господарського життя, рівень і якість економічного життя населення. Обсяг ВВП на душу населення – один із найбільш поширених критеріїв. Світовий банк, статистика якого охоплює 209 країн, виділяє три основних рівні розвитку: 1) країни з доходами нижче середнього рівня – 66 держав, у яких ВВП на душу населення склав 725–2895 дол. у 1994 році; 2) країни з доходами вищими за середній рівень – 35 держав, у яких ВВП на душу населення складає 2896–8995 дол.; 3) країни з високим рівнем доходів, у яких ВВП на душу населення склав більш 8995 дол. Але такий показник сам по собі не є достатнім для характеристики рівня економічного розвитку. Адже за таким показником, наприклад, найбільш розвинена країна сучасного світу США опиняється лише на третьому місці (26397 дол. на душу населення в 1995 р.), пропустивши поперед себе Люксембург (34155 дол.) і Бруней (30447 дол.).

В аналітичних цілях **країни** поділяються на **три великі групи: індустриальні** - 24 промислово розвинуті країни Північної Америки, Західної Європи і Тихоокеанського басейну; що **розвиваються** – 132 держави Азії, Африки, Латинської Америки; країни з **перехідною економікою** – 28 держав Центральної та Східної Європи і колишнього СРСР.

У сучасній світовій статистиці для характеристики рівня економічного розвитку почали застосовувати такий узагальнюючий показник як **індекс людського капіталу**, що включає три основних компонента: тривалість життя і стан здоров'я, рівень освіти й рівень доходів, який забезпечує прийнятні умови життя. До кінця 90-х років згідно з доповіддю Комісії ООН щодо людського розвитку серед 175 країн, для яких обчислюється індекс людського розвитку, 64 країни мали високий рівень, 66 країн – середній, і 45 країн – низький рівень. Інакше кажучи, із 6 млрд. мешканців Землі 1,3 млрд. (23%) користувалися умовами високого рівня людського розвитку, 2,6 млрд. (45%) – середнього і 1,8 млрд. (32%) проживали в умовах нижче середнього рівня.

Таким чином, світове господарство є складною системою, основою

формування якої виступає її цілісність, що зумовлює економічну взаємодію всіх складових частин на досить стійкому рівні. Тільки в цьому випадку можлива циркуляція відтвореного продукту в глобальному масштабі і забезпечення постійної діяльності, життєздатності системи, її саморегулювання.

2. Міжнародний поділ праці і спеціалізація.

Міжнародні економічні відносини

Основу світового господарства складає **міжнародний поділ праці** – вища ступінь розвитку суспільного поділу праці між країнами, що передбачає стійку концентрацію виробництва в окремих країнах певної продукції, якою вони обмінюються. Міжнародний поділ праці обумовлює зростання міжнародної спеціалізації та кооперації виробництва.

Розрізняють такі види міжнародного поділу праці **загальний** (між великими сферами економіки різних країн – промисловістю, сільським господарством, транспортом тощо), **частковий** (між галузями та всередині галузей великих сфер економіки) і **одиничний** (в окремих підприємствах, фірмах). Частковий і особливо одиничний міжнародний поділ праці тісно пов'язані з процесом регіональної економічної інтеграції, а також з функціонуванням ТНК, спільних підприємств, вільних економічних зон тощо. Частковий та одиничний міжнародний поділ праці виявляються також у предметній, подетальній (повузловий) і технологічній (постадійний) спеціалізації та кооперуванні виробництва. Спеціалізація виробництва все більш розвивається не за кінцевою продукцією, а за напівфабрикатами, деталями, вузлами, комплектуючими виробами тощо.

Розвиток **внутрішнього- і міжфірмового** міжнародного поділу праці безпосередньо приводить до взаємовідносин у науці, техніці і виробництві на основі **кооперування** спеціалізованих великих, середніх і дрібних підприємств, при якому самостійні виробники різних країн на договірній основі здійснюють спільну діяльність по створенню окремих видів продукції, що має строго адресне призначення і складає елемент кінцевої продукції. Підприємства, що кооперуються чи спеціалізуються, розмежовують між собою виробничі обов'язки по спільному випуску погодженої продукції. Міжнародна науково-виробнича кооперація передбачає спільне вирішення науково-технічних проблем (наприклад, освоєння космосу), обмін науково-технічною

інформацією, продаж і купівля ліцензій, “ноу-хау”, обмін вченими тощо.

Завдяки участі в міжнародному поділі праці кожна країна отримує певні переваги, зумовлені вибором країнами форм спеціалізації та кооперації виробництва, які найбільшою мірою відповідають: 1) її природним умовам; 2) досягнутому рівню розвитку продуктивних сил (передусім, особистого фактора і техніки) і 3) національним затратам праці.

Таким чином, сутність міжнародного поділу праці виявляється в діалектичній єдності поділу й об'єднання процесу виробництва і виступає не тільки як процес розриву, але і як спосіб об'єднання праці у світовому масштабі. Найважливішими передумовами міжнародного поділу праці є **міжнародний поділ факторів виробництва** – історично сформоване зосередження окремих факторів виробництва (праці, капіталу, технології, землі) у різних країнах, що є передумовою виробництва ними відповідних товарів економічно більш ефективно, чим в інших країнах. Поглиблення міжнародного поділу праці є шляхом для підвищення ефективності виробництва і на цій основі розвитку людської цивілізації. На основі інтернаціоналізації виробництва і всього господарського життя розвиваються процеси економічної інтеграції, які зумовлюють тенденцію до економічної єдності світу, глобалізації економічних явищ і процесів.

Міжнародний поділ праці і його кооперування заклали основу для виникнення **міжнародних економічних відносин** (МЕВ), які являють собою функціональну підсистему світового господарства і є матеріальною основою мирного співіснування, спілкування і взаємопереплетення інтересів різних держав. МЕВ – це сукупність міжнародних економічних зв'язків, що формуються під впливом розвитку продуктивних сил, економічного устрою, політичної організації країн та інших чинників.

У сучасних умовах інтернаціоналізації господарського життя МЕВ виступають у різноманітних формах, що поділяються на три основні групи: традиційні, стратегічні та перехідні до стратегічних. До **традиційних**, які виникли в глибоку давнину, належать різноманітні форми обміну у вигляді міжнародної торгівлі, що нині мають нові різновиди та вияви. **Стратегічними**, за якими майбутнє розвитку світогосподарських зв'язків в умовах транснаціоналізації виробництва, є виробничо-інвестиційні зв'язки у формі спеціалізації і кооперування безпосереднього виробництва. **Перехідними до стратегічних** формами МЕВ стали: вивіз капіталу та міжнародна інвестиційна діяльність, міжнародна міграція робочої сили, науково-технічні

зв'язки, міжнародні валютні відносини. Останні обслуговують розвиток усіх груп МЕВ.

Особливе місце серед форм МЕВ займає **регіональна економічна інтеграція** як синтезована форма, що може поєднувати у собі усі три групи з наголосом на виробничо-інвестиційні МЕВ. Нарешті, специфічною формою МЕВ, яка набуває все більшого розвитку сьогодні, є **міжнародний туризм**, специфіка якого полягає в тому, що в ньому поряд з економічними чинниками діють історико-культурні, психологічні та ін. Система міжнародних ринкових відносин функціонує і розвивається за загальними економічними законами. Передусім – це закони вартості, попиту та пропозиції, діям яких властиві як загальні ознаки, так і специфічні для світового товарного виробництва особливості. Діалектична єдність цих ознак та особливостей визначає якісну своєрідність світових ринкових відносин, відрізняє їх від інших форм.

На основі внутрішніх ринків, що поступово виходять за національні кордони, створився **світовий ринок** – сфера стійких товарно-грошових відносин між країнами, заснованих на міжнародному поділі праці, і інших факторів виробництва. Розвиток світового ринку товарів сприяв бурхливому розвитку продуктивних сил, інтенсифікації міжнародного економічного спілкування і виникненню світового господарства, що представляє собою глобальний економічний організм, у якому склалися і зростають взаємозв'язок і взаємозалежність усіх країн і народів планети.

В основі поглиблення міжнародного поділу праці лежить процес **інтернаціоналізації продуктивних сил**, які є однією зі сторін суспільного способу виробництва. Інтернаціоналізація продуктивних сил може розглядатися у контексті продуктивного формування однакових елементів, сторін у взаємодії людини з природою (оскільки така взаємодія у процесі праці є змістом продуктивних сил) з одного боку, і як процес інтернаціоналізації кожного елемента системи продуктивних сил – людини (у даному разі – людини працівника, її робочої сили), науки, засобів праці, предметів праці, інформації, сил природи, що використовуються людьми, форм і методів організації виробництва, з іншого боку. Інтернаціоналізація процесу взаємодії людини з природою відбувається тією мірою, якою поширюється один із технологічних способів виробництва, що базується на машинній або на автоматизованій праці. Процес інтернаціоналізації людини (як головної складової продуктивних сил) виявляється, по-перше, у поступовому підвищенні

загальноосвітнього рівня робочої сили, її кваліфікації, по-друге, у посиленні міграційних процесів, здебільшого, до розвинених країн світу, де робоча сила пристосовується до нових умов виробництва, по-третє, під час вивезення капіталу ТНК у підприємницькій формі, тобто будівництві заводів і філіалів цих корпорацій у інших групах країн (що розвиваються і країн з перехідною економікою), шляхом поступового впровадження єдиних умов продажу робочої сили та її використання, які регулюється Міжнародною організацією праці та ін.

Іншою стороною інтернаціоналізації суспільного способу виробництва є процес інтернаціоналізації відносин економічної власності або капіталу, якщо мова йдеться про капіталістичний спосіб виробництва. **Інтернаціоналізація капіталу** – це процес взаємопереплетіння і об'єднання різних форм національного та інтернаціонального капіталу, котрий розпочинається на нижчій стадії розвитку капіталізму у зв'язку з вивезенням капіталу у підприємницькій формі. Але зрілих форм він набуває на вищій стадії капіталізму, коли вивезення капіталу переважає порівняно з вивезенням товарів, а міжнародний поділ розвивається від часткового до одиничного типу. Взаємопереплетіння і об'єднання капіталів двох і більше країн приводить до виникнення і розвитку якісно нової форми власності – міжнародної колективної капіталістичної форми власності, яка означає процес переплетіння, взаємопроникнення і зрощування власності міжнародних монополій інтегрованих країн, національних державно-корпоративних капіталів і власності наднаціональних органів у один механізм.

Головною ланкою міжнародного поділу праці та міжнародних економічних відносин, що розвиваються на його основі, є **транснаціональні корпорації** – це наймогутніші монополії, які діють у міжнародному масштабі на основі монополізації (а отже, контролю) значної частки промислового світового виробництва, інтелектуальної власності, торгівлі, привласнюють найвищі (транснаціональні) прибутки. ТНК є міжнародними за характером своєї діяльності, але національними щодо контролю над ними і утворюються на основі транснаціоналізації (просування за кордон) своєї підприємницької діяльності. Свідченням цього є те, що від 1/3 до 1/2 своїх активів ТНК розміщують за кордоном. Більшу частку привласнюваних прибутків вони отримують від зарубіжної діяльності. Наприкінці 90-х рр. під контролем ТНК було майже 40 % промислового виробництва, більше половини світової торгівлі, майже 80 % патентів на нову техніку і технологію, понад 40 %

світового суспільного продукту (із майже 33 трлн. дол.), понад 80 % торгівлі найновішими технологіями, вони експлуатують понад 20 % світової робочої сили. Загалом у цей час налічується приблизно 55 тис. ТНК (у 1980-ті роки їх було 15 тис., а в 70-ті – 7 тис.) та понад 450 тис. зарубіжних філіалів.

Водночас ці дані великою мірою приховують могутність справжніх, майже 700, ТНК з обсягом продажу та сумою активів майже 4 млрд. дол. кожна. На переважну кількість так званих малих ТНК, наприклад у США, припадає менше 1 % сукупних активів ТНК. Загалом на американські ТНК у 1998 р. припадало майже 1/3 наймогутніших ТНК світу, на Японію – 10 %.

На основі діяльності транснаціонального монополістичного капіталу виникає і розвивається транснаціональний фінансовий капітал. Останній означає процес зрощування транснаціональних фінансово-кредитних монополій із транснаціональними монополіями інших сфер і галузей (промисловими, транспортними та ін), організаційною формою якого є виникнення транснаціональних фінансових груп, очолюваних транснаціональною фінансовою олігархією. До транснаціональних фінансово-кредитних монополій відносяться транснаціональні банки, страхові компанії, інвестиційні компанії, різноманітні фонди та ін. Вирішальну роль серед них відіграють **транснаціональні банки (ТНБ)** – наймогутніші універсальні банківські інститути розвинених капіталістичних країн, які мають значні зарубіжні активи, велику мережу закордонних філіалів і за підтримки держави та міжнародних фінансово-кредитних інститутів здійснюють контроль над валютно-кредитними операціями у світовому господарстві. Наслідком цього є інтернаціоналізація фінансово-кредитної сфери. ТНБ, зазвичай, очолюють транснаціональні фінансові групи. До ТНБ належить майже 100 наймогутніших банків капіталістичного світу, які зосредили левову частку активів транснаціональних банків і фінансово-кредитних операцій. Кількість зарубіжних філіалів цих банків у середині 90-х рр. становила понад 6,5 тис.

Транснаціональні фінансово-кредитні монополії зрощуються з ТНК на основі системи участі, особистої унії, управління цінними паперами за довіреністю через трастові відділення банків, встановлення міцних довготривалих зв'язків шляхом надання банками всього комплексу фінансово-кредитних та інших послуг (інформаційних, консалтингових, проектне фінансування тощо). Внаслідок зрощування цих форм капіталу транснаціональна фінансова олігархія отримала можливість значно більшого впливу на економіку і політику окремих країн, привласнення високих транснаціональ-

них прибутків.

3. Міжнародна економічна інтеграція. Головні інтеграційні угруповання

Закономірним результатом розвитку міжнародного руху товарів і факторів виробництва стала **економічна інтеграція** - процес господарського, організаційного і політичного об'єднання країн на базі глибокого поділу праці і стійких взаємозв'язків між національними господарствами, взаємодії їхніх економік на макро- і мікрорівнях у різних сферах.

Економічна інтеграція – вища на сучасному етапі ступінь інтернаціоналізації господарського життя. Між учасниками цього процесу поглиблюється міжнародний поділ праці, ведеться інтенсивний обмін товарами, послугами, капіталами, робочою силою, зростає і рівень усупільнення виробництва на основі цілеспрямованого, планомірного регулювання економічних процесів у масштабі інтеграційних об'єднань.

Передумовами інтеграції є: 1) близькість рівнів економічного розвитку і ступеня ринкової зрілості країн, що інтегруються; 2) географічна близькість країн, що інтегруються, наявність у більшості випадків загального кордону й історично сформованих економічних зв'язків; 3) спільність економічних і інших проблем, що стоять перед країнами в області розвитку, фінансування, регулювання економіки, політичного співробітництва; 4) демонстраційний ефект та “ефект доміно”.

Численні інтеграційні об'єднання, що виникають і розвиваються в сучасній міжнародній економіці, ставлять перед собою в принципі схожі **задачі**: 1) використання переваг економіки масштабу. Обсяги ринків дозволяють залучити прямі іноземні інвестиції; 2) створення сприятливого зовнішньоекономічного середовища; 3) вирішення задач торгової політики; 4) сприяння структурній перебудові економіці; 5) підтримка молодих галузей національної економіки.

Історично **інтеграція проходить** у своєму розвитку кілька **ступенів**, кожен з яких свідчить про рівень її зрілості. На **першому рівні**, коли країни ще тільки роблять перші кроки до взаємного зближення, між ними укладають преференційні торгові угоди; на **другому рівні інтеграції** країни переходять до створення зони вільної торгівлі, що передбачає скасування митних тарифів у взаємній торгівлі при збереженні національних митних тари-

фів у відносинах із третіми країнами. **Третій рівень інтеграції** пов'язаний з утворенням митного союзу (ТС) – погодженим скасуванням групою національних митних тарифів і введенням загального митного тарифу і єдиної системи нетарифного регулювання. Коли інтегруючі країни досягають **четвертого рівня** – загального ринку (ЗР) – інтегруючі країни домовляються про вільний рух не тільки товарів і послуг, але і факторів виробництва – капіталу і робочої сили. На **п'ятому рівні інтеграція** перетворюється в економічний союз (ЕС), що передбачає поряд із загальним митним тарифом і вільним рухом товарів і факторів виробництва також і координацію макроекономічної політики, і уніфікацію законодавств у ключових галузях – валютній, бюджетній, грошовій. На цьому рівні уряди країн відмовляються від частини своїх функцій і тим самим уступають частину свого суверенітету на користь наддержавних органів.

Принципово можливе існування і **шостого рівня інтеграції** – політичного союзу (ПС), що передбачав би передачу національними урядами більшої частини своїх функцій у відносинах із третіми країнами наддержавним органам. Це означало б створення міжнародної конфедерації і втрату суверенності окремими державами. Але жодне інтеграційне об'єднання поки що такої цілі не ставить.

У різних регіонах земної кулі виникло кілька **інтеграційних об'єднань**, котрі істотно відрізняються один від одного за характером відносин, які складаються між країнами-учасниками, та організаційними формами і результатами діяльності.

З міждержавних регіональних економічних об'єднань у Європі найбільшим є **Європейський Союз (ЄС)**, до складу якого входять Австрія, Німеччина, Велика Британія, Італія, Ірландія, Франція, Іспанія, Португалія, Фінляндія, Швеція, Данія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди, Греція. В ЄС переважають децентричні тенденції, що забезпечують вільне переміщення товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Керівні органи товариства мають право вирішального голосу (наднаціональне право) у сфері сільськогосподарської, антитрестовської, транспортної політики та у сфері зовнішньої та внутрішньої торгівлі. 1 січня 1999 р. була введена єдина валютна система і єдина валюта – євро. Згідно з рішенням Маастрихтського договору, в ЄС запроваджено єдине громадянство. Сьогодні відбувається безпрецедентне розширення з точки зору кількості країн, що приєднуються до ЄС найближчими роками. Першого травня 2004 року до ЄС приєдналися 10 нових кра-

їн: 8 країн Центрально-Східної Європи (Естонія, Литва, Латвія, Польща, Чехія, Словачів, Словенія, Угорщина) і дві середземноморські країни (Мальта і Кіпр). В 2007 році очікується приєднання Болгарії та Румунії. Це збільшить територію ЄС на третину (34 %), а кількість населення – на 28 %. Це створить внутрішній ринок з майже 500 млн. споживачів, що більше, ніж у США та Японії разом узятих. Водночас, сукупний ВВП об'єднання збільшиться при цьому лише на 4,8 %, оскільки більшість країн-кандидатів на сьогоднішній день серйозно відстають за економічними показниками від середніх рівнів ЄС.

Україна прагне до вступу в ЄС і вживає активні заходи щодо виконання економічних, політичних та правозахисних вимог, що пред'являються до держав Євросоюзу. Але строки її приєднання досі не визначені.

Зміцненню стабільності у Європі за допомогою розширення співробітництва у різних галузях (політичній, економічній, культурній, науковій) сприяє регіональне об'єднання – **Центральноевропейська ініціатива**, до складу якого входить і Україна.

В Північній Америці в 1988 р. було створено одне з найбільших економічних об'єднань – Північноамериканська асоціація вільної торгівлі – (НАФТА) спочатку в складі двох розвинених країн – США, Канади, а з 1993 р. до них приєдналась країна, що розвивається – Мексика.

Інтеграційні процеси охопили також країни Азії, Латинської Америки й Африки. Серед 20 регіональних угруповань у цих країнах виділяються Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН – Малайзія, Філіппіни, Таїланд, Індонезія, Сінгапур, Бруней, В'єтнам, Лаос, М'янма), МЕРКОСУР (Бразилія, Аргентина, Парагвай, Уругвай), Антський пакт (Венесуела, Колумбія, Еквадор, Перу, Болівія), Організація азіатсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС – Австралія, Бруней, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Індонезія, Філіппіни, Тайвань, Гонконг, Японія, Південна Корея, Китай, Канада, США, Мексика, Чилі) і ін.

Необхідно відзначити позитивні і перспективні намагання України співпрацювати з багатьма регіональними об'єднаннями.

4. Проблеми інтеграції України у світове господарство

Раціональне використання переваг міжнародних економічних відносин сприяє інтеграції України у світове господарство. Цей процес обумов-

лений **об'єктивними і суб'єктивними факторами**. **По-перше**, тим, що Україна стала незалежною державою. **По-друге**, варто враховувати, що світове господарство досягло високого рівня розвитку і характеризується системою, яка набуває цілісності. Тому включення молодих незалежних держав у світове господарство – складний і тривалий процес. **В-третьє**, Україна не мала достатнього самостійного досвіду встановлення економічних зв'язків із країнами світового співтовариства, що гальмує інтеграцію національної економіки у світове господарство.

Необхідність інтеграції України в систему світового господарства обумовлена тим, що цивілізована країна не може бути осторонь глобальних процесів, що охоплюють і характеризують напрямки і перспективи розвитку світової економіки і людського суспільства в цілому. Потреба в розвитку міжнародних зв'язків обумовлена необхідністю використання величезного світового науково-технічного потенціалу. Співробітництво з іноземними фірмами в цьому напрямку принесе вигоду країні не тільки від впровадження досягнень НТП, але і від участі в його розвитку. Адже в сучасних умовах акцент у міжнародній сфері переноситься на наукову і виробничу кооперацію, інформацію, інфраструктуру, обмін послугами.

Україна входить в об'єднання організацій співробітництва пострадянських країн – СНД, що було засновано в 1991 р. представниками 11 незалежних держав з метою плавного переходу від єдиного народногосподарського комплексу СРСР до формування збалансованих національних економік суверенних держав з використанням взаємовигідного співробітництва між ними. Україна вибрала модель асоційованого, а не повного учасника в діяльності співробітництва. Це дає їй можливість активно працювати в основних органах СНД і разом з тим відокремлюватися від роботи тих органів, рішення яких порушують національний суверенітет чи не відповідають інтересам України, її міжнародним зобов'язанням щодо інших країн.

Україна приділяє багато уваги розвитку співробітництву з членами СНД на двосторонній основі. Вона має договір про вільну торгівлю з РФ і Беларуссю. Країни СНД залишаються важливим регіоном світу, з яким Україна вступає в торгово-економічні відносини, хоча їхня частка в торговому балансі за останні п'ять років істотно знизилася. Галузева структура зовнішньої торгівлі України з членами СНД характеризується такими основними експортними товарами: продукція чорної металургії, АПК (цукор, горілчані вироби, пісна олія), хімічної індустрії, машинобудування. Прони-

кнення українських товарів на ринок СНД постійно ускладнюється посиленням прямого захисту цими країнами власного виробника, низкою конкурентоздатність виробів українських підприємств, відсутністю надійної мережі просування товарів, реклами, сервісної служби і т.д. Послаблення позиції України на ринку СНД згубно впливає на її стан на ринку енергоносіїв, потреби в якій дуже високі. Частина цієї товарної групи в імпорті (майже половина ввозу) є унікальної у світовій практиці і пов'язана з нераціональною структурою національної економіки й екстенсивним характером її функціонування. Україна майже всю нафту одержує з Росії, а газ – з Росії і Туркменістану.

Особливістю торгових відносин України з країнами СНД є висока частка такої неефективної форми, як бартерні операції, операції з давальницькою сировиною й ін. Таким чином, торгові відносини України з країнами СНД мають складний і суперечливий характер. Українські експортери не змогли забезпечити собі стабільного стану на ринку СНД, ефективність зв'язків з більшістю партнерів невисока. Але відсутність навіть таких позицій в інших регіонах світу спонукує зберігати зовнішньоекономічні зв'язки зі СНД і робити їх більш ефективними.

Разом з тим слід зазначити і тенденцію до переходу більшості країн СНД на прискорений розвиток відносин поза межами цієї організації, і, перш за все, з найбільш розвинутими країнами. Україна перша серед країн СНД підписала договір про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом. Контакти між країнами ЄС і Україною особливо в виробничій сфері підтримувалися й у радянський час. У сучасних умовах входження України у високорозвинену Європу можливо тільки при інтенсивному продовженні політичних, економічних і правових реформ. В основу взаємин ЄС й України покладений ряд принципів: 1) повага демократичних порядків і прав людини; 2) розвиток економіки на принципах ринку; 3) створення вільних економічних зон; 4) розвиток усіх форм економічних відносин, особливо в торгівлі; 5) створення режиму найбільшого сприяння.

Україна зацікавлена в розвитку взаємин з ЄС у сфері підприємницької діяльності й інвестицій. Сторони зобов'язалися забезпечити умови для створення українських компаній на території країн ЄС і підтримувати діяльність іноземних компаній на території України. Україна і ЄС впроваджують спільні антимонопольні закони про обмеження конкуренції і державного втручання у вільну ринкову торгівлю. Розвитку ділових зв'язків між Україною і

ЄС сприяє також підтвердження сторонами інтересу в наступних областях: промисловості, залученні і захисті інвестицій, гірської промисловості, стандартизації, підтримці малих і середніх підприємств.

Співробітництво ЄС і України в області фінансів, фінансової і валютно-грошової політики складається в наданні банківських фінансових послуг, розвитку спільного ринку кредитних ресурсів, входженні України до загальноприйнятої системи взаємних розрахунків. Для ефективного співробітництва ЄС з Україною необхідно досягти зближення митних систем двох сторін, привести у відповідність українські стандарти з технічними правилами ЄС, розвивати співробітництво в сфері транспорту і зв'язку, адаптувати статистичну систему України до міжнародних стандартів.

Таким чином, Україна, як незалежна держава, член світового співтовариства, повинна активно включатися у взаємовигідні господарські зв'язки з країнами-партнерами. Такі відносини будуть сприяти стабілізації економіки і забезпечать збільшення добробуту народу України.

Основні поняття

Світове господарство	global economy
Індустріальні країни	the industrial countries
Перехідна економіка	transitive economy
Індекс людського капіталу	index of the human capital
Міжнародні економічні відносини	the international economic relations
Міжнародний поділ праці	the international division of labour
Міжнародне кооперування	the international cooperation
Міжнародна спеціалізація	the international specialization
Транснаціональні корпорації	transnational corporation
Транснаціональні банки	transnational banks
Глобалізація	globalization

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь.

1. Практично будь-яка національна економіка є:

- а) частиною світової економіки, а тому залежить від неї;
- б) абсолютно відкритою економічною системою і тому цілком зале-

жить від світової економіки;

в) частиною світової економіки і прагне істотно скоротити залежність від неї;

г) частиною світової економіки і прагне до поширення протекціоністських заходів.

2. За рахунок міжнародних економічних зв'язків неможливо:

а) подолати вузькість національного ринку;

б) уникнути обмеженості національної ресурсної бази;

в) налагодити спеціалізацію виробництва, зробити його ефективнішим;

г) проводити ефективну антициклічну політику.

3. До факторів спеціалізації окремих країн у межах світової економіки не відносяться:

а) географічне місцезнаходження;   в) ресурсні можливості;

б) природно - кліматичні умови;   г) правильна відповідь не названа.

4. Міжнародні економічні відносини сприяють поділу країн світу на:

а) взаємозалежні;   в) не впливають на взаємозалежність країн;

б) незалежні;   г) на країни з різним менталітетом народу.

5. Коли країна імпортує переважно готову продукцію, а експортує сировинні товари аграрного сектору, то, вірогідно, ця країна відноситься до:

а) індустриальних;

б) слаборозвинених;

в) нових індустриальних країн Південно-Східної Азії;

г) даний признак не характеризує рівень розвитку країни.

6. Міжнародний поділ факторів виробництва – це:

а) розподіл факторів виробництва між суб'єктами ринку;

б) розміщення продуктивних сил в країні;

в) історично сформоване зосередження окремих факторів виробництва у різних країнах;

г) поділ світового ВВП між країнами світу.

7. Видами міжнародного поділу праці є:

а) економічний, позаекономічний, природний;

б) спеціалізований, універсальний, змішаний;

в) загальний, частковий, одиничний;

г) загальний, середній, граничний.

8. Інтернаціоналізація виробництва – це:

- а) економічна форма розвитку міжнародного поділу праці і міжнародного усупільнення виробництва;
- б) форма об'єднання окремих національних підприємств у міжнародні монополії;
- в) форма політичного об'єднання підприємців різних країн;
- г) форма торгових відносин між країнами.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Китай добре забезпечений робочою силою, а Україна – землею. До якого типу факторів виробництва відноситься китайська робоча сила і українська земля? Чи можуть вони сприяти довгостроковим конкурентним перевагам цих країн? Чому? В виробництві яких товарів?

2. Якщо Україна продає в Німеччину зерно, а Німеччина постачає в Україну станки. Можна вважати це міжнародним поділом праці, міжнародним поділом інших факторів виробництва, міжнародним кооперуванням праці, чи першим, другим і третім?

3. Яке з наведених визначень більшою мірою визначає сутність світового господарства? Наведіть аргументи за і проти.

а) світове господарство – це сукупність національних господарств, взаємопов'язаних міжнародним поділом праці, міжнародними економічними відносинами;

б) світове господарство – сукупність національних економік країн світу, поєднаних мобільними факторами виробництва;

в) сучасне світове господарство – це сукупність національних економік, що перебувають у тісній взаємодії і взаємозалежності, глобальний економічний механізм, підпорядкований об'єктивним законам ринкової економіки;

г) світове господарство – це сукупність міжнародних економічних відносин у взаємозв'язку з продуктивними силами та відповідним механізмом регулювання й управління.

4. Україна купила у Польщі сушену картоплю, яку виробило спільне українсько-польське підприємство. Які форми міжнародних економічних відносин відображає ця угода?

5. Чи справедливе таке твердження: виграш великої країни від інтеграції з невеликою більший, ніж для малої країни?

6. Існує думка, що економічна інтеграція між країнами, що розвиваються, не забезпечує зростання їх добробуту, оскільки у них просто немає достатнього асортименту товарів для ефективної взаємної торгівлі. Яка ваша думка?

7. Які аспекти розвитку інтеграційних процесів в Європі є сприятливими і несприятливими для України. Наведіть приклади.

Література

1. Авдокушин Е. Ф. Международные экономические отношения. Учебное пособие. – М., 1996. – Гл. 1–3.

2. Козик В.В., Панкова Л.А. Світова економіка та міжнародні економічні відносини: Навчальний посібник. – Л., 1995. – Гл. 1, 10.

3. Киреев А.П. Международная экономика. Т.1. Учебное пособие для вузов. –М., 1998. – Разд.1. – Гл. 1–10, Разд. 2. – Гл. 1–7.

4. Лук'яненко Д.Г. Міжнародна економіка. Навчальний посібник. – К., 1996. – Гл. 1.

5. Міжнародні економічні відносин: Історія міжнародних економічних відносин: Підручник / А.С.Філіпченко, В.С.Будкін та ін. – К.: Либідь, 1992. – Розд. 2–3.

6. Сприяння сталому економічному зростанню в Україні // За ред. Ш.фон Крамона-Таубаделя та І Кімової. – К., 2001. – Гл. 1.

7. Світова економіка: Підручник/ А.С. Філіпченко, О.І. Рогач та ін. – К.: Либідь, 2000. – Розд. 1, 4.

8. Україна на шляху до Європи / За ред. Л.Хофманна та Ф.Мьоллерс. – К., 2001. – Гл. 1–2.

Глава 20. ОСНОВНІ ФОРМИ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ

1. Міжнародна торгівля і принцип порівняльних переваг

Однією з основних форм міжнародних економічних відносин є міжнародна торгівля, що представляє собою переміщення товарів і послуг між усіма країнами світу і базується на міжнародному поділі праці і спеціалізації. Міжнародна торгівля є засобом, за допомогою якого країни можуть розвивати спеціалізацію, підвищувати продуктивність своїх ресурсів і, отже,

збільшувати загальний обсяг виробництва.

Міжнародна торгівля складається з двох зустрічних потоків – експорту й імпорту і характеризується торговим сальдо і торговим оборотом.

Експорт – продаж товару, що передбачає його вивіз за кордон. **Імпорт** – покупка товару, що передбачає його ввіз з-за кордону. **Торгове сальдо** – різниця вартісних обсягів експорту й імпорту. **Торговий оборот** – сума вартісних обсягів експорту й імпорту. Дані показники використовуються для всебічного аналізу міжнародної торгівлі.

Для оцінки участі країни в зовнішньоторговельних операціях використовуються наступні показники: частка експорту й імпорту у ВВП, частка експорту у світовому експорті, частка імпорту у світовому імпорті. Зміни величини чистого експорту впливають на рівень ВВП приблизно в такий же спосіб, як і коливання різних видів внутрішніх витрат.

Характерними рисами міжнародної торгівлі є:

- вона виступає як замітник міжнародного переміщення факторів виробництва, мобільність яких значно нижче, ніж усередині країни, унаслідок природних обмежень міграції факторів виробництва, а також мір державного регулювання;

- на відміну від внутрішньої міжнародна торгівля опосереднюється валютним обміном на основі валютних курсів, що змінюються у зв'язку не тільки з торговим, але й з платіжним балансом;

- міжнародна торгівля піддається політичному контролю і втручанню, які істотно відрізняються за ступенем і характером від відповідних мір у відношенні до внутрішньої торгівлі.

Однією з основних теорій міжнародної торгівлі є теорія порівняльних переваг, яка була розроблена Д. Рікардо. Теорія порівняльних переваг полягає в тім, що країни повинні спеціалізуватися на виробництві тих товарів, які вони можуть виробляти з відносно більш низькими витратами в порівнянні з іншими країнами. У такому випадку торгівля буде взаємовигідною для обох країн незалежно від того, чи є виробництво в одній з них абсолютно більш ефективним, чим в іншій. На рис. 20.1 країна А має порівняльні переваги щодо продукту П, а країна Б – продукту К, що і відбивають лінії їхніх виробничих можливостей *СВ*. Використовуючи переваги міжнародної спеціалізації і торгівлі, країни А і Б можуть перевершити обсяги виробництва, обумовлені лініями їх внутрішніх виробничих можливостей, а саме: країна А пересувається з точки А на лінії внутрішніх виробничих можливо-

стей до точки A' на лінії торгових можливостей $C'W$, а країна Б – відповідно з точки B до точки B' на лінії торгових можливостей $C'W$.

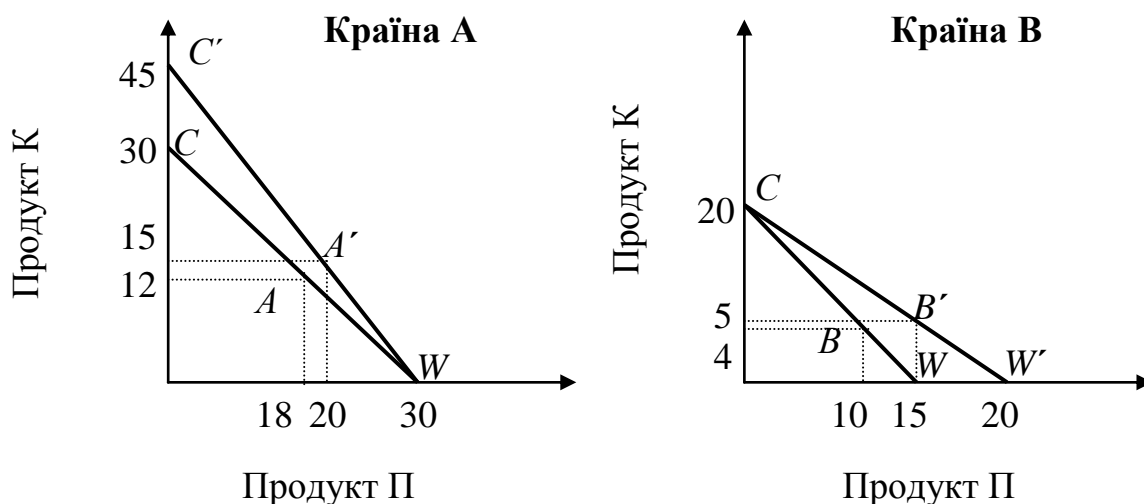

Рисунок 20.1 – Зростання споживання в результаті торгівлі

У результаті спеціалізації і торгівлі країни і світове господарство одержують вигоду, що полягає, з одного боку, у зниженні витрат на виробництво за рахунок більш ефективного розміщення ресурсів і, з іншого боку, у збільшенні споживання.

2. Свобода торгівлі і протекціонізм

Як уже відзначалося, міжнародна торгівля піддається державному регулюванню. У залежності від масштабів втручання держави в міжнародну торгівлю розрізняють протекціоністську торгову політику і політику вільної торгівлі. **Свобода торгівлі** – це політика мінімального державного втручання в зовнішню торгівлю, що розвивається на основі вільних ринкових сил попиту та пропозиції. **Протекціонізм** – це державна політика захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції шляхом використання тарифних і нетарифних інструментів торгової політики.

Політика вільної торгівлі дозволяє реалізувати принцип порівняльних переваг, використовувати переваги міжнародної спеціалізації і торгівлі. Незважаючи на це, у дійсності міжнародна торгівля здійснюється з торговими обмеженнями, основними видами яких є:

1) **мито (тариф)** – податок, що підлягає сплаті при ввозі-вивозі товару на територію країни;

2) **квота** – кількісна міра обмеження експорту чи імпорту товару визначеною кількістю чи грошовою сумою на визначений проміжок часу;

3) **ліцензування** – регулювання зовнішньої торгівлі через дозволи, що видаються державними органами на експорт чи імпорт у встановлених кількостях на визначений проміжок часу;

4) **«добровільне» обмеження експорту** – кількісне обмеження експорту, засноване на зобов'язанні торгового партнера обмежити обсяг свого експорту у визначені країни;

5) **внутрішня субсидія** – фінансовий метод торгової політики і дискримінації проти імпорту, що передбачає бюджетне фінансування виробництва усередині країни товарів, що конкурують з імпортними;

б) **експортна субсидія** – фінансовий метод торгової політики, що передбачає бюджетні виплати національним експортерам і дозволяє підвищувати конкурентноздатність експорту;

7) **демпінг** – фінансовий метод торгової політики, що представляє собою просування товарів на зовнішній ринок за рахунок зниження експортних цін нижче нормального рівня цін, що існує в цих країнах;

8) **експортне кредитування** – фінансовий метод торгової політики, що полягає у фінансовому стимулюванні державою розвитку експорту;

9) **приховані методи торгової політики** – вимоги про дотримання національних стандартів, про одержання сертифікатів якості імпортової продукції, внутрішні податки і збори.

Розглянемо наслідки торгових обмежень на прикладі імпортного мита (тарифу). Мито виконує наступні функції: фіскальну, тому що воно є однією зі статей доходної частини державного бюджету; протекціоністську (захисну), тому що воно є інструментом огороження місцевих виробників від іноземної конкуренції. Рисунок 20.2. характеризує економічні наслідки введення тарифу.

До початку торгівлі. Лінія S_d – графік внутрішньої пропозиції, лінія D_d – графік внутрішнього попиту. Країна виробляє і споживає товар у точці E , тобто Q_3 товару за ціною P_d .

При свободі торгівлі. Світова ціна на товар (P_w) нижче, ніж внутрішня ціна. Світові постачання товару необмежені за ціною P_w . Крива пропозиції представлена лінією S_{d+w} . Рівновага буде досягнута у точці F , у якій обсяг попиту складе Q_5 , пропозиції Q_1 . Q_1Q_5 товару імпортується. Внутрішня ціна товару упала з P_d до P_w , місцеві виробники продають на Q_3Q_1 товару менше,

ніж до торгівлі.

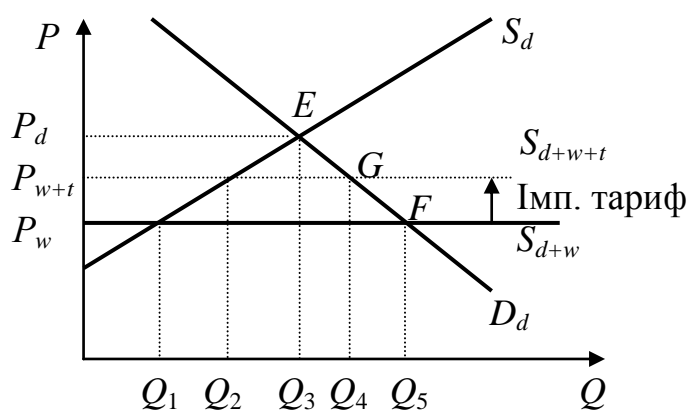

Рисунок 20.2 – Вплив тарифу на економіку країни

Після введення тарифу. Внутрішня ціна імпортного товару зростає на розмір мита з P_w до P_{w+t} . Крива пропозиції пересувається вгору на рівень S_{d+w+t} . Рівновага досягається в точці G , у якій внутрішнє виробництво збільшується на Q_1Q_2 , а внутрішнє споживання падає на Q_5Q_4 . Імпорт скорочується з Q_1Q_5 до Q_2Q_4 .

Економічні наслідки тарифів такі:

1) у результаті обкладання імпорту митом відбувається збільшення доходів бюджету; останні є перерозподіленими від споживачів на користь держави;

2) відбувається перерозподіл доходів від споживачів до вітчизняних виробників продукції, що конкурує з імпортом;

3) виникає необхідність внутрішнього виробництва під захистом тарифу додаткової кількості товарів при більш високих витратах, при цьому задіюються ресурси, спеціально не призначені для виробництва даного товару, що підвищує витрати виробництва і знижує його ефективність;

4) скорочується споживання товару в результаті росту його ціни на внутрішньому ринку.

Крім того, тариф на імпорт безпосередньо підриває експорт країни, веде до скорочення загального рівня зайнятості й у кінцевому рахунку веде до згортання більш ефективних галузей і експансії неефективних. Таким чином, незважаючи на те, що тариф сприяє захисту молодих галузей, стимулює вітчизняне виробництво, є джерелом бюджетних доходів, він негативно впливає на економіку країни, а саме: сповільнює економічне зростання, збільшує податковий тягар на споживачів, сприяє розвитку неефектив-

них галузей.

З урахуванням даних обставин країни прагнуть лібералізувати міжнародну торгівлю. Рішенню даної проблеми сприяє діяльність Світової організації торгівлі (WTO) і інших міжнародних економічних організацій.

Україна є учасником міжнародних торгових відносин. Її основними торговими партнерами є країни СНД, а також США, Німеччина, Італія, Туреччина. Слід зазначити, що не зважаючи на те, що Україна приймає все більш активну роль в міжнародній торгівлі, структура експорту й імпорту залишається несприятливою: в експорті переважає металопродукція, в імпорті - енергоносії, машини й устаткування, що несприятливо позначається на подальшому розвитку країни. Тому варто проводити заходи, що сприяли б розвитку національного виробництва з високим рівнем технологій, здатних випускати конкурентноспроможну продукцію.

3. Переміщення факторів виробництва

Для сучасного світового господарства характерним є не тільки переміщення товарів і послуг між країнами, але й переміщення факторів виробництва – капіталу, робочої сили, технологій. Термін «**міжнародний рух капіталу**» застосовується для позначення, головним чином, фінансових потоків кредиту і зобов'язань. Це міжнародне переміщення фінансових вимог, потоки між кредиторами і позичальниками в різних країнах чи фінансові потоки між власниками і підприємствами, якими вони володіють за кордоном. Кредитори чи власники передають позичальникам чи закордонним філіям гроші для використання в сьогоднішній обмін на зобов'язання чи акції, що забезпечують їм одержання в майбутньому відсотка чи дивіденду.

Міжнародні потоки капіталу класифікуються в такий спосіб:

1) по джерелах походження:

– офіційний капітал – кошти з державного бюджету, що переміщуються за кордон за рішенням урядів, міжурядових організацій (державні позики, позички, кредити МВФ, Світового банку);

– приватний капітал – кошти приватних фірм, банків (інвестиції приватних фірм, міжбанківське кредитування);

2) по характеру використання:

– підприємницький капітал – кошти, які вкладені у виробництво з метою одержання прибутку;

– позичковий – той, що дається в борг з метою одержання відсотка;

3) по терміну вкладення:

– середньостроковий і довгостроковий – вкладення більш ніж на 1 рік;

– короткостроковий – вкладення на термін менш року;

4) по меті вкладення:

– прямі інвестиції – вкладення, що забезпечують контроль інвестора над даним об'єктом;

– портфельні інвестиції – вкладення капіталу в іноземні цінні папери, що не дають інвестору права контролю над об'єктом інвестування.

Особливої уваги заслуговує розподіл капіталу на прямі і портфельні інвестиції, тому що на них засновані різні міжнародні форми виробництва. Швидкими темпами розвиваються, у тому числі, і транснаціональні корпорації (ТНК), що засновані на прямому інвестуванні. Основною причиною прямих іноземних інвестицій є прагнення розмістити капітал у тій країні і тій галузі, у якій він принесе максимальний прибуток. При різній прибутковості капіталу в країнах він буде переміщуватись з країни з низькою прибутковістю до країни, в якій прибутковість вище. Наслідки прямих іноземних інвестицій наступні. Сукупний обсяг виробництва, вироблений за допомогою капіталу, що залишився в країні-експортері і інвестованого в країну – імпортера, збільшиться за рахунок більш продуктивного використання капіталу. У той же час у країні-імпортері відбувається розширення внутрішнього виробництва як за рахунок власного капіталу, так й інвестованого. При цьому прибутковість капіталу в країні експортері збільшиться, у країні-імпортері зменшиться. У цілому міжнародне переміщення капіталу позитивно впливає на світову економіку, приводить до збільшення сукупного світового виробництва за рахунок більш ефективного перерозподілу і використання факторів виробництва.

Головна причина портфельних інвестицій – прагнення розмістити капітал у тій країні й у таких цінних паперах, у яких він буде приносити максимальний прибуток. Портфельні інвестиції також позитивно впливають на світове господарство. Слід зазначити, що світові інвестиційні процеси інтенсифікуються, причому основні потоки і прямих, і портфельних інвестицій приходяться на розвинуті країни, але портфельні інвестиції зростають більш швидкими темпами, ніж прямі.

Україна усе більше залучається до світових інвестиційних процесів.

Слід зазначити зростання обсягів інвестицій у національне господарство переважно за рахунок портфельних інвестицій. Основними інвесторами є США, Німеччина, Нідерланди, Велика Британія, Ліхтенштейн. Незважаючи на зростання обсягів інвестицій, відчувається їх недостатність. Головними перешкодами на шляху залучення інвестицій є політична й економічна нестабільність, недосконала законодавча база, непродумана податкова політика.

Важливе значення для світової економіки має міграція робочої сили. Під **міграцією робочої сили** розуміють переселення працездатного населення з одних держав в інші більш ніж на один рік. Основною причиною міграції робочої сили є різний рівень оплати праці в країнах. Робоча сила переміщується з країни з більш низьким рівнем оплати праці в країну з більш високим рівнем, приводячи до вирівнювання рівнів зарплати в двох країнах. При цьому наслідки міграції робочої сили неоднозначні. З одного боку, у країні – експортері робочої сили програють підприємці і споживачі. Програє держава, тому що втрати в зв'язку з відсутністю майбутніх податкових надходжень від мігрантів переважають виграш, одержуваний у результаті скорочення суспільних благ і послуг, що припадають на них, оскільки немає віддачі (вона здійснюється в країні-імпортері) від тієї групи мігрантів, що одержала освіту за рахунок платників податків. Крім того, країна втрачає, якщо відбувається відтік висококваліфікованої робочої сили («витік мозків»), що приводить до зниження технологічного потенціалу країн-експортерів, їхнього загального наукового і культурного рівня. Дана проблема характерна для країн з нестабільною економікою, що не здатні створити умови для реалізації здібностей працівників і забезпечити їм відповідний рівень оплати праці. З іншого боку, країна, що експортує робочу силу, одержує перекази частини доходів емігрантів. Відтік робочої сили за кордон підвищує загальний рівень оплати праці, що підвищує рівень добробуту трудящих. В умовах надмірності робочої сили вивіз її дозволяє знизити безробіття.

У країні – імпортері робочої сили, з одного боку, виграють підприємці і споживачі, виграє держава, особливо при в'їзді висококваліфікованої робочої сили, але, з іншого боку, держава тепер несе витрати по соціальному забезпеченню робочої сили, що прибула. У країні знижується загальний рівень оплати праці, що негативно позначається на добробуті працівників. Крім того, приплив робочої сили з-за кордону може ускладнити проблему

зайнятості.

У цілому сукупний обсяг світового виробництва зростає за рахунок більш ефективного використання трудових ресурсів. Крім того, міграція веде до міжнародного переносу знань, що позитивно впливає на світове господарство.

Ще однією формою міжнародних економічних відносин, прямо пов'язаною з НТП, є міжнародна передача технологій, що може розглядатися і як звичайна міжнародна торгівля, але дуже специфічним товаром, і як міжнародне переміщення фактора виробництва. Міжнародне переміщення технологій пов'язане з відмінностями в рівні розвитку НТП в окремих країнах, у забезпеченості працею і капіталом, ресурсами знань. Воно може здійснюватися в «чистому» виді (торгівля патентами, ліцензіями, «ноу-хау») і у виді торгівлі технологічно ємними товарами.

Зміна технології з часом впливає на міжнародну торгівлю. Це можна простежити за допомогою теорії циклу життя товару, відповідно до якого деякі країни спеціалізуються на виробництві й експорті технологічно нових товарів, одержуючи при цьому динамічні порівняльні переваги перед іншими країнами, тоді як інші – на виробництві уже відомих товарів. Проілюструємо дану теорію графічно. На рис. 20.3 представлений цикл життя товару, причому країна *A* є країною – розроблювачем, країна *B* – імітатором, *C* – споживання товару, *Y* – виробництво.

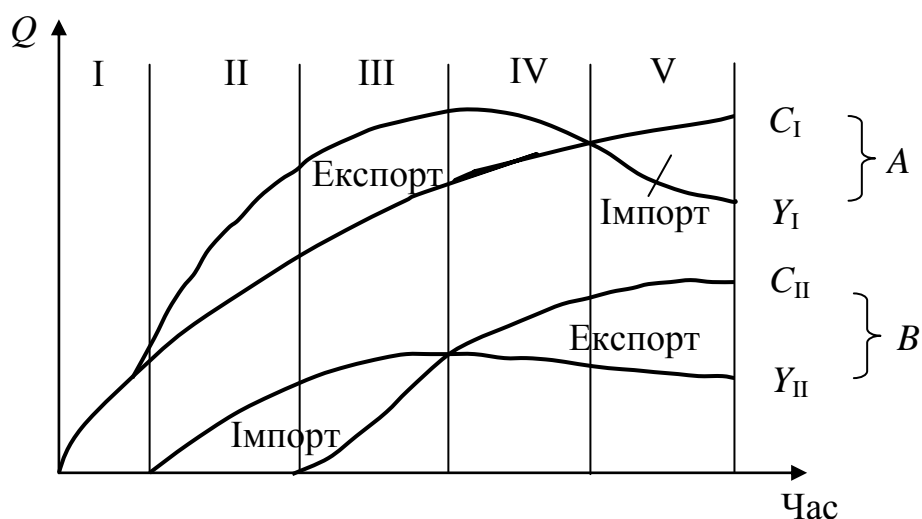

Рисунок 20.3 – Цикл життя товару в міжнародній торгівлі

Відповідно до теорії товар проходить п'ять стадій життя в міжнародній торгівлі:

стадія I – стадія нового продукту. Новий продукт виробляється і споживається тільки в країні – розроблювачі;

стадія II – стадія зростання продукту. Товар удосконалюється, зростає його продаж на внутрішньому ринку, починається експорт за кордон. Країна має тимчасову монополію у виробництві і торгівлі даним товаром;

стадія III – стадія зрілості товару. Недоцільно подальше виробництво тільки в країні-розроблювачі, ефективним є перенесення частини стандартизованого виробництва в інші країни, де вартість робочої сили значно нижче. Інші країни починають виробляти товар за ліцензією для свого внутрішнього ринку;

стадія IV – стадія падіння виробництва товару. Цінова конкуренція технологій призводить до того, що країна – імітатор починає поставляти товари не тільки на свій внутрішній ринок, але й на ринок країни, що розробила товар. Внутрішнє виробництво в країні – розроблювачі падає й експорт припиняється;

стадія V – стадія припинення внутрішнього виробництва товару. Країна-розроблювач цілком припиняє своє внутрішнє виробництво і насичує свій ринок за рахунок імпорту.

Міжнародна передача технологій має істотне значення для світового господарства, оскільки сприяє проникненню новітніх досягнень НТП в усі країни.

Всі операції, що здійснює країна з іншими країнами світу, знаходять висвітлення в платіжному балансі. **Платіжний баланс** – статистичний звіт, у якому в систематичному виді наводяться сумарні дані про зовнішньоекономічні операції даної країни з іншими країнами світу за визначений період часу. Платіжний баланс має три складові частини: рахунок поточних операцій, рахунок руху капіталів і офіційні резерви. У рахунку поточних операцій враховуються операції, пов'язані з експортом-імпортом товарів, послуг, чисті доходи від інвестицій, чисті грошові перекази. Всі операції в сумі являють собою баланс по поточних операціях.

Складовою частиною балансу по поточним операціям є **торговий баланс**, що показує різницю між товарним експортом країни та її товарним імпортом. Якщо експорт перевищує імпорт, то утворюється позитивне сальдо торгового балансу, якщо імпорт перевищує експорт, то виникає негативне сальдо торгового балансу.

Рахунок руху капіталів відбиває потоки капіталу, пов'язані з купів-

лею-продажем матеріальних і фінансових активів, що мали місце у визначеному році. Приток капіталу в країну і відтік капіталу з країни в сумі складають баланс руху капіталів.

Баланс по поточних операціях і баланс руху капіталів взаємозалежні. Вони є відображенням один одного. Дефіцит платіжного балансу по поточних операціях фінансується в основному чистим притоком капіталу за рахунок руху капіталів. І навпаки, актив поточного платіжного балансу країни супроводжується чистим відтоком капіталу.

У кожній країні існують офіційні резерви, тобто запаси іноземної валюти, що використовуються для врегулювання незбалансованості платіжного балансу по поточних операціях і руху капіталів. До офіційних резервних активів відносяться монетарне золото, спеціальні права запозичення (СДР), резервна позиція в МВФ, іноземна валюта, іноземні офіційні активи. Якщо баланс по поточним операціям і руху капіталів зводиться з дефіцитом, то Центральний банк продає іноземну валюту із своїх резервів, якщо сальдо позитивно, то відбувається купівля іноземної валюти. Дефіцит платіжного балансу в точності дорівнює чистим продажам іноземної валюти Центральним банком. І навпаки, позитивне сальдо платіжного балансу буде в точності дорівнювати чистим закупівлям іноземної валюти Центральним банком.

Таким чином, всі три складові частини платіжного балансу – рахунки поточних операцій, руху капіталів і офіційні резерви в сумі повинні складати нуль. У протилежному випадку мають місце дефіцити чи активи платіжного балансу.

4. Міжнародні валютні відносини і валютні системи

Міжнародна валютно–фінансова система – закріплена в міжнародних угодах форма організації валютно-фінансових відносин, що функціонують самостійно чи обслуговують міжнародний рух товарів і факторів виробництва. Валютно-фінансова система опосереднює зв'язки між окремими суб'єктами у світовій економіці і сприяє розвитку міжнародної торгівлі і руху факторів виробництва.

Валютно-фінансова система складається з двох груп елементів – валютних і фінансових. До першої відносяться національні валюти, умови їх взаємної конвертованості і оборотності, валютний паритет, валютний курс і

механізми його регулювання; до другої – міжнародні фінансові ринки і механізми торгівлі конкретними фінансовими інструментами. Самостійним елементом валютно-фінансової системи є міжнародні розрахунки.

Під **валютою** розуміється будь-який товар, здатний виконувати функцію засобу обміну на міжнародній арені. Розрізняють національну валюту, іноземну валюту, резервну валюту, вільно використовувану валюту, тверду валюту.

Однією з найважливіших характеристик валюти є її **конвертованість**, під якою розуміється здатність вільного обміну національної валюти на іноземну і використання іноземної валюти в угодах з реальними і фінансовими активами. Розрізняють конвертованість по поточних операціях, конвертованість по капітальних операціях, повну конвертованість, внутрішню конвертованість, зовнішню конвертованість.

Валютні системи еволюціонували тривалий час. Їх класифікація заснована на тім, який актив визнається резервним. За цим критерієм виділяються системи золотого, золотодев'язного і дев'язного стандарту.

Золотий стандарт (з 1880 р. до 1914 р. і з 1925 р. до 1931р.) – міжнародна валютна система, заснована на офіційному закріпленні країнами золотого змісту в одиниці національної валюти з зобов'язанням центральних банків купувати і продавати національну валюту в обмін на золото. Валютні курси були фіксованими, що називалося монетним паритетом. Курси могли коливатися навколо монетного паритету, у рамках золотих крапок, якщо валютний курс виходив за рамки золотих крапок, то відбувався перелив золота з країни в країну, що повертало курс на місце. Країни не могли контролювати грошову масу, що викликало процеси макроекономічної нестабільності. Дефіцит платіжного балансу покривався золотом і переливом короткострокового капіталу. Криза 30-х років, одержавлення золотого запасу, девальвація валют, збільшення торгових обмежень, у результаті чого міжнародна торгівля скоротилася майже вдвічі, привели до розпаду системи золотого стандарту.

Золотодев'язний стандарт (1944–1971 рр.) – міжнародна валютна система, заснована на офіційно установлених фіксованих паритетах валют до долара США, що був конвертованим у золото за фіксованим курсом. Функціонування даної системи пов'язано з діяльністю Міжнародного валютного фонду (МВФ), на який були покладені функції керування. Основними елементами цієї, Бреттон-Вудської, валютної системи є наступні:

- введення уніфікованої системи валютних курсів з офіційно зафіксованим курсом валюти до золота чи іншої валюти;
- установлення паритету валют до золота або прямо, або через золотий зміст долара США, зафіксований на 01.07.1944 р. у розмірі 0,88571 г золота за 1 дол., чи 35 дол. за унцію;
- забезпечення конвертованості двох резервних валют – долара США і фунта стерлінгів – у золото за офіційним курсом;
- підтримка курсів усіх валют у межах 1 % відхилення від паритету;
- одержання згоди МВФ на будь-яку зміну курсу, що перевищує 10 % відхилення від паритету.

Система фіксованих курсів функціонувала успішно приблизно до 60-х років. Однак пізніше, унаслідок зміни конкурентних позицій окремих країн, дефіциту платіжного балансу в країнах з резервною валютою, ця система стала менше відповідати потребам світової економіки. У 1971 р. США офіційно припинили конвертувати долари в золото за офіційним курсом. Бреттон-Вудська система розпалася.

Сучасна валютна система (з 1978р.) – це девізна система з комбінацією фіксованих і плаваючих курсів, регульована на двосторонній і багатосторонній основі.

Основні риси сучасної валютної системи:

- країни можуть використовувати будь-яку систему валютного курсу за своїм вибором – фіксованого чи плаваючого;
- МВФ повинний здійснювати твердий нагляд за розвитком валютних курсів і угодами про їх встановлення;
- скасовано офіційну ціну золота і воно перестало відігравати роль офіційного засобу платежу між МВФ і його членами;
- створено спеціальні права запозичення (СДР) як додатковий резервний актив у міжнародній валютній системі.

Одним з елементів валютно-фінансової системи є валютний курс. **Валютний курс** – це ціна одиниці національної валюти, виражена в одиницях іноземної валюти.

Види валютних курсів:

- **фіксований** – офіційно встановлене співвідношення між національними валютами, що допускає тимчасове відхилення від нього в ту чи іншу сторону не більше ніж на 2,25 %;
- **обмежено гнучкий** – офіційно встановлене співвідношення між

національними валютами, що допускає невеликі коливання валютного курсу відповідно до встановлених правил;

– **плаваючий курс** – вільно змінюється під впливом попиту та пропозиції, на який держава може за певних умов впливати шляхом валютних інтервенцій.

Економічний зміст зміни валютного курсу за режимом плаваючого і фіксованого валютного курсу різний. Якщо країна дотримується режиму плаваючого валютного курсу, то його зміна відбувається як результат простої взаємодії ринкових сил попиту та пропозиції. У результаті національна валюта може або знецінитися, що означає одночасне подорожчання іноземної валюти, або подорожчати, що означає одночасне знецінення іноземної валюти (рис. 20.4).

Якщо при постійній пропозиції валюти попит на неї зріс, то крива попиту пересунеться на рівень $D'_\$$. Виниклий дефіцит попиту на іноземну валюту в розмірі AB пересуває баланс попиту та пропозиції в крапку A' , що означає зростання її курсу до E' . Аналогічно падіння попиту на іноземну валюту приводить до переміщення кривої попиту на рівень $D''_\$$. Виникає надлишок пропозиції іноземної валюти в розмірі AC , баланс устанавлюється на більш низькому рівні A'' , що означає падіння валютного курсу до E'' . Аналогічні ефекти виникають при постійному попиті на валюту, але при зміні пропозиції.

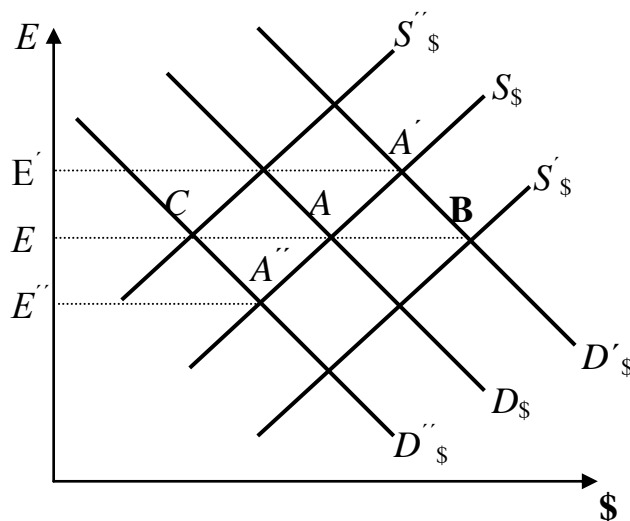

Рисунок 20.4 – Адаптація плаваючого валютного курсу

У випадку фіксованого режиму валютного курсу його адаптація відбувається інакше (рис. 20.5.).

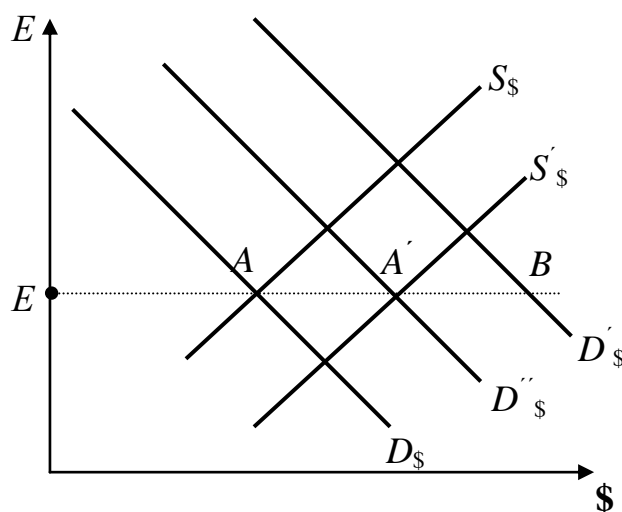

Рисунок 20.5 – Адаптація при фіксованому валютному курсі

Наприклад, при рості попиту на іноземну валюту (крива попиту пересувається на рівень $D'_\$_$) центральний банк продає іноземну валюту зі своїх резервів для утримання курсу на колишньому рівні (крива пропозиції пересувається в сторону $S'_\$_$). Одночасно відбувається скорочення обсягу національної валюти, що знаходиться в обігу. Зменшення грошової маси означає скорочення витрат, у тому числі і на імпорт. Це зменшує попит на валюту. У результаті крива попиту D' поступово пересувається назад до рівня D'' . Процес адаптації відбувається доти, доки курс не відновиться на колишньому рівні E .

Фактори, що впливають на валютний курс.

1. Зміни в смаках споживачів. Якщо споживачі стали віддавати перевагу товарам іншої країни, то попит на іноземну валюту і, відповідно, її валютний курс зросте.

2. Відносна зміна цін. Якщо рівень внутрішніх цін підвищиться, а в іншій країні залишиться незмінним, то споживачі стануть віддавати перевагу товарам іншої країни, що підвищить попит на іноземну валюту і курс іноземної валюти підвищиться.

3. Відносні зміни в доходах. Якщо ріст національного доходу однієї країни випереджає ріст цього показника в інших країнах, то курс її валюти знизиться.

4. Відносні реальні процентні ставки. Якщо реальні процентні ставки

в країні підвищуються, то й курс її валюти підвищується.

Зміна курсів валют безпосередньо і неоднаково впливає на вартість товарів у міжнародній торгівлі і вартість інвестицій, що виражені в цих валютах. Падіння курсу національної валюти призводить до зниження цін національних товарів на світовому ринку, виражених в іноземній валюті, що сприяє росту експорту. Ціни ж на іноземні товари, виражені в національній валюті, стають вище, у результаті чого імпорт скорочується. У результаті падіння курсу національні активи і цінні папери дешевшають і стають більш привабливими для іноземних інвесторів, що приводить до збільшення припливу капіталу з-за кордону. Підвищення курсу національної валюти приводить до зворотних ефектів.

Міжнародні валютні відносини на сучасному етапі характеризуються складністю, суперечливістю та водночас поглибленням координації економічної політики держав. Координація валютно-фінансової політики здійснюється і на рівні держав, і в межах міждержавних організацій, провідне місце серед яких займають Міжнародний валютний фонд (МВФ) і група Всесвітнього банку – Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) і три його філії – Міжнародна асоціація розвитку (МАР), Міжнародна фінансова корпорація (МФК) і Багатостороннє інвестиційно–гарантійне агентство (БІГА). Міжнародні валютно-фінансові і банківські організації регулюють валютно-фінансові відносини, забезпечують ефективне функціонування валютно-фінансової сфери, сприяють співробітництву між країнами. Крім того, у даний час зростає їх роль у сфері аналізу й узагальнення інформації про тенденції розвитку, розробці рекомендацій з найважливіших проблем світового господарства.

На сучасному етапі розвитку світового господарства зростає значення регіональних валютно-фінансових і кредитних організацій, таких як Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), Європейський інвестиційний банк (ЄІБ).

Основні поняття

Принцип порівняльних переваг	comparative advantage principle
свобода торгівлі	free trade
протекціонізм	protectionism

«витік мозків»	"brain drain"
прямі зарубіжні інвестиції	foreign direct investments
торговий баланс	balance of trade
платіжний баланс	balance of payments
валютна система	exchange system
валютний курс	rate of exchange

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Яке з перелічених нижче співвідношень витрат під час відсутності зовнішньої торгівлі є визначальним для налагодження взаємовигідних зовнішньоторговельних відносин:

- а) співвідношення витрат на виробництво товару А в даній країні й за рубежом;
- б) співвідношення витрат на виробництво товару А и товару Б у даній країні;
- в) співвідношення витрат на виробництво товару А, виражених в одиницях товару Б, у даній країні й за рубежом;
- г) всі відповіді вірні.

2. Чому галузі, що конкурують з імпортом, виступають проти вільної зовнішньої торгівлі:

- а) їм доведеться підвищити ефективність виробництва, щоб залишатись конкурентноздатними;
- б) вони втрачають обсяг продажу тим споживачам, які бажають купувати імпортну продукцію;
- в) вони будуть змушені продавати свою продукцію за нижчими цінами, тому що конкуренція загострюється;
- г) всі відповіді вірні.

3. Імпортний тариф рівнозначний:

- а) податку на споживання;
- б) податку на споживання й субсидії на виробництво товарів, які конкурують із імпортом;
- в) податку на споживання й податку на виробництво;
- г) всі відповіді невірні.

4. «Добровільне обмеження експорту передбачає:

- а) введення експортних зборів експортером;
- б) квотування експорту експортером;
- в) квотування імпорту імпортером;
- г) квотування імпорту експортером.

5. Міжнародне переміщення капталу в світовому масштабі приведе до:

- а) стабілізації обсягів виробництва;
- б) збільшення обсягів виробництва;
- в) зменшення обсягів виробництва;
- г) зниження темпів економічного росту.

6. В результаті міжнародної міграції робочої сили (за інших рівних умов):

- а) робочі, що залишились в країні еміграції, і підприємці в приймаючій країні отримують чистий економічний вигаш;
- б) підприємці в країні еміграції і робочі в приймаючій країні отримують чистий економічний вигаш;
- в) робочі, що залишились в країні еміграції, і робочі в приймаючій країні отримують чистий економічний вигаш;
- г) підприємці і в країні еміграції, і в приймаючій країні отримують чистий економічний вигаш.

7. Що з нижче перерахованого сприяє підвищенню обмінного курсу національної валюти (за інших рівних умов):

- а) зниження процентних ставок у даній країні;
- б) підвищення в даній країні рівня цін;
- в) підвищення в даній країні рівня продуктивності праці;
- г) підвищення в даній країні ставок номінальної заробітної плати.

8. Якщо Центральний банк продає офіційні валютні резерви на валютному ринку для підтримки фіксованого рівня валютного курсу, то:

- а) курс національної валюти зафіксований на рівні нижче його рівноважного значення;
- б) курс національної валюти зафіксований на рівні вище його рівноважного значення;
- в) платіжний баланс офіційних розрахунків зводиться до позитивного сальдо;
- г) не можна сказати нічого певного.

9. Зниження курсу національної валюти спричиняє:

- а) зниження ціни експорту й імпорту;
  - б) збільшення ціни експорту й імпорту;
  - в) зниження ціни експорту і збільшення ціни імпорту;
  - г) збільшення ціни експорту і зменшення ціни імпорту.
10. Дефіцит платіжного балансу може бути профінансований:
- а) за допомогою девальвації валюти;
  - б) шляхом збільшення зовнішньої заборгованості;
  - в) використання (витрати) резервів іноземної валюти;
  - г) відповіді б) і в) вірні.

Вправа 2. Виконайте завдання.

1. Що собою представляє міжнародна торгівля? В чому її причини і особливості? Розкрийте значення зовнішньої торгівлі для України.
2. В чому полягає теорія порівняльних переваг? Розкрийте її значення.
3. В чому різниця політики вільної торгівлі і протекціонізму? Назвіть відомі вам торгові бар'єри і опишіть їх наслідки.
4. Розкрийте причини, наслідки, значення міжнародного руху факторів виробництва. Наскільки Україна залучена до цих процесів і який їх вплив на національну економіку?
5. Що собою представляє валютно-фінансова система? Які її елементи? Розкрийте відмінності систем золотого, золотодевізного стандарту і сучасної валютно-фінансової системи.
6. Виявіть недоліки і переваги систем фіксованого і плаваючого валютного курсу. Який режим валютного курсу є оптимальним для нашої країни?
7. В США долар коштує 0,7 євро. Той же долар може бути проданий за 5,5 українських гривень. Який валютний курс євро відносно української гривні.

Література

1. А. Бондаренко. Какие современные мировые валюты можно считать мировыми? // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №9. – С.48–52.
2. Губайдуллина. Прямые иностранные инвестиции, деятельность

ТНК и глобализация // Мировая экономика и международные отношения. – 2003. – №2. – С. 42–47.

3. Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. – М., 1998. – 1 ч. Гл. 3, 6, 7, 9, 10, 11. – 2 ч. Гл. 1, 2, 4.

4. Макконнелл К., Брю С. Экономикс. – М., 1992. – Т.2. Гл.39, 40.

5. Миклашевская Н.А., Холопов А.В. Международная экономика. – М., 1998. – Гл. 1–8.

6. Основы экономической теории: Учебник / Под общ. ред. С.В. Мо-черного. – К., 2000. – Гл. 25, 26.

7. А.Холопов. Валютный курс как инструмент макроэкономического регулирования // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – №12. – С. 25–33.

8. Экономическая теория / Под ред. А.И. Добрынина, Л.С. Тарасевича: Учебник для вузов. – СПб, 1997. – Гл. 26, 27.

9. Экономическая теория: Учебник / Под общ. ред. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлёвой, Л.С. Тарасевича – М., 2000. – Гл. 30, 31.

Глава 21. ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

1. Сутність та фактори глобалізації

Останнім часом одним з найважливіших процесів в світі, що роблять значний вплив на подальші перспективи розвитку всього людства, стала **глобалізація**. Їй присвячені десятки конференцій і симпозіумів, сотні книг, тисячі статей. Про неї говорять і сперечаються учені, політики, бізнесмени, релігійні діячі, люди мистецтва, журналісти.

Термін «**глобалізація**» вперше був введений в науковий обіг Т. Леви-том в 1983 р. Він визначив «глобалізацію» як феномен злиття ринків окремих продуктів в процесі діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК). Американський учений І. Валлерстайн визначає **глобалізацію** («світ-економіку») як системне утворення з єдиним розподілом праці і множиною культур. **Глобалізація** виявляється у зростанні міжнародної торгівлі й інвестицій, небаченій до цього диверсифікації світових фінансових ринків і ринків робочої сили, значному підвищенні ролі ТНК у світогосподарських процесах, загостренні глобальної конкуренції, появі систем глобального, стратегічного менеджменту.

На початку XXI століття глобалізація стала, мабуть, найголовнішою тенденцією в розвитку світової економіки. При цьому роль глобалізації в житті людства не обмежена тільки зміною структури економіки – її прояви ми випробовуємо на собі і в соціальній, і в культурній сфері.

Глобалізація – це загальний термін, який означає все більш складний комплекс трансграничних взаємодій між фізичними особами, підприємствами, інститутами і ринками, який виявляється в розширенні потоків товарів, технологій і фінансових коштів, в неухильному зростанні і посиленні впливу міжнародних інститутів цивільного суспільства, в глобальній діяльності транснаціональних корпорацій, в значному розширенні масштабів трансграничних комунікаційних і інформаційних обмінів, перш за все через інтернет, в трансграничному перенесенні захворювань і екологічних наслідків і у все більшій інтернаціоналізації певних типів злочинної діяльності.

Також під глобалізацією можна розуміти поступове перетворення світового простору в єдину зону, де безперешкодно переміщуються капітали, товари, послуги, де вільно розповсюджуються ідеї і пересуваються їх носії, стимулюючи розвиток сучасних інститутів і шліфуючи механізми їх взаємодії. Глобалізація, таким чином, має на увазі утворення міжнародного правового і культурно-інформаційного поля, свого роду інфраструктури міжрегіональних, в т.ч. інформаційних, обмінів. Глобалізація зачіпає всі області суспільного життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку і вносить значні корективи до подальших перспектив розвитку всієї світової спільноти.

Проводять відмінності між поняттями "інтернаціоналізація" і "глобалізація" економіки. У першому випадку мова йде про посилення взаємозалежності окремих національних економік під впливом економічної інтеграції, при збереженні ключової ролі національної держави і відносної автономності національних економік. Глобалізація ж приводить до того, що національні економіки стають частиною єдиної світової економічної системи, тобто глобальної економіки. Якщо раніше, за образним висловом О. Неклесі, світова економіка була полем, на якому діяли суверенні держави, то в умовах глобалізації вона перетворюється на самостійний суб'єкт, що діє на полі суверенних держав. Це означає, по-перше, вихід діяльності національних економічних суб'єктів за рамки національно-державних об'єднань. По-друге, на глобальний рівень піднімаються "приватні" економічні проблеми - розвиток економічної ситуації і процесів в окремих країнах впливає на інші

держави. По-третє, стає актуальною загальносвітова координація національної економічної політики різних держав як умови стабільності світової економічної системи.

Глобалізація - це процес, тому їй характерна нерівномірність розвитку: вона може призупинятися, прориватися на якісно новий рівень, по-різному впливати на різні країни. Цей процес є об'єктивним, обумовленим новим етапом розвитку світової економічної системи, але він схильний до значного впливу суб'єктивних сил: окремих держав, транснаціональних компаній, міжнародних інститутів. Поширено сприйняття глобалізації, як процесу вигідного, перш за все, США і низці розвинених країн. Тому глобалізація часто розглядається як "американізація" або "вестернізація" світової економіки.

Темпи глобалізації стрімко розвинулися в останні два-три десятиліття, що було детерміноване дією ряду сукупності **глобальних факторів**. Серед них:

- науково-технічний прогрес, революція в інформаційних технологіях;
- розвиток міжнародної інфраструктури, нових поколінь транспорту і зв'язку;
- поглиблення міжнародного поділу праці, подальший розвиток інтернаціоналізації виробництва;
- геоекономічні та геополітичні трансформації, пов'язані із розпадом соціалістичної системи та посиленням ринкової уніфікації сучасного світу;
- послаблення ролі традицій, соціальних зв'язків і звичаїв, інтернаціоналізація освіти, культурного простору тощо.

Глобальні проблеми – проблеми, пов'язані з природно-антропогенними явищами, що виникли у процесі розвитку сучасної цивілізації і мають загальнопланетарний характер як за своїми масштабами та значенням, так і за способами вирішення. Вони класифікуються таким чином:

- 1) проблеми взаємодії природи і суспільства (забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством, збереження навколишнього природного середовища, раціональне використання ресурсів Світового океану, мирне освоєння космічного простору тощо);

2) проблеми суспільних взаємовідносин (відвернення світової термоядерної війни та забезпечення миру, подолання економічної відсталості частини регіонів та країн світу; недопущення регіональних та міжнародних конфліктів; роззброєння і конверсія тощо);

3) проблеми розвитку людини та забезпечення її майбутнього (присотування людини до умов природного і соціального середовища, що змінюється під впливом НТП, подолання епідемій, тяжких захворювань (СНІДу, наркоманії тощо), боротьба з міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, проблеми демократизації та охорони прав людини тощо).

В сучасних умовах сформовані такі основні форми міжнародного співробітництва у розв'язанні глобальних проблем:

- здійснення спільних проектів і програм по ліквідації зон економічного лиха;
- встановлення уніфікованих норм та правил природокористування;
- роззброєння і конверсія;
- виділення кредитів та допомога країнам, що розвиваються у вирішенні проблем злиднів, голоду, хвороб, неграмотності;
- загальнопланетарні та регіональні угоди під егідою ООН та інших міжнародних організацій тощо.

2. Наслідки та прояви глобалізації

Глобалізація зачіпає всі області суспільного життя, включаючи економіку, політику, міжнародні відносини, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку і вносить значні корективи до подальших перспектив розвитку всієї світової спільноти. Головними проявами глобалізації є: **лібералізація торгівлі, фінансових потоків, технічний прогрес, трансформація політичної системи, зростання мобільності населення.**

Лібералізація ринку закладена в самій суті ринкового господарства. Сучасна форма лібералізації – зовнішньоекономічна лібералізація – характеризується високою інтенсивністю економічної конкуренції, розвитку ринкових інститутів і інститутів соціальної інфраструктури, високим ступенем індустріалізації, зниженням частки державного сектора, стійкістю економіки на макрорівні. Відмінності між країнами в рівні розвитку ринкової системи визначають багато в чому ступінь їх готовності до зовнішньої лібералізації і зниження впливу держави на економічні процеси.

Тим часом, політика лібералізації приводить до руйнування національних бар'єрів з метою більшої відвертості і інтеграції країн в світові ринки. Бар'єри усуваються в сферах фінансів і фінансових ринків, торгівлі і прямих іноземних інвестицій. У розвинених країнах основна маса торгових бар'єрів доводиться на такі галузі, як сільське господарство, текстиль і деякі промислові товари. У країнах, що розвиваються, загальний рівень торгових бар'єрів залишається вищим. Беручи до уваги, що на долю країн, що розвиваються, доводиться тільки п'ята частина світової торгівлі, можна констатувати, що в результаті активної лібералізації торгівлі, торгові бар'єри за останні 50 років знизилися майже на 80 %.

Глобалізація фінансової системи пов'язана з фінансовою лібералізацією в розвинених країнах світу, відмовою від золотовалютного стандарту, жорсткою фіксацією курсів національних валют і розвалом Бреттонвудської валютної системи. Система плаваючих валютних курсів радикально змінила принципи функціонування міжнародної фінансової системи. Відбувся перехід від "організованої" системи врегулювання дефіцитів платіжних балансів окремих країн за рахунок кредитів, що надаються МВФ, до прямих запозичень міжнародної ліквідності на фінансових ринках. Почалася ера вільного переміщення капіталу. Фінансова сфера, під дією комунікаційних і обчислювальних технологій трансформувалося в світову, значно розширивши спектр галузей і окремих фінансових послуг і інструментів. Нові інформаційні і комунікаційні технології дозволяють оперувати одночасно практично на всіх світових біржах в режимі реального часу 24 години за добу, у багато разів збільшують швидкість переміщення капіталів. Завдяки електроніці з'явилися нові фінансові послуги і продукти.

Глобалізація в сферах фінансів і торгівлі доповнюється зростанням світових об'ємів прямих іноземних інвестицій. Враховуючи, що прямі іноземні інвестиції є основою міжнародного виробництва транснаціональних корпорацій, зростання інвестицій безпосередньо пов'язане із зростанням **глобалізації виробничої сфери**.

В той же час існує точка зору, що головним проявом глобалізації є не збільшення потоків прямих інвестицій або розширення торгового обміну, здійснюваних транснаціональними корпораціями, а розповсюдження ними уніфікованої практики і стандартів ведення бізнесу. Зокрема, цей процес супроводжується розповсюдженням американо-англосакської корпоративної культури, принципів організації виробництва, збуту, стандартів фінан-

сового обліку і звітності, торгових законів і прав інтелектуальної власності.

Справжній бум в **лібералізації інвестиційних режимів** країн почався в середині 80-х рр. (допуск іноземних інвесторів до приватизації, зниження податків, зняття обмежень з пайової участі іноземного капіталу, репатріації капіталу). Всього в 2000-их рр. заходи, направлені на поліпшення інвестиційного клімату, складають понад 90 % всіх регуляторних змін в інвестиційних режимах країн світу. Ці тренди на національному рівні доповнювалися і посилювалися укладанням двосторонніх і багатобічних інвестиційних угод.

Науково-технологічний прогрес глобалізує світову економіку через розвиток транспортних, комунікаційних і інформаційних технологій.

Розвиток транспорту привів до того, що значно прискорилися і стали дешевшими перевезення вантажів і пасажирів, скоротилася "економічна відстань" між країнами, які як би наблизилися один до одного. Найбільші зміни відбулися в авіаперевезеннях, які за винятком авіапошти не існували 50 років тому. Тепер для великого круга товарів авіаперевезення є найбільш швидким і рентабельним видом транспортування. Океанські і морські перевезення також стали менш витратними, скоротившись у вартості в 4–5 разів. Вартість наземних транспортних перевезень також знизилася, хоч і у меншій мірі в порівнянні з авіаперевезеннями.

Ключову роль в технологічному прогресі зіграло стрімке впровадження інформаційних технологій. Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій спричинило зниження вартості передачі звуку. Впровадження технологій цифрової обробки даних і конвергенція (інтеграція) засобів комунікацій і обчислювальної техніки дозволяє транспортувати величезні потоки інформації в найкоротші терміни за низькою вартістю.

Завдяки зниженню вартості міжнародних телефонних переговорів і зростаючої міжнародної діяльності, графік міжнародних телефонних переговорів в 2000 р. вперше перевищив відмітку в 100 млрд. хвилин. Широкого поширення набув Інтернет, в якому вже працює більше 250 млн. чол., причому ця цифра стрімко росте. Лідерами тут є – Швеція, Фінляндія, Норвегія, і країни Північної Америки – США і Канада. Зараз число користувачів Інтернетом перевищує 45 % всього населення Швеції, 40 % населення США і Канади. З впровадженням інформаційних технологій торгова сфера зазнає революційні зміни. Розвивається електронна комерція (e-commerce). E-commerce дозволяє суб'єктам, що знаходяться в різних кін-

цях світу, легко знаходити торгових партнерів як у сфері оптової, так і роздрібною торгівлі. Розвиток телекомунікацій значно вплинув на глобалізацію виробничої сфери. Наприклад, сьогодні дизайн нового комп'ютерного чіпа може бути здійснений в Силіконовій долині і переправлений для виробництва на фабрики в Південно-східній Азії. Завдяки розповсюдженню інтернету і комунікаційних технологій скандинавські країни практично повністю переорієнтували свої традиційні виробництва і інжиніринг на роботу у сфері інформаційних технологій. На сьогодні в Швеції і Фінляндії знаходяться дві найкрупніші компанії по виробництву мобільних телефонів - Ericsson і Nokia. Це дозволило цим двом країнам зайняти третє і п'яте місце в Індексі найбільш глобалізованих країн світу.

Глобалізація трансформує політичну систему в національному та міжнародному масштабах. *По-перше*, це демократизація політичної системи в більшості розвинених держав, заснована на волі прав людини, стабільності, зовнішній відкритості і ліберальній формі конкуренції. *По-друге*, це пов'язано із зміною геополітичної ситуації в світі, унаслідок закінчення холодної війни і краху глобального ідеолого-політичного і військового протистояння, розвитку процесу політичного діалогу, політичної інтеграції, у тому числі і на регіональному рівні. *По-третє*, глобалізації також сприяло посилення політичної однополярності миру. У зв'язку з цим отримують розвиток такі концепції, як обмеженого національного суверенітету, створення єдиного світового правового поля, світових органів економічного управління.

Розвиток ЗМІ і технологій дії на масову свідомість привели до справжньої інформаційної революції. Інформаційні технології дають можливість глибокої перебудови масової свідомості. Інформаційні технології вперше зробили дію на свідомість прибутковою з комерційної точки зору. Найбільш науковий прояв цього – світовий бум маркетингу, реклами і public relations. Іншими засобами перебудови свідомості є елементи масової культури – кіно, музика, телебачення. Перебудову свідомості, менталітету "під глобалізацію" вже важко контролювати, оскільки її плоди пустили коріння в свідомості цілих поколінь планети. Це стає основою економічної експансії розвинених країн в нові регіони.

Глобалізації надає інтернаціональній економіці таких нових рис:

– формується глобальне світове виробництво на основі інтенсифікації діяльності транснаціональних корпорацій та розвитку довгострокових

виробничих зв'язків;

- кардинально міняється зміст світових господарських зв'язків: темпи зростання міжнародної торгівлі випереджають темпи зростання виробництва, а фінансові операції перевищують обсяги експорту товарів та послуг;

- змінюється спрямованість і структура міжнародної торгівлі, зростає товарообмін наукоємною, високотехнологічною продукцією між розвинутими країнами;

- зростає орієнтація розвинутих економік на активізацію людського фактора, здатність генерувати нові знання, швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації;

- інтенсифікується пошук світового центру управління та інструментів регулювання глобальних світогосподарських процесів.

Водночас глобалізація здійснює суперечливий вплив як на окремі держави, так і на світову економіку в цілому. З одного боку, вона відкриває нові можливості економічного зростання, а з іншого, породжує небачені загрози та ризики.

Позитивними наслідками глобалізації є:

- прискорення процесу поширення передових технологій, розвитку творчості та нововведень;

- удосконалення механізму розподілу ресурсів, підвищення ефективності їх використання на основі розвитку глобальної конкуренції;

- підвищення якості життя, покращення добробуту сімей, розширення можливостей вибору та доступу до нових ідей, знань;

- посилення міжнародної координації, зменшення загрози міжнародних конфліктів, локальних воєн;

- поширення ідей гуманізму, демократії, захисту громадянських прав та основних свобод людини.

Негативними наслідками глобалізації є:

- поглиблення нерівності соціально-економічного розвитку країн в глобальних масштабах;

- посилення диспропорцій у світовій економіці, зростання розриву між товарними та фінансовими ринками, загрози глобальних криз;

- зростання конфліктів різного характеру та масштабу, створення глобальної сітки злочинного бізнесу, міжнародного тероризму;

- втрати національної ідентичності, поширення єдиних стандартів на національні культури;
- загострення глобальних проблем.

Можна зробити висновок, що глобалізація – це реструктуризація і трансформація світової економіки, яка змінює правила гри для всіх учасників, для якої характерним є посилення нерівномірності економічного розвитку, економічна взаємозалежність держав і небувале збільшення можливостей економічного, технологічного та інформаційного впливу на розвиток цивілізації.

Виділяється двадцятка найбільш глобалізованих країн світу:

1. Сінгапур.
2. Нідерланди,
3. Швеція.
4. Швейцарія.
5. Фінляндія.
6. Ірландія.
7. Австрія.
8. Великобританія.
9. Норвегія.
10. Канада.
11. Данія.
12. США.
13. Італія.
14. Німеччина.
15. Португалія.
16. Франція.
17. Угорщина.
18. Іспанія.
19. Ізраїль.
20. Малайзія.

3. Україна в системі глобалізації економіки

Реалії глобалізації, з якими зіштовхується будь-яка національна економіка, змушують кожну з них шукати своє "природне" місце в системі міжнародних відносин. Росія займає 44, а Україна – 42 місце у світі за рівнем глобалізації. У рейтингу враховувалися дані по 62 країнам миру, що поєднує 88% населення земної кулі й більше 91% світової економіки. На думку різних учених існують різні можливості і напрями ефективної інтеграції України в світове господарство: 1) інтеграція через участь в загальноєвропейському економічному просторі, який починає формуватися. При цьому необхідний перехід до ринку і визначення галузей виробництва, які складатимуть профіль міжнародної спеціалізації економіки України. Стимулювання цих галузей і виробництво методами ринкової економіки покажуть пріоритетні зміни в народному господарстві; 2) через визначення специфічних сфер співпраці з країнами інших континентів; 3) можливість інтеграції через підключення до загальносвітової співпраці на галузевій основі, а особливо в науково-технічній, енергетичній, продовольчій і екологічній сферах.

Наша держава тільки входить в систему світового господарства, і від того, як цей процес відбуватиметься, залежить, перш за все, можливість подальшого економічного і соціального розвитку держави як органічної під-

системи світової економіки. Але Україна ще не визначилася повною мірою з основними напрямками і механізмом структурної перебудови економіки, критерії якої повинні вироблятися з урахуванням особливостей розвитку світової системи господарювання, а також реальних можливостей і напрямів інтеграції в неї України. Дуже гостро стоять питання як безпеки у сфері зовнішньоекономічних відносин, так і взагалі економічній безпеці, які необхідно вирішувати з позиції активного конкурентного протистояння на світовому ринку. Слід зазначити, що високий рівень конкуренції на світовому ринку, гнучкість стратегії і тактики товаровиробників, вимагає створення в Україні структур, які б забезпечували і координували функціонування зовнішньоекономічного комплексу, а також всі інфраструктури зовнішньоекономічних зв'язків (страхового і інформаційного обслуговування, судових і арбітражних органів).

Враховуючи те, що Україна через наявні геоекономічні позиції не залишиться осторонь світових глобалізаційних процесів, особливої актуальності набувають дослідження сучасних тенденцій фінансової глобалізації та їхнього впливу як на національну економіку взагалі, так і на її ключові складові, в т.ч. банківський сектор.

Банківська система, як і весь фінансовий сектор України, на початковому етапі становлення і розвитку (перша половина 1990-х рр.) була малопривабливою для іноземного капіталу через наднизьку ефективність та надмірну концентрацію ризиків. У процесі розвитку фінансового ринку, досягнення макроекономічної стабілізації, розгортання приватизаційних процесів присутність іноземного капіталу в банківському секторі України поступова зростає. Зараз в Україні функціонує 23 банки з іноземним капіталом, з яких 9 – зі 100%-м іноземним капіталом (всі вони є дочірніми). Останнім часом стратегія приходу іноземного фінансового капіталу на український ринок змінюється у бік сегментів споживчого та іпотечного кредитування, фінансових послуг для домогосподарств.

Основними формами входження іноземного капіталу в банківський сектор України були відкриття представництв, придбання пакетів акцій українських банків та відкриття дочірніх банків. На відкриття філій іноземних банків в Україні існує заборона. Однак, це не означає, що ізоляція від приходу західного фінансового капіталу є вирішенням проблеми. У такий спосіб навряд чи вдасться підвищити конкурентоспроможність українських банків. Західний фінансовий капітал все одно буде проникати на ринок

України. Для цього є об'єктивні передумови - привабливий рівень дохідності в банківському секторі України, макроекономічна та структурна розбалансованість економіки, відсутність достатньої кількості надійних фінансових посередників. Спроби активного спілкування і діалогу з міжнародними фінансовими інститутами – як гарантими входження України в світовий ринок і оновлення економіки – поки ведуть за собою неадекватну реакцію широких кругів української громадськості, оскільки до цих пір не визначені чітко орієнтири нашої держави ні в розвитку його «внутрішньої» економіки, ні у пошуках його майбутнього місця в світовому господарстві.

Посилення процесів глобалізації так чи інакше торкнулось і процесів природокористування. Значна диференціація країн як за запасами природних ресурсів, так і за ступенем техногенного та антропогенного впливу на довкілля вимагає зваженого підходу до формування глобальної конструкції екологічного регулювання. Система міжнародного співробітництва, яка склалася в екологічній сфері, є достатньо складною за структурою, функціями та внутрішніми процесами, її можна кваліфікувати як сукупність національних, регіональних і міжнародних суб'єктів, які перебувають у процесі взаємодії і пом'якшують екологічну кризу, забезпечують стабільний економічний розвиток в умовах глобальної взаємозалежності світу. Аналіз світогосподарських аспектів екологічної проблематики має практичний інтерес для України та країн з перехідною економікою, які включені в систему міжнародного природоохоронного співробітництва. Існуюча довгий час командно-адміністративна система з її диктатом і централізованим розподілом ресурсів виявилася не в змозі сформувати власний механізм ефективного використання природних ресурсів і охорони навколишнього середовища, здійснити перехід до екологізованого виробництва, побудованого на принципах ресурсо- і енергозбереження, створити умови для проведення скоординованої природозахисної політики.

Подолання екологічних загроз є складовою економічної політики держави та основним завданням екологічної політики. У стратегічному аспекті економічну безпеку гарантує лише конкурентоспроможна економіка. Екологічну безпеку уможлиблює реалізація стратегічних цілей дотримання національного екологічного інтересу, що потребує постійного державного піклування, передусім на інституціональному рівні. Тим більше, національний екологічний інтерес України має постійний характер і певні особливості на зовнішніх і внутрішніх векторах прояву. На загальнодержавному рівні

необхідно розробити дієві механізми розв'язання актуальних екологічних проблем. Цього можна досягнути шляхом ефективного інвестиційного забезпечення реалізації перспективних природоохоронних проєктів (розширення заповідних зон, розбудова індустрії рекреаційного природокористування, поглиблення комплексності використання природних ресурсів у господарському обороті), фіскального стимулювання оновлення природоохоронної інфраструктури як в окремих регіонах, так і на підприємствах, системного інституціонального супроводу через розширення прав і повноважень місцевих органів влади в питаннях екологізації відтворювальних пропорцій, формування конкурентного середовища на ринку природних ресурсів та дозволів на викиди шкідливих речовин, становлення підприємницького сектора.

В сучасному процесі глобалізації для забезпечення національних інтересів України її зовнішня політика спрямована на виконання наступних завдань: утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності держави; включення національного господарства у світову економіку для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу; захист прав та інтересів резидентів України за кордоном; поширення у світі образу України як надійного партнера. Об'єктивність глобалізації потребує прийняття рішень щодо утворення суб'єктивних глобальних об'єднань, таких, наприклад, як Світова організація торгівлі (СОТ)

Вступ України до СОТ означатиме:

По-перше, ширшу участь у міжнародному розподілі праці. Україна отримує шанс скористатися з високого рівня освіченості населення – важливої конкурентної переваги в сучасній глобальній економіці. У випадку вступу до СОТ саме якість людських ресурсів може залучити інвестиції в сектор послуг і технологічний сектор.

По-друге, отримання сприйнятливіших у порівнянні з існуючими та недискримінаційних умов для доступу української продукції на іноземні ринки. Українська економіка за своїми параметрами є однією з найбільш відкритих на європейському континенті. Це також має свій вираз і у показниках міжнародної торгівлі за участю України. Навіть попри погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури міжнародних ринків зберігається тенденція до збільшення українського експорту.

Україна є одним з провідних експортерів чорних металів, та має місце динамічне зростання ваги цієї галузі у формуванні експортного потенціалу. Більшу долю цієї групи складають товари з низьким рівнем переробки. Загальна риса галузі – енергоємність. У ситуації, коли країна не має достатніх ресурсів енергоносіїв, зростання ваги цієї галузі не може бути визначено позитивним. Зростає вага товарів хімічної галузі. Проте ця галузь не тільки зміцнює потенціал України. Варто вказати на її негативний екологічний вплив. Україна досі є, за абсолютними об'ємами виробництва хімічної галузі, виробником напівфабрикатів. Також негативна ситуація складається і у зростанні ваги продукції з високим рівнем переробки. Зокрема, доказом цього є порівняння темпів зростання ваги у загальному експорті товарів вказаних вище галузей та товарів у вигляді машин, устаткування, транспортних засобів та приладів, промислових виробів взагалі.

Членство в СОТ передбачає отримання режиму найбільшого сприяння з усіма країнами-членами СОТ, а також національний режим щодо внутрішнього оподаткування та регулювання. Важливим фактором є також усунення кількісних обмежень у торгівлі. Наприклад, лише завдяки усуненню кількісних обмежень можна збільшити обсяги експорту української продукції металургії до країн ЄС на суму приблизно в 70-90 млн доларів США. А подальша лібералізація тарифних обмежень на експорт продукції чорної металургії до країн ЄС внаслідок вступу України до СОТ дозволила б збільшити загальний обсяг експорту продукції чорної металургії до ЄС практично в 1,4 рази. Після набуття членства у СОТ українські виробники отримують можливість захищати свої інтереси відповідно до процедури розгляду торгових суперечок СОТ.

По-третє, створення більш сприятливого клімату для іноземних інвестицій. Світовий досвід демонструє, що не лише країни-члени СОТ отримують більший приплив прямих іноземних інвестицій, але й сам вступ до СОТ зазвичай супроводжується зростанням прямих іноземних інвестицій. Згідно з розрахунками експертів в рік вступу країни до СОТ іноземні інвестиції збільшуються в середньому на 1,2% ВВП. Після вступу України до СОТ збільшення іноземних інвестицій передбачається за майже всіма секторами економіки. Зараз найбільш привабливими для інвесторів є оптова торгівля та торгове посередництво, харчова промисловість, машинобудування. Приплив іноземних інвестицій означає прихід в ці сектори сучасних технологій. В Україні за останні роки спостерігається тенденція збільшення прямих ін-

вестицій у вітчизняну економіку.

По-четверте, ширший вибір товарів і послуг. Крім збільшення потоку іноземних товарів, послуг і інвестицій на український ринок, в результаті зниження цін на матеріали, комплектуючі та устаткування виробник отримує доступ до дешевших комплектуючих і сировини, а населення – до дешевших товарів і послуг. Це створює умови для підвищення конкурентоздатності вітчизняної продукції.

Можна говорити, що на порядку денному нинішнього українського уряду вже сьогодні поряд із внутрішніми завданнями стоять і такі проблеми глобального походження як терористичні атаки, торговельні війни, фінансові кризи, ріст цін на енергоносії, незаконна міграція, інфекційні хвороби (СНІД, атипічна пневмонія, пташиний грип).

Основні поняття

Глобалізація	Globalization
Інтеграція	Fusion
Інфраструктура	Infrastructure
Екологічна політика	Ecological policy
Міжнародний розподіл праці	International division of labour
Лібералізація торгівлі	Liberalization of trade

Практикум

Вправа 1. Знайдіть правильну відповідь

1. Глобалізація – це:
  - а) поглинання менш розвинутих країн більш розвинутими;
  - б) загальнопланетарний процес інтернаціоналізації національних систем;
  - в) процес лібералізації торгівлі та ринків капіталу, приватизації та дерегулювання економічної активності;
  - г) процес поширення співпраці пострадянських країн із розвинутими країнами.
2. Глобалізація економіки пов'язана з:
  - а) формуванням сукупності взаємопов'язаних та взаємозалежних економік;

- б) становленням цілісного всесвітнього господарського організму;
- в) зменшенням економічної залежності країн та регіонів;
- г) формуванням міжнародної валютної системи.

3. Важливим чинником економічного росту держав в умовах глобалізації є:

- а) інтернаціоналізація досягнень НТП;
- б) розвиток монополій;
- в) індексація власного доходу;
- г) розвиток фіскальної системи.

4. Офшорна зона – це:

- а) вільна економічна зона із сприятливим для підприємців валютно-фінансовим та фіскальним режимом;
- б) банківська мережа, що надає послуги «тіньовому бізнесу»;
- в) екологічна зона видобутку газу чи нафти;
- г) сектор у міжнародній фінансовій системі, де важливу роль відграють транснаціональні банки.

5. Важливою умовою розповсюдження глобалізації економік є:

- а) політика протекціонізму;
- б) урахування абсолютних та порівняльних переваг;
- в) відкритість національних економічних систем;
- г) співпраця із слаборозвинутими країнами.

6. Негативним наслідком глобалізації є:

- а) жорстка диференціація країн;
- в) міграція робочої сили;
- б) поліпшення інвестиційного клімату;
- г) міграція капіталу.

7. Що відображає фінансова глобалізація:

- а) рух фінансових активів;
- б) поширення влади Міжнародного валютного фонду;
- в) процес руху фінансових ресурсів за межами державних кордонів;
- г) всі варіанти не вірні.

8. Глобалізація змінює зміст світових господарських зв'язків таким чином, що:

- а) темпи зростання міжнародної торгівлі випереджають темпи зростання виробництва;
- б) темпи зростання виробництва випереджають темпи зростання міжнародної торгівлі;
- в) зростає міжнародний обмін сировиною та напівфабрикатами;

г) темпи торгівлі цінними паперами нижче за темпи міжнародної торгівлі товарами та послугами.

9. Передумовою розв'язання глобальних проблем є:

а) стримування науково-технічного прогресу та зростаючої відкритості національних економік;

б) об'єднання зусиль та ресурсів людства і перебудова системи міжнародних відносин на засадах загальнолюдських цінностей;

в) підпорядкування інтересів країн, що розвиваються, потребам соціально-економічного прогресу високо розвинутих країн;

г) підпорядкування інтересів високо розвинутих країн потребам соціально-економічного розвитку країн, що розвиваються.

10. Екологічний неоколоніалізм – це:

а) політика держави, спрямована на заборону екологонебезпечного виробництва;

б) спроби розвинутих країн розв'язати власні економічні проблеми за рахунок менш розвинутих країн;

в) глобальне порушення природної рівноваги і деградація природного середовища;

г) контроль за забрудненням до тих пір, доки граничні вигоди перевищують граничні витрати.

11. Конверсія – це:

а) зростання мілітаризації економіки;

б) перерозподіл фінансових ресурсів на користь цивільних галузей;

в) переведення військового виробництва на випуск мирної продукції.

г) зменшення видатків бюджету на утримання військово-промислового комплексу.

12. До глобальних проблем не відносяться:

а) забезпечення людства сировиною, енергією, продовольством;

б) прискорення економічного розвитку країн;

в) мирне освоєння космічного простору;

г) охорона прав людини.

13. До негативних наслідків мілітаризації слід віднести:

а) збільшення рівня безробіття;

б) втрату інтелектуального потенціалу;

в) поглиблення диспропорцій в економіці.

г) зменшення валового внутрішнього продукту.

14. Важливим фактором розвитку міжнародної торгівлі, що діє всупереч процесу глобалізації є:

- а) регіоналізація міжнародної торгівлі;
- б) зростання відкритості економік провідних країн світу;
- в) зростання світового фінансового ринку;
- г) розвиток багатонаціонального підприємництва.

Вправа 2. Виконайте завдання

1. Чи вірне твердження? Обґрунтуйте.

А. Глобалізація в умовах відкритості національних економічних систем сприяє посиленню могутності найрозвиненіших країн світу, з одного боку, та відносному послабленні економічного потенціалу слаборозвинутих країн.

Б. Головними чинниками, які визначають поняття економічної глобалізації, є торгівельний та фінансовий протекціонізм.

В. Падіння Бреттон-Вудської системи прискорило процес глобалізації.

Г. Транснаціональні корпорації виконують головну роль в глобалізації сучасного економічного життя.

Д. Беручи участь в процесі глобалізації економіки, країна має відкритий тип економічної системи, тим самим послаблює свій суверенітет.

2. Наукові проекти, спрямовані на оздоровлення довкілля, застосовуються з позицій порівняльного аналізу граничних суспільних вигод і граничних суспільних витрат. Дві фірми з вироблення синтетичних миючих засобів, які розташовані на протилежних берегах озера, скидають у нього шкідливі відходи (в умовних одиницях забруднення — викидах). На даний період у воду потрапило 10 одиниць викидів, по 5 від кожної фірми. Міський екологічний центр підрахував суспільні витрати на нейтралізацію цих викидів для кожної фірми і суспільної корисності цієї нейтралізації. Аналізи довели, що здоров'ю не загрожують лише 4 одиниці викидів у воді. За умов командної економіки центральний орган управління містом ухвалив рішення: кожній фірмі слід зменшити викиди до 3 одиниць. Яке рішення має ухвалити орган управління за умов змішаної економіки. Скористайтеся даними таблиці 1. Для прийняття рішення заповніть таблицю 2.

Таблиця 1

Одиниці викидів	Фірма I		Фірма II	
	Сумарні суспільні витрати на нейтралізацію викидів	Сумарні суспільні вигоди від нейтралізації викидів	Сумарні суспільні витрати на нейтралізацію викидів	Сумарні суспільні вигоди від нейтралізації викидів
0	0	0	0	0
1	160	350	160	350
2	370	650	320	650
3	630	900	480	900
4	940	1100	640	1100
5	1300	1250	800	1250

Таблиця 2

Одиниці викидів	Фірма I			Фірма II		
	Граничні витрати	Граничні вигоди	Порівняльний аналіз $MR > MC$	Граничні витрати	Граничні вигоди	Порівняльний аналіз $MR > MC$
0						
1						
2						
3						
4						
5						

Література

1. Белоус О. Императивы стратегії розвитку України в умовах глобалізації // Економіка України. – 2001. – № 11.
2. Герасимчук З.В., Голян В.А. Екологічні вектори економічної глобалізації // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №4.
3. Лазебник Л.Л. Глобалізація як середовище формування політики економічного розвитку країни // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – №11.
4. Лукашевич В.М. Глобалістика. – Львів, 2004.
5. Міжнародна економіка / За ред. Румянцева А.П. – Київ, 2003. – Гл.
6. Одягайло Б.М. Міжнародна економіка. – Київ, 2005. – Гл.
7. Погосов П. Соціально- економічні аспекти глобалізації // Економіка

України. – 2001. – № 10.

8. Стукало Н.В. Глобалізація та розвиток фінансової системи України // Фінанси України. – 2005. – № 5.

9. Чувардинський О.Г. Зовнішня політика в умовах світової економічної інтеграції й глобалізації // Економіка та держава. – 2006. – № 2.

10. Шелудько Н.М. Сучасні тенденції фінансової глобалізації та їх вплив на розвиток банківського сектору України // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – №2.

11. Щекин Г. Цивилизационный аспект глобалізації і місце в ній України // Персонал. – 2005. – № 6.

12. Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть. – К., 2002.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
Глава 1. Предмет і метод економічної теорії	4
1. Суспільство і економіка. Економіка як об'єкт вивчення і об'єкт управління	4
2. Основні економічні проблеми. Крива виробничих можливостей.....	5
3. Предмет і метод економічної теорії.....	7
4. Еволюція економічної науки	9
Основні поняття	13
Практикум.....	13
Література.....	15
Глава 2. Суспільне виробництво	16
1. Сутність і структура суспільного виробництва.....	16
2. Фактори суспільного виробництва	18
3. Економічна ефективність виробництва та її показники	22
Основні поняття	27
Практикум.....	27
Література.....	29
Глава 3. Економічні відносини власності	30
1. Економічний зміст власності, її місце і роль в економічній системі.....	30
2. Типи, види та форми власності	34
3. Основі тенденції розвитку відносин власності на сучасному етапі.....	36
4. Реформування відносин власності в Україні	37
Основні поняття	38
Практикум.....	39
Література.....	41
Глава 4. Економічна система суспільства	41
1. Сутність і структура економічної системи	41
2. Класифікація економічних систем.....	44

3. Типи економічних систем	46
Основні поняття.....	49
Практикум	49
Література	52
Глава 5. Ринкова економічна система	52
1. Сутність ринку.....	52
2. Закони функціонування ринку.....	54
3. Види ринків.....	57
4. Інфраструктура ринку.....	60
Основні поняття.....	64
Практикум	64
Література	66
Глава 6. Теорія попиту і пропозиції.....	67
1. Попит і пропозиція. Детермінанти попиту і пропозиції	67
2. Цінова еластичність попиту і пропозиції	72
3. Ринкова рівновага попиту та пропозиції	75
4. Теорія поведінки споживача	76
Основні поняття.....	78
Практикум	79
Література	81
Глава 7. Теорія фірми	82
1. Економічна природа фірми	82
2. Основні типи фірм.....	86
3. Малі, середні та великі фірми	91
Основні поняття.....	92
Практикум	93
Література	95
Глава 8. Теорія виробництва.....	95
1. Виробництво та виробнича функція	95
2. Ізокванта.....	99
3. Зміна масштабу виробництва.....	102

Основні поняття	103
Практикум.....	103
Література.....	106
Глава 9. Виробництво та теорія витрат	107
1. Витрати виробництва	107
2. Доходи виробництва	109
3. Функція витрат і рівновага виробника.....	109
4. Витрати в короткостроковому періоді	111
5. Витрати фірми в довгостроковому періоді.....	114
6. Трансакційні витрати	116
Основні поняття	117
Практикум.....	117
Література.....	120
Глава 10. Конкуренція і монополія	121
1. Ринок досконалої конкуренції.....	121
2. Ринок чистої монополії	124
3. Ринок олігополії.....	126
4. Ринок монополістичної конкуренції.....	129
Основні поняття	130
Практикум.....	131
Література.....	134
Глава 11. Доходи та їх розподіл	134
1. Теоретичні концепції джерел і розподілу доходів	134
2. Функціональний та вертикальний розподіл доходів	134
3. Основні види доходів	138
4. “Крива Лоренца” та проблеми соціальної справедливості	143
Основні поняття	145
Практикум.....	146
Література.....	149
Глава 12. Макроекономічний аналіз: народногосподарський облік і система національних рахунків	149

1. Процес кругообігу продуктів і доходів.....	149
2. Система національних рахунків	152
3. Основні показники систем національних рахунків	153
Основні поняття.....	157
Практикум	158
Література	160
Глава 13. Держава в економічній системі	161
1. Економічні функції держави	161
2. Форми і методи ДРЕ	166
3. Держава і ринок: досвід взаємодії в розвинутих країнах	169
4. Особливості ДРЕ у вітчизняній економіці на сучасному етапі.....	171
Основні поняття.....	174
Практикум	175
Література	177
Глава 14. Макроекономічна рівновага	177
1. Сукупний попит.....	177
2. Сукупна пропозиція	182
3. Взаємозв'язок сукупного попиту та сукупної пропозиції. Макроекономічна рівновага.....	186
4. Споживання, заощадження, інвестиції та стан рівноваги.....	190
5. Взаємозв'язок витрат і доходу. «Хрест» Кейнса	194
Основні поняття.....	201
Практикум	202
Література	205
Глава 15. Макроекономічна нестабільність: безробіття і інфляція... ..	206
1. Безробіття: його суть, причини і основні види	206
2. Рівень безробіття та його соціально-економічні наслідки.....	209
3. Інфляція: причини, види та основні напрямки антиінфляційної політики.....	216
Основні поняття.....	218
Практикум	218
Література	220

Глава 16. Гроші та грошово-кредитна політика	221
1. Виникнення грошей.....	221
2. Суть, функції та види грошей.....	224
3. Грошова маса і рівновага на ринку грошей	226
4. Сутність, принципи та форми кредиту.....	230
5. Сучасна кредитно-банківська система. Створення грошей банківською системою	232
6. Грошово-кредитна політика	234
Основні поняття	237
Практикум.....	237
Література.....	240
Глава 17. Фінанси в економічній системі	241
1. Сутність та функції фінансів	241
2. Фінансова система, структура і принципи її побудови	242
3. Бюджетна система	244
4. Податки.....	248
5. Фіскальна політика	250
Основні поняття	252
Практикум.....	252
Література.....	255
Глава 18. Економічне зростання.....	256
1. Поняття, показники та типи економічного зростання	256
2. Основні чинники економічного зростання.....	257
3. Модель Р. Солоу	261
4. Циклічність економічного зростання	265
Основні поняття	268
Практикум.....	269
Література.....	271
Глава 19. Світове господарство.....	272
1. Світове господарство: його суть та структура	272
2. Міжнародний поділ праці і спеціалізація. Міжнародні економічні відносини	275

3. Міжнародна економічна інтеграції. Головні інтеграційні угруповання	280
4. Проблеми інтеграції України у світове господарство.....	282
Основні поняття.....	285
Практикум	285
Література	288
Глава 20. Основні форми світогосподарських зв'язків	288
1. Міжнародна торгівля і принцип порівняльних переваг	288
2. Свобода торгівлі і протекціонізм Бюджетна система	290
3. Переміщення факторів виробництва	293
4. Міжнародні валютні відносини і валютні системи	298
Основні поняття.....	303
Практикум	304
Література	306
Глава 21. Економічні аспекти глобальних проблем	307
1. Сутність та фактори глобалізації.....	307
2. Наслідки та прояви глобалізації	310
3. Україна в системі глобалізації економіки	315
Основні поняття.....	320
Практикум	320
Література	324

Навчальне видання

АРХІЄРЕЄВ Сергій Ігоревич	РЕШЕТНЯК Наталя Борисівна
ВІНЦЬКА Софія Григорівна	РЕШЕТНЯК Олена Володимирівна
ДВІНСЬКИХ Володимир Миколайович	РЯБОВА Тетяна Веніаминівна
ДЕМЬОХІНА Олена Олександрівна	СОБОЛЕВА Олена Петрівна
ДЕРКАЧ Марина Миколаївна	ТИМЧЕНКО Ірина Євгенівна
ЄГОРОВА Юлія Валеріївна	ЧОРНА Тетяна Іванівна
КІР'ЯНОВА Олена Анатоліївна	ШАША Людмила Іллінічна
КЛИМОВА Світлана Олегівна	ШИБАЄВА Наталія Володимирівна
КУШНІР Василь Семенович	ШИМПФ Карін
МАКСИМЕНКО Яна Анатоліївна	ШКОДІНА Ірина Віталіївна
ПОПАДИНЕЦЬ Олена Василівна	ШКОДІНА Любов Григорівна

КУРС ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Роботу до друку рекомендував *В.А. Міщенко*

В авторській редакції

План 2007 р., п. 10 / 100-07

Підп. до друку 09.07.07. Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офісний. Riso-друк.
Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 19,2. Обл.-вид. арк.. 20,8.
Наклад 500 прим. Зам. № 11. Ціна договірна.

Видавничий центр НТУ "ХП".

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 116 від 10.07.2000 р.
61002, Харків, вул. Фрунзе, 21

Друкарня НТУ "ХП", 61002, Харків, вул. Фрунзе, 21